

चांद्रग्यांव

१९३८.

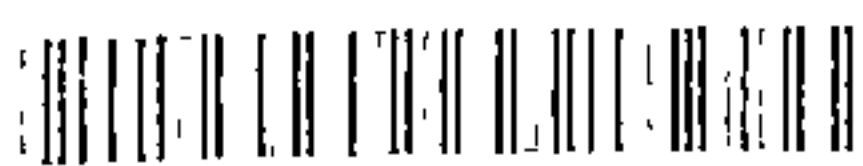
म. ग्रं. सं. टाणे

विषय

निबंध

सं. क्र.

१९१७

REFBK-0005717

वि.स.स्वा

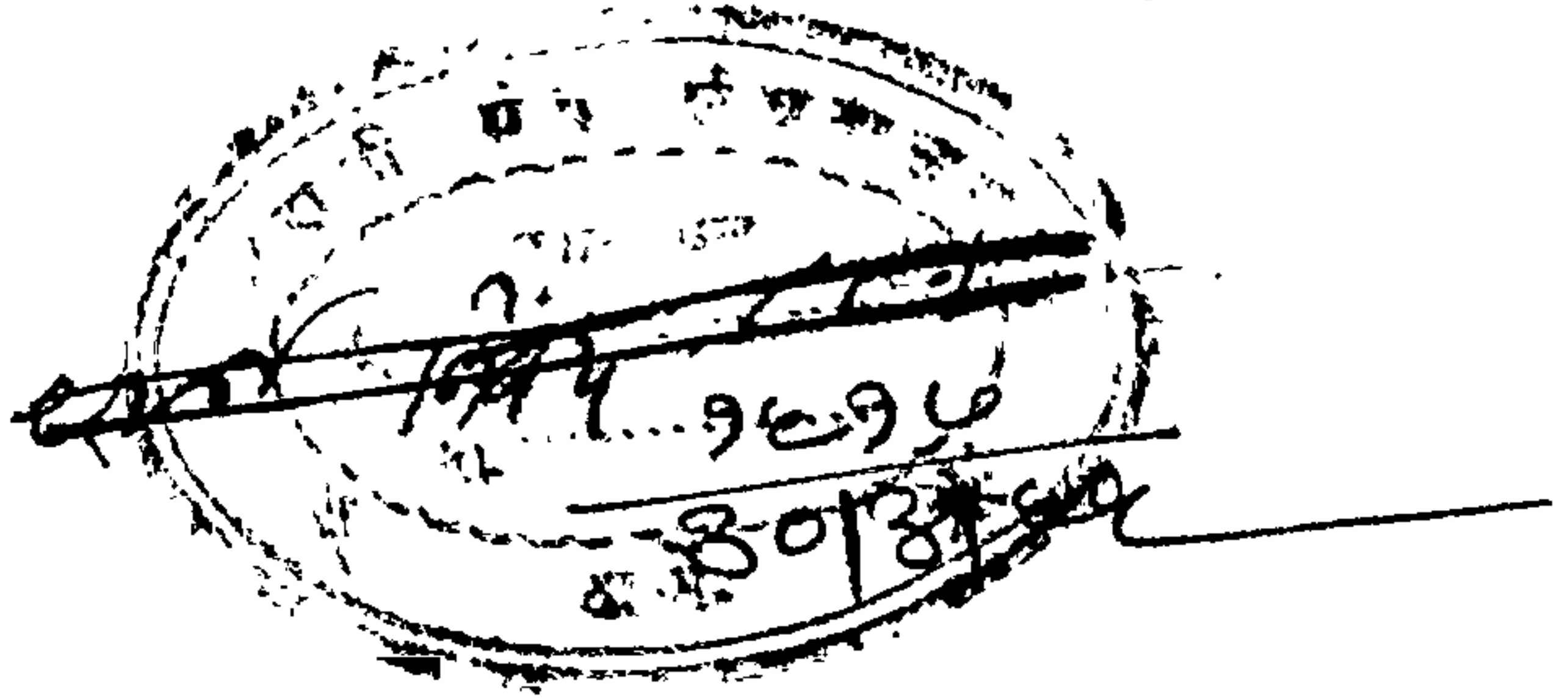
Marathi Grantha Sangrahalaya Thane.

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.
वाचनालय शाखा.

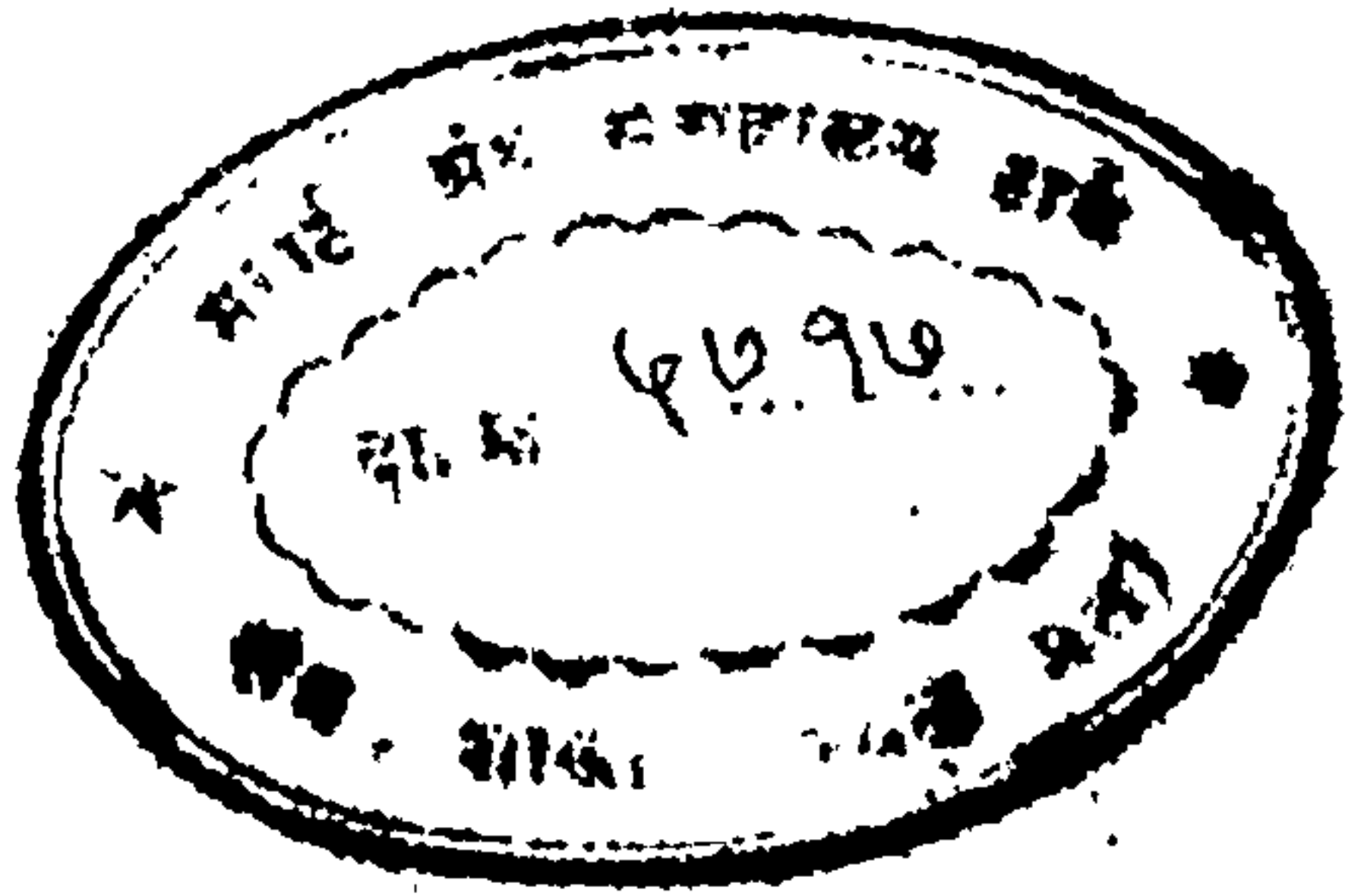
अनुक्रम नं.	विभाग	क्रमांक
पुस्तकाचे नांव	Chandrayantika	
लेखक	Khandekar V.S.	
सूचना—पुस्तक आठ दिवसांवर ठेवू नका. पुस्तकाची खराबी करू नका.		

चांदण्यांत

दि. ६०३

वि. स. खांडेकर

१९३८

REFBK-0005717

किं० १॥॥ रुपये

किं० १॥॥ रुपया

प्रकशक :-

नारायण गोविंद आजगांवकर,
वेजबाई बिल्डिंग, चंदावरकर रोड,
माटुंगा, मुंबई १९

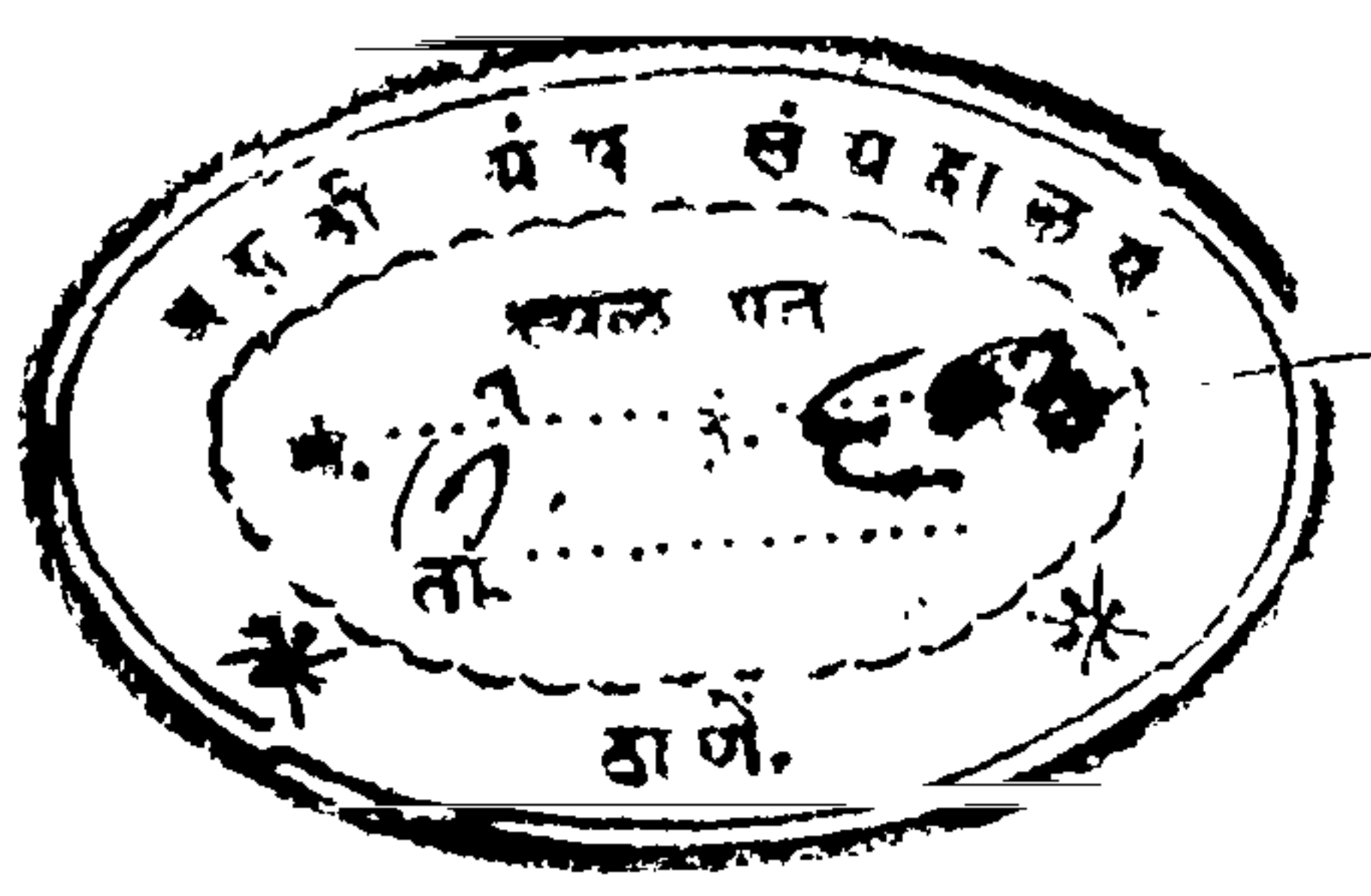
सर्व हक्क लेखकाच्या स्वाधीन.

मुद्रक :-

ब्रह्मानंद मुकुंद नाडकर्णी,
बकुल आर्ट प्रिंटिंग प्रेस,
आंबेवाडी, मुंबई नं. ४

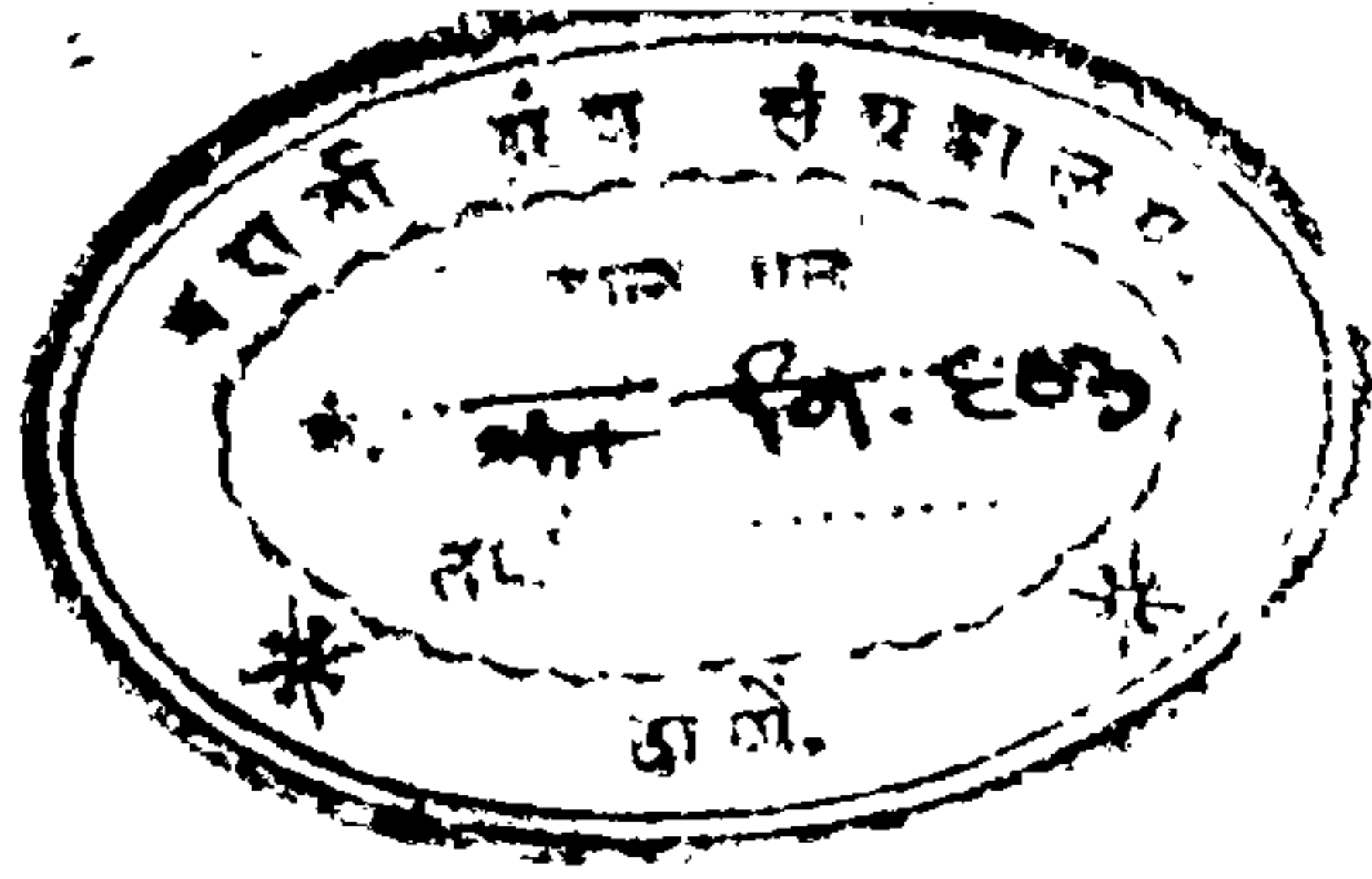
प्रिय पुत्रणे

चि. राजाराम आठलेकर

आणि

चि. बापुराव भडकमकर

यांस सप्रेम अर्पण

दोन शब्द

कादंबरीकार व लघुकथालेखक म्हणून मराठी वाचकांना प्रिय असणाऱ्या श्री. खांडेकरांचा हा दुसरा लघुनिबंधसंग्रह प्रसिद्ध होत असून यांत प्रकाशित व अप्रकाशित मिळून अठरा निबंध आले आहेत. श्री. खांडेकरांच्या नेहमीच्या लेखनपद्धतीप्रमाणे या निबंधांतहि त्यांचे भाषाप्रभुत्व, कल्पनाचातुर्य, वर्णनसौष्टव, व अर्थगांभीर्य हीं वाचकांना दिसून येतील. श्री. खांडेकरांच्या इतर वाङ्मयाप्रमाणे हा संग्रहहि रसिकांना आवडेल अशी अपेक्षा केल्यास ती चुकीची ठरणार नाही. विद्यार्थि-वर्गाला तर तो अनेक दृष्टींनी उपयुक्त होईल.

अनपेक्षित कारणामुळे छपाईच्या बाबतींत फार घाई झाली. महत्वाच्या अशुद्धांचे शुद्धिपत्र शेवटी दिले आहे.

माझे विद्यार्थि-मित्र व 'बकुल आर्ट प्रिंटिंग प्रेस' चे चालक श्री. ब्रह्मानंद मुकुंद नाडकर्णी यांनी वेळेवर छपाईचे काम केल्याबद्दल त्यांचा मी आभारी आहे. 'हंस पब्लिशर्स' कोल्हापुर यांनी मुखपृष्ठावरील चित्र देऊन पुस्तकाला विशेष शोभा आणली याबद्दल त्यांचे आभार मानावे तेवढे थोडेच होतील.

(६)

शेवटीं अनेक अडचणींतून पार पडून ज्याच्या कृपेनें हें प्रकाशन करतां आलें, त्या परमेश्वराचे आभार मानून हे दोन शब्द पुरे करतो.

माटुंगा (मुंबई)

ता. १०-१-१९३८

प्रकाशक.

Matunga (Bombay)

Date 10th Jan, 1938.

अनुक्रम

—*०*—

		प्रकाशन स्थळ	पृष्ठ
१	भाडण	मन्वंतर	९
२	पुनर्जन्म	ज्योत्स्ना	१८
३	तिसऱ्या वर्गाचा प्रवास	”	२५
४	एक तप	”	३४
५	शिव्या	”	४५
६	आपलीं पत्रें	विहंगम	५६
७	दोन चित्रें	पुढारी	६६
८	शास्त्रीय सत्य	चित्रा	७२
९	संकेत	धनुर्धारी	७८
१०	स्मृति—चित्रें	अप्रकाशित	८७
११	रम्य आणि रम्यतम	”	९६
१२	झोंका	”	१०४
१३	सुखाचा शोध	”	११२
१४	अर्पण—पत्रिका	”	११९
१५	रहस्य	ज्योत्स्ना	१२५
१६	गोवाऱ्यांच्या शेंगा	कला	१३३
१७	चंद्रप्यांत	अप्रकाशित	१४१
१८	एक पैसा	ज्योत्स्ना	१५१

खांडेकर वाङ्मय

कथासंग्रह

- (१) नवमल्लिका
- (२) दत्तक व इतर गोष्ठी
- (३) जीवन कला
- (४) ऊन पाऊस
- (५) दंव बिंदु
- (६) विद्युत्प्रकाश
- (७) नवचंद्रिका

कादंबऱ्या

- (१) हृदयाची हांक
- (२) कांचन मृग
- (३) दोनं भ्रुव (दुसरी आवृत्ति)
- (४) उल्का (,,)

बोलपट

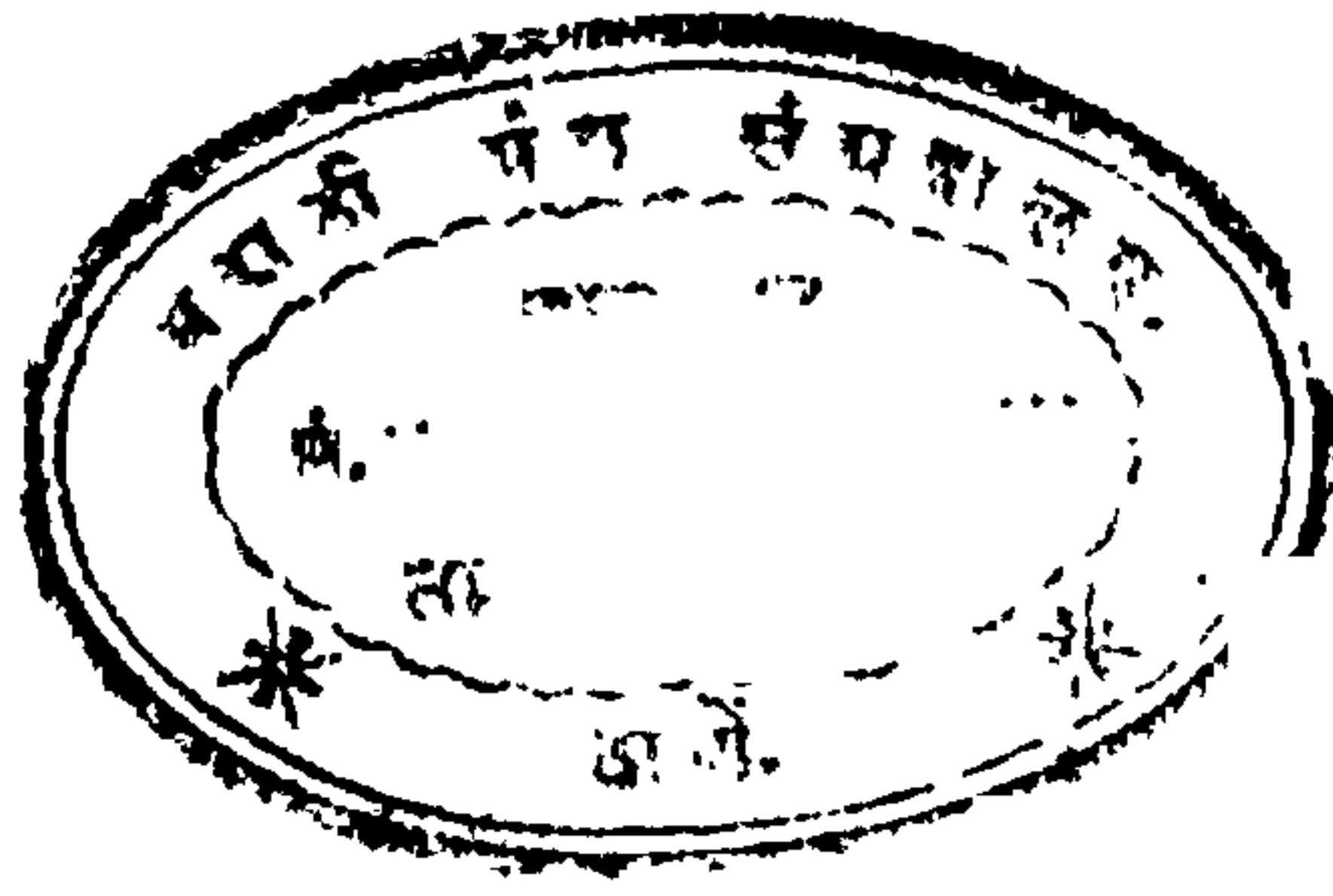
- (१) छाया
- (२) ज्वाला

इतर

- (१) रंकाचें राज्य (नाटक)
- (२) गडकरी (व्यक्ति व वाङ्मय)
- (३) आगरकर (,,)
- (४) वनभोजन (टीका)
- (५) वायुलहरी (लघुनिबंध)
- (६) चांदण्यांत (,,)

पुढील

- (१) सायंकाल (लघुनिबंध संग्रह)
- (२) कलिका
- (३) गाढवाची गीता

भांडण

ल्यू कसचा लंहानसा लेख आहे तो. एका क्वांतले एक
 म्हातारेसे गृहस्थ कांहीं दिवस गैरहजर होते. स्वारी

कुठें गडप झाली होती हें कुणाला ठाऊक नव्हतें. बरेच दिवसांनीं त्यांचं
 दर्शन होतांच कुणीतरी कुतूहलानें विचारलें, 'आजारी बिजारी होतां
 कीं काय ?' आयुष्याच्या उतरणीला लागलेल्या मनुष्याला दुसरा काय प्रश्न
 विचारायचा ? पण सदरहू गृहस्थांचा आजाराशीं छत्तीसाचा आंकडा
 होता अगदीं. त्यांनीं ऐटीत उत्तर दिलें, "प्रवासाला गेलों होतो."

आश्चर्यचकित प्रेक्षकांपैकीं एक प्रसंगावधान राखून म्हणाला,
 'आगगाडीनंच गेलां होतां ना ?'

'छे: ! मोटारनं.'

दुसरें आश्चर्य ! म्हातारेबुवा मजेखातर मोटारीनें प्रवास करतात !

चांदण्यांत

या धक्यानंही चित्ताची शांति दळूं न देणारा श्रोता तिथें होताच. त्यानें पृच्छा केली, ' एकटेच गेलां होतां ? '

' छे: छे: ! मातुःश्री होत्या ना बरोबर ! '

यावेळीं जगांतलीं सारीं आश्चर्यें श्रोत्यांच्या चेहऱ्यांवर गोळा झालीं असतील तर त्यांत नवल कसलें ? सदरहू बुद्धेबुवांच्या मातुःश्री जिवंत असून त्या मोटारींतून हौसेनें प्रवास करतात ! ताजमहाल, पिरॅमिड सर्व कांहीं रद्द आहे यापुढें.

बाबरलेल्या तरुण श्रोत्यांना पुढें काय बोलायचें हें कळेना. पण त्या गृहस्थांच्या वयाचेंच दुसरे गृहस्थ पुढें सरसावले व म्हणाले, " तुमच्या आईचं वय काय आहे ? "

"—एक्याण्णव."

विजयानंदानें दुसरा गृहस्थ उद्गारला " माझ्या आईचं व्याण्णव आहे."

झालें. शर्यत चाळू झाली. दोघांनीं एकमेकांची कसून उलट तपासणी केली अगदीं. लष्करांत दाखल होतांना तरण्याबांड शिपायांच्या प्रकृतीचीसुद्धां जेवढी सूक्ष्म चौकशी होत नसेल, तेवढी नव्वदावर पावसाळे पाहिलेल्या या म्हाताऱ्या आयांच्या प्रकृतींची झाली. एकीला चांगलें चालतां येत होतें; पण चाळिशीशिवाय वाचतां येत नव्हतें. दुसरी बिनचाळिशीनें सुईत दोरा ओवूं शके; पण तिच्या कर्नाटक प्रांतांत दुष्काळ पडला होता. दोघांनीं एकमेकांच्या आयांचीं वैगुण्यें अगदीं कसोरीनें काढलीं; पण वादाचा कांहीं निकाल लागेना. दोन्ही

पारडीं समसमान दिसूं लागलीं. शेवटीं आपल्या बाजूचें वजन वाढावें म्हणून दुसऱ्या गृहस्थांनीं सांगितलें, “ स्वतःच्या अडतीस नातवंडांच्या अभ्यासाची खडान् खडा माहिती आहे माझ्या आईला ! ”

“ किती नातवंडं म्हटलींत ? ” पहिल्या गृहस्थानें प्रश्न केला.

“ अडतीस ”

पहिल्या गृहस्थानें शांतपणानें उत्तर दिलें, “ माझ्या आईला बावन्न नातवंडे आहेत.”

प्रत्येक आईसाठीं औषधांचा खर्च यापुढें किती होणार आहे, या गोष्टीखेरीज हा वाद पुढें चालवायला जागाच नव्हती. या दोन्ही गृहस्थांनीं आपल्या आयांची कुस्ती लावून या वादाचा निकाल करून घ्यायला हवा होता, असें कदाचित् कित्येकांचें मत पडेल; पण एकीला काठीवाचून चालतां येत नसल्यामुळे व दुसरीला कमी दिसत असल्यामुळे, या कुस्तीला कोणतें स्वरूप आलें असतें, हें सांगणें कठीण आहे.

ल्यूकसनें वर्णन केलेली ही आयांची लढत वाचतांना मला हंसूं आल्यावांचून राहिलें नाहीं. एकच प्याल्यांत डॉक्टरवर मात करण्याकरतां वैद्यराज जेव्हां “ तीन दिवसांत रोग्याचा मुडदा पाडतो ” अशी गर्जना करतात, तेव्हां कुणाचा तरी चेहरा निर्विकार राहणें शक्य आहे काय ? मात्र असल्या भूमिका केवळ हंसविण्याकरतां लेखक निर्माण करतात असें थोडेंच आहे ? स्वतःचा आंधळा अभिमान बाळगणारी मानवी मनोवृत्ति या त्रिनोदी पडद्याआडून डोकावून पहात नाहीं काय ?

चांदण्यांत

ल्यूकसच्या लेखांतील भांडकुदळ वृद्ध मातृभक्त आहेत. पण मातृभक्ती-प्रमाणे अपत्यवात्सल्यही अशा प्रकारच्या भांडणांना स्फूर्ति देऊ शकते, याचा परवांच मला अनुभव आला. शेजारधर्म पाळण्याकरतांच की काय, माझ्या माहितीच्या दोन शेजारणी जवळ जवळ एकाच वेळीं वाळंत झाल्या. एकीचा मुलगा अगदीं हडकुळा होता. नुसते पडवळ ! दुसरीचा मुलगा अगदीं भोपळ्यासारखा गरगरीत होता चांगला ! माझ्यासारख्या त्रयस्थाला एकाचा लुकडेपणा व दुसऱ्याचा लठ्ठपणा पाहून हंसूं येई. पण त्या दोन्ही आया आपआपल्या मुलांच्या शरीरसौष्ट्याची वकिली करतांना आधीं रडकुंडीला व मग वर्दळीवर येत; हडकुळ्या मुलाची आई गांधीसारख्या लोकांचे दाखले देऊन हडकुळीं माणसेंच मोठीं होतात असें सिद्ध करण्याचा प्रयत्न करी. दुसऱ्या मातुःश्रींना भीम, हनुमंतादि देवतांचा आधार मिळण्यासारखा होता. पण त्या कुठल्या तरी पुस्तकांत वाचलेले मुलांच्या वजनाचे कोष्टक पाठ म्हणूनच संतुष्ट होत. या वादानें त्या दोन आयांना व्यायाम आणि शेजाऱ्यापाजाऱ्यांना करमणूक मात्र भरपूर होई. परंतु या सामन्याचा शेवट कसा होणार, हें कल्पक लेखकालासुद्धां सांगतां आले नसते ! पण म्हणतात ना ? देवाची करणी आणि नारळांत पाणी ! दीड वर्षे झालें असेल नसेल तोंच दोन्ही माता पुन्हा प्रसूत झाल्या. लठ्ठपणाचीं तरफदारी करणाऱ्या बाईला यावेळीं हडकुळें मूल झालें. अर्थात्, तिचे मत क्षणार्धांत बदललें हें सांगायलाच नको.

रुक्मिणी सत्यभामा यांचे घरगुती भांडण असो अगर वसिष्ठ विश्वा-

मित्रांचा दरवारी कलह असो, त्याचीं मुळें मनुष्याच्या अंध आत्मनिष्ठेंत असतात, असेंच दिसून येईल. पारिजाताचें झाड सत्यभाभेच्या अंगणांत लावून त्याचीं फुलें रुक्मिणीच्या दारांत पडतील अशी युक्ति कृष्णानें केली असेल ! पण ती त्याच्यावर उलटविण्याकरतां भल्या पहांटे उठून सत्यभाभेनें रुक्मिणीच्या अंगणांतलीं सर्व फुलें वेंचून आणलीं असतीं म्हणजे काम झालें नसतें कां ? हो, पण त्यामुळें तिच्या भांडखोर अहं-काराचें समाधान कसें झालें असतें ? वसिष्ठ विश्वामित्राचें भांडण तर केवळ एका शब्दाकरितां झालें. वसिष्ठ विश्वामित्राला ब्रह्मर्षि म्हणायला तयार होईना. बिचाऱ्याला विसाव्या शतकांत सर्व प्रकारचे ऋषि किती स्वस्त होणार आहेत याची कल्पना नसावी ! नाहीं तर एका शब्दा-साठीं कुटुंब व कामधेनु यांच्यावर पाणी सोडायला तो तयार झाला नसता ! बाकी, तसें घडलें असतें तरी, हें भांडण दुसऱ्या एखाद्या शब्दाच्या पायीं रंगलें असतें, यांत संशय नाहीं.

भांडणाचें भविष्य कुणालाच वर्तवितां येत नाहीं. परवांचा मोटा-रींतला माझाच अनुभव पहा ना. माझ्या उजव्या बाजूचे गृहस्थ कोंकणांतले होते. डावीकडल्यांचा उभा जन्म घाटावर गेला होता. नाइलाजानें कांहीं कामाकरतां ते कोंकणांत येत होते. बेळगांव सुटतांच त्यांनीं कोंकण निंदेला प्रारंभ केला. 'छे: बुवा ! काय भयंकर झाडी असते म्हणे कोंकणांत ! अन् साप तर पावलोपावलीं पायाखालीं येतात ! त्यांत भुतांची भर ! माणसें म्हणजे काय माणसेंच ! पंचे नेसून नाकांत बोलत राहतात एकसारखीं !' डाव्या बाजूचा मारुती असा जागृत

चांदण्यांत

झाल्यावर उजवीकडला वेताळ थोडाच स्वस्थ बसतो ! तो पडला कोंकणचा कडा अभिमानी ! तो ओरडला, “ ठाऊक आहे तुमचा देश ! जिकडे तिकडे बोडके डोंगर बघावेत नुसते ! आणि धूळ ! पाव्हण्याला दुसरें काय खायला घालणार तुम्ही चिक्कू लोक ? प्रेताची कळा आलेली तीं देशावरलीं खेड्यांतलीं घरं ! आणि कधीं आंग्रोळ करतात का तिथलीं माणसं ! ”

दोन्ही तोफखाने एकदम सुरू झाले. मधें बसलेला मी मात्र मनांतल्या मनांत हंसूं लागलों. कोंकण व देश यांच्यातील सामान्य मनुष्याला दिसणारीं विविध सौंदर्ये आलटून पालटून माझ्या डोळ्यापुढें नाचूं लागलीं. नारळी पोफळीच्या रायांत रमताना जी गंमत वाटते, तीच पुरुषभर उंचीच्या जोंधळ्यांतून खळखळत जातांना अगर उसाच्या मळ्यांतून पाठ शिवणीचा खेळ खेळतांना आपल्या अनुभवाला येत नाहीं कां ? रातांब्याचें पन्हें पितांना काय अगर गुऱ्हाळावर जाऊन काकवी चाखतांना काय जिभेला सारखेंच पाणी सुटतें. पिवळ्याजर्द बोंडूंनीं भरलेलें काजूचें झाड पिकलेल्या पेरुंनीं शोभणाऱ्या झाडापेक्षां कर्मा सुंदर दिसतें असें कोण म्हणेल ? वादळी समुद्र आणि महापूर आलेली नदी हीं दोन्हीं निसर्गाच्या भव्य सुंदर स्वरूपाची सारखीच जाणीव करून देतात. डोंगरावरील जाळ्यांतून करवंदें शोधून काढणें आणि भुईमुगाच्या शेतांत जाऊन ओल्या शेंगा काढणें यांत अधिक मौज कशांत आहे, हें सांगतां येणेंच शक्य नाहीं. किरें रानांतून अपरात्रीं गाडी हाकीत असतांना घाटावरला गाडीवान जें गाणें गात असतो, त्याची

मोहिनी रांपण घालण्याकरितां होडींत वसून गेलेल्या कोळ्याच्या तोंडचें गाणें ज्यानें ऐकलें असेल, त्यालाच बरोबर कळूं शकेल. घाटावरचा शेतकरी वाटसरूला मोठ्या प्रेमानें ओला हरभरा देतो, तर कोंकणांतल्या त्याचा भाऊ माडावरचें अडसर काढून त्याचें आदरातिथ्य करतो.

माझ्या मनांत चाललेल्या या सुंदर तुलनेचा त्या वादविवाद-पट्टंना पत्ताही नव्हता. ते सारखे भांडतच राहिले. एका दृष्टीनें तें बरोबरच होतें म्हणा ! मनुष्य—स्वभावाला औषध कुठें मिळणार ? राष्ट्रसंघाच्या सभासदांपासून नळावर भांडणाऱ्या बायकांपर्यंत सारीं माणसें म्हणजे एका माळेचे मणी !

परवां इंग्लंडमध्ये गेलेला हिंदी क्रिकेटसंघ तिथें खेळण्याकरतां गेला होता कीं, भांडण्याकरितां गेला होता, हें कोडे माझ्याप्रमाणेंच अनेकांना अद्यापि उलगडलें नसेल. शाकाहारी माणसाचा मांसाहारी मनुष्याशीं वाद जुंपला म्हणजे मला नेहमीं भीति वाटूं लागते. वादाच्या भरांत दांतओंठ खाऊन तो आपल्या तत्त्वाचा सूक्ष्म दृष्टीनें भंग करतो ही गोष्ट सोडून द्या. पण पुढें पुढें तो इतका बेफाम होतो कीं, मांसाहाराचा तिटकारा असूनही भीमाप्रमाणें तो आपल्या प्रतिस्पर्ध्यांच्या नरडीचा घोट धेईल असें वाटूं लागतें.

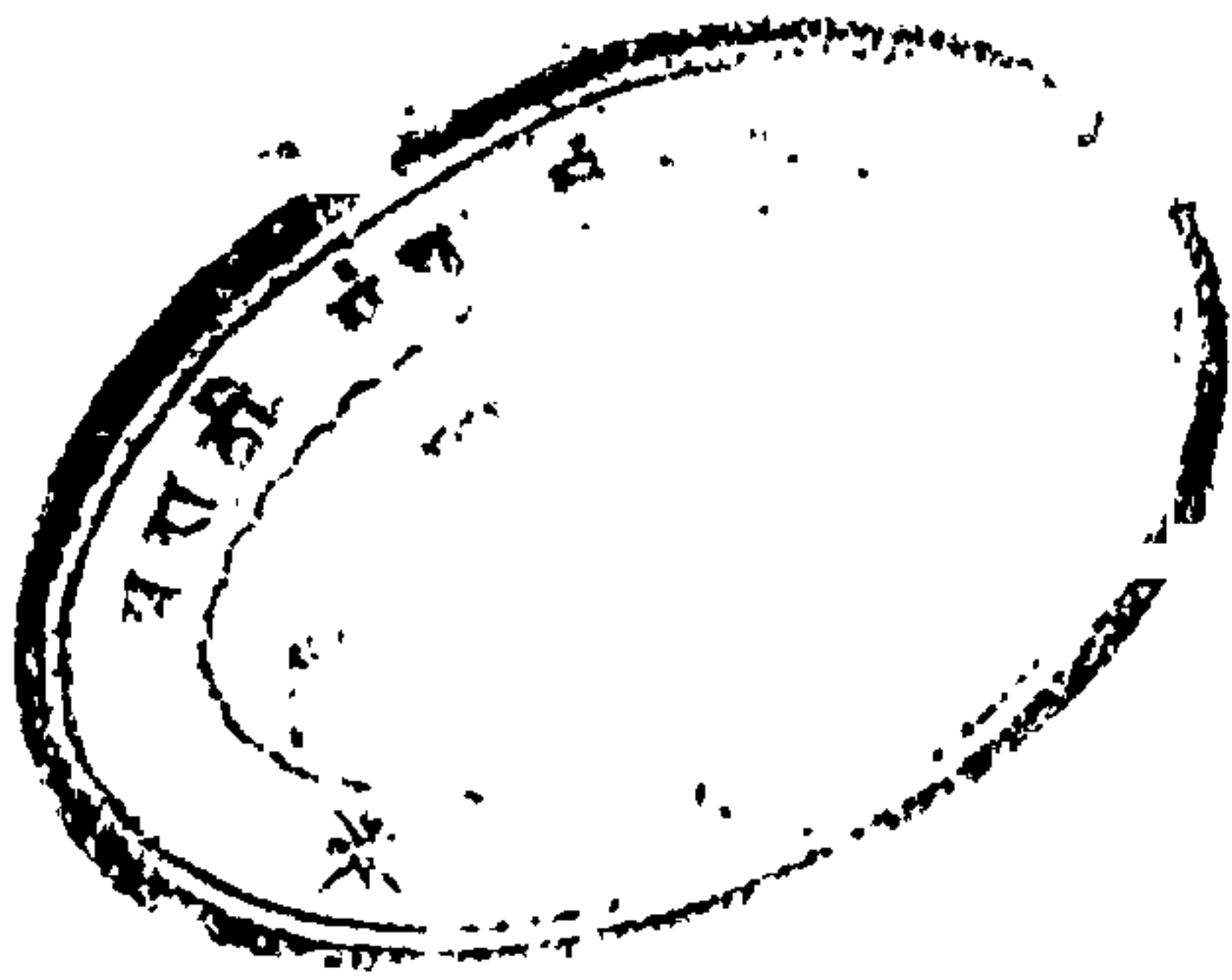
यामुळें कुठलाही वाद सुरू झाला कीं, तो केवळ तत्त्वबोधाकरतां लढवूं पाहणाऱ्या माणसांचें मला मनांतल्या मनांत हंसूं येतें. त्यांना हंसण्याचा मला काय अधिकार आहे, हें मात्र कुणी विचारूं नये. लहानपणीं शालेला जाणाऱ्या दोन रस्त्यांपैकीं जवळचा कोणता

चांदण्यांत

याविषयीं एका बाळमित्राशीं वाद करून मी त्याच्याशीं तीन वर्षे अबोल धरला होता. रस्त्यांची लांबी कशी मोजायची हा प्रश्न त्यावेळीं पुढें आला नाहीं म्हणून ठीक झालें. नाहींतर कोष्टकाचें पुस्तक उघडून पाहण्याचा भयंकर प्रसंग ओढवला असता माझ्यावर ! कॉलेजांत असतांना तर मध्यरात्रीपर्यंत आम्ही तेल जाळलें नाहीं असा दिवस एखादाच असेल. आज काय टिळक श्रेष्ठ कीं, गोखले श्रेष्ठ ? उद्यां काय कोल्हटकर—खाडिलकरांपैकीं अधिक चांगला लेखक कोण ? परवा प्रोफेसरांपैकीं सर्वांत वाईट कोण शिकवितो ? तर तेरवां विद्यार्थिनींपैकीं कोण बरी आहे ? (मराठी भाषा विविध अर्थ चांगल्या तऱ्हेनें प्रगट करूं शकत नाहीं, असें म्हणणारांना काय म्हणावयाचें ?) एक ना दोन, वादाला विषय नाहीं असा दिवसच गेला नाहीं. त्या वादविवादांच्या वेळीं अगदीं शिरा ताणताणून भांडत असें मी ! आतां वीस वर्षांपूर्वींचीं आपल्या बाजूनें मांडलेलीं प्रमाणें आठवलीं कीं, लाजेनें मान खालीं घालावीशी वाटते. टिळक आणि गोखले—दोघेही—अफाट समुद्र. आमच्या कागदी होड्यांनीं त्यांचा विस्तार मोजायला आम्हीं निघालों होतो ! कोल्हटकर आणि खाडिलकर ! महाराष्ट्र शारदेच्या उद्यानांतील कल्पवृक्ष ! त्यांच्या साली काडून त्यावरून आम्हीं त्यांच्या फळांची गोडी अजमावीत होतो. खरेंच, गतायुष्यांतील साऱ्या वादविवादांकडे आणि भांडणांकडे पाहिलें कीं, डार्विनचा मनुष्य-विषयींचा सिद्धांत खोटा वाटूं लागतो. वानरापेक्षां मांजरच मनुष्य-जातीचें पूर्वज अधिक शोभेल यांत शंका नाहीं.

मनुष्य जोपर्यंत जगाच्या रंगापेक्षां स्वतःच्या रंगानें रंगत आहे तोंपर्यंत भांडणेंही रंगतच राहणारं! मी काल बायकोशीं कां भांडलों हें आतां मला सांगतां येत नाहीं. पण भांडलों-अगदीं खूप भांडलों-हें मात्र खरें. शिवाय माणसानें उगीच भांडूं नये म्हणून ल्यूकसच्या लेखांतील त्या दोन वृद्ध सुपुत्रांना हंसण्यांत काय अर्थ आहे? 'कलेकरतां कला' या तत्त्वाचा जर कांहीं कलावंत पुरस्कार करतात तर 'भांडणाकरतां भांडण' या तत्त्वानें तरी खालीं मान कां घालावी? त्याला तर बहुजनसमाजाकडून नेहमींच जोराचा पाठिंबा मिळतो !

पुनर्जन्म

वर्तमानपत्र म्हटलें म्हणजे जगांतल्या साऱ्या सुखदुःखांचें प्रसूतिगृह ! दररोज थोडी थोडी अफू खाणाराला जसें कुठलेंहि विष बाधत नाहीं, त्याप्रमाणें दैनिकाच्या भक्ताला कुठलीहि बातमी भिववूं शकत नाहीं. एका बाईला बोकड झाल्याची बातमी आज वाचल्यावर, उद्यां दुसऱ्या बाईला माकड झाल्याची बातमी वाचून आश्चर्य वाटणार तरी कसें ? मनुष्यजन्माच्या बाबतींत वृत्तपत्रांनीं आतांपर्यंत इतकी विविधता दाखविली आहे कीं, उद्यां आभाळांतून हजार पांचशें मुलें पृथ्वीवर पडल्याची (त्यांच्या नखालाहि धक्का न लागतां !) बातमी छापून आली तर ह्या कृत्याचें श्रेय मी मुद्राराक्षसा-ऐवजीं देवालाच देईन. आतां संततिनियमानाचे पुरस्कर्ते या बातमीचा कसून इनकार करतील ही गोष्ट निराळी !

पण वाटेल ती वातमी पचविण्याची माझी ही शक्ति परवां मात्र दुबळी ठरली. वर्तमानपत्रांनीं आपला मोर्चा मनुष्याच्या जन्मावरून पुनर्जन्माकडे वळविल्याबरोबर माझे धाबेंच दणाणलें म्हणा ना ! दिल्लींतल्या एका लहान मुलीला आपल्या मागील जन्माची आठवण होऊन ती मथुरेंतल्या पूर्वजन्मींच्या नवऱ्याविषयीं अचूक गोष्टी सांगत आहे, हें वाचतांच मीं साशंक मुद्रेनें घरांत पाहूं लागलों. काय नेम सांगायचा ? आमच्या राणीसाहेब मागील जन्मीं युरोपांतील एखाद्या देशाच्या खऱ्याखऱ्या राणीसाहेब असतील अगर आफ्रिकेंतल्या एखाद्या जंगलांतील शिद्दीणहि असतील ! आमची पांढरी स्वच्छ सुली मांजरी पूर्वजन्मीं बर्फमय प्रदेशांत वावरणाऱ्या एखाद्या एस्किमोची बायको असेल कीं, डोळे मिटून दूध पिणाऱ्या एखाद्या महाराष्ट्रीय बुवाची शिष्यीण असेल ? घरांत सारख्या त्रास देणाऱ्या या माशा ! त्या माराव्यात कीं, मारूं नयेत ? चारूदत्ताप्रमाणें मलाहि वाटलें—माशा मारणारा म्हणून लोक हिणवितील, या गोष्टीपेक्षां माझ्या पूर्वजन्मींच्या ओप्तेष्टांना मी मारलें असा माझा दुर्लौकिक जगांत होऊं नये. पूर्वजन्माच्या स्मृतीची ही लाट आमच्या गांवापर्यंत आली आणि एखाद्या दुकानदारानें भर बाजारांत माझा हात धरून मागच्या जन्मीं मी देणें असलेले पांचशें रुपये मागितले तर ? एखादी बाई पूर्वजन्मीं मी तुमची बायको होतें असें म्हणूं लागली तर ? ही बाई सुंदर असल्यास मला काय वाटेल हा प्रश्न मानसशास्त्रज्ञांवर सोंपविणेंच बरें नाहीं का ? दिल्लींतल्या एका मुलीला पूर्वजन्माची आठवण झाल्याची

चांदण्यांत

वातमी प्रसिद्ध झाल्याबरोबर सनातन्यांच्या वादळांत सांपडलेल्या नौकेला अगदीं ध्रुवताराच दिसल्यासारखें झालें ! पण कोट्यवधि हिंदूंना जर आपले मागील जन्म असेच पटापट आठवूं लागले, तर या विशाल देशाला वेड्यांच्या इस्पितळाचें स्वरूप यायला कांहीं फारसा वेळ लागणार नाहीं.

वृत्तपत्रांचे रकाने व खिसे भरण्याचें काम संपल्यावर, दिल्लीचें पूर्वजन्माचें प्रकरण ही एक मानसिक विकृति आहे अशा अर्थाच्या वातम्या प्रसिद्ध होऊं लागल्या. पुनर्जन्माची मूळची कल्पनाच एका विकृत भावनेवर उभारलेली असल्यामुळें, असें व्हावें ह्यांत नवल तरी कसलें ? पुनर्जन्म म्हणजे जगांतल्या विषमतेच्या कारणाचा उलगडा करतांना भांबावून गेलेल्या मानवी मनानें उभारलेलें कल्पनामंदिर ! या मंदिराच्या शिल्पाचें कितीहि कौतुक केले तरी त्यांत कुणाचा आत्मा समाधानानें राहूं शकेल काय ? लहानपणींसुद्धां या पुनर्जन्माच्या कल्पनेची मोठी चीड येई मला ! तींच युगें, तींच तींच माणसें, त्याच त्याच गोष्टी, या सर्वांची पुनरावृत्ति होणार आहे, असें कळल्यावर नावीन्याला आसुसलेल्या बाळमनाचा सारा आनंद कोमेजून जातो अगदीं ! सध्यांचें जग बुडाल्यानंतर पुन्हां जें जग सुरू होईल त्यांत आपण जन्माला येणार, दुसऱ्या यत्तेंत पुन्हां तींच फाटकीं विजार आपल्याला पुष्कळ दिवस वापरावी लागणार, हीच आई आणि हिचा हाच राग पुन्हां आपल्या वांट्याला येणार, इंग्रजी शालेंत जातांच आपल्या नाकावर क्रिकेटचा चेंडू बसून आपण वेशुद्ध पडणार, आपले

तालीममास्तर युनिव्हर्सिटींतून तंगडी धरून बाहेर काढण्याची आपल्याला धमकी देणार, इत्यादि गोष्टी डोळ्यांपुढे उभ्या राहिल्यावर आठ दहा वर्षांच्या जीवाला त्यांत कसलें सुख होणार ?

निसर्गाच्या लहरीपणाची अगर समाजांतल्या विषमतेची मीमांसा करण्यापेक्षां पुनर्जन्मांच्या तत्त्वज्ञानानें समाधान मानून घेणें मानवजातीला एके काळीं शक्य झालें असेल ! पण पैन् पैचा हिशेब ठेवणाऱ्या सावकाराप्रमाणें परमेश्वर प्रत्येक जीवाच्या पापपुण्याचा जमाखर्च करित बसला आहे, बेलिफ घेऊन जप्ती करायला जाणाऱ्या धनकोसारखः तो निर्दयपणानें निरनिराळ्या घरांत शिरत आहे आणि मानवतेच्या डोळ्यांतून वाहणाऱ्या अश्रूधारांनीं आपला विश्ववृक्ष वाढत असल्याचें दृश्य त्याला समाधान देत आहे, ही कल्पनाच मला कशीशी वाटते ! बरें, पुनर्जन्मांतील सुखदुःखें ठरविण्याकरितां परमेश्वर जे खोटेनाटे हिशेब करितो त्याला कांहीं तरी सीमा असायला पाहिजे होती. फुलराणीनें ज्याच्या हृदयाचें सिंहासन निवडलें आणि संध्यातारकानें ज्याच्या डोळ्यांतील प्रेमळपणाचें अनुकरण केलें, त्या बालकवीला आगगाडीखालीं बळी देणाऱ्या परमेश्वराच्या, मानवी आयुष्याच्या हिशेबाच्या चोपड्या स्वर्गांत एखादी आग लागून तिच्यांत जळून गेल्या असत्या तर बरें झालें नसतें का ? शेलेसारखें कविरत्न हिशेबानें समुद्रांत बुडविणारा परमेश्वर पाषाणहृदयाचा असला पाहिजे यांत शंका कसली ?

पुनर्जन्माच्या तत्त्वानें परमेश्वराला आपण नकळत राक्षसाचें स्वरूप देत आहों, ही गोष्ट आंधळ्या समाधानाच्या भरांत पूर्वी मानवजातीच्या

चांदण्यांत

फारशी लक्षांत आली नाहीं. कुणाची कोणतीहि तक्रार असो, तिचें मूळ पुनर्जन्माच्या गुहेंत आहे असें सांगितलें, म्हणजे ती दुरुस्त करण्याचें कारण नाहीं. पुनर्जन्माचें तत्त्वज्ञान ही अशा दृष्टीनें मनुष्याच्या सामाजिक विकासाच्या पायांत घातलेली दीड मणाची वेडीच आहे !

परंतु पुनर्जन्माची काव्यमय कल्पना अनुभवायला विकल मनोवृत्तीचा अगर आंधळ्या तत्त्वज्ञानाचा आश्रय केलाच पाहिजे असें कुठें आहे ? तीन महिन्यापूर्वी एका भयंकर तापांतून माझा पुनर्जन्म झाला. ताप गेल्यावर दुसरे दिवशीं सकाळीं खिडकींतून सूर्याचे खेळकर किरण मी पाहिले आणि खरोखरच एखाद्या अर्भकाप्रमाणें मी त्याच्याकडे टक लावून पाहूं लागलों. पृथ्वीवरल्या किमयेचा हा प्रयोग कित्तीतरी वर्षांत मी इतक्या एकाग्रतेनें पाहिला नव्हता. त्या दिवशीं मी जिन्याच्या पायच्या चढलों व उतरलों त्या एखाद्या बालकाप्रमाणेंच ! आंधोळीच्या वेळीं ऊन पाणी अंगावर पडतांच मला जो आनंद झाला त्याचें वर्णन पाहिला पाऊस अंगावर घेतांना समाधानाचा सुवास सोडणारी पृथ्वीच फक्त करूं शकेल. आणि त्या दिवशीं खाल्लेले भाताचे ते घांस त्या मेतकुटाची लज्जत मी कधींच विसरणार नाहीं. मेतकूट शब्द अगदीं अंतरंगांतल्या प्रेमाबद्दलच कां वापरतात हें मला तेव्हां कळलें. ज्या अमृताकरितां देवदानवांनीं समुद्रमंथन केलें तें बहुधा दह्यांत कालवलेलें मेतकूटच असलें पाहिजे अशी संशोधनाची कल्पनाहि त्यावेळीं माझ्या मनांत चमकून गेली !

मानवी दृष्टीप्रमाणें सृष्टीही ह्या पुनर्जन्माच्या आनंदांत वारंवार दंग

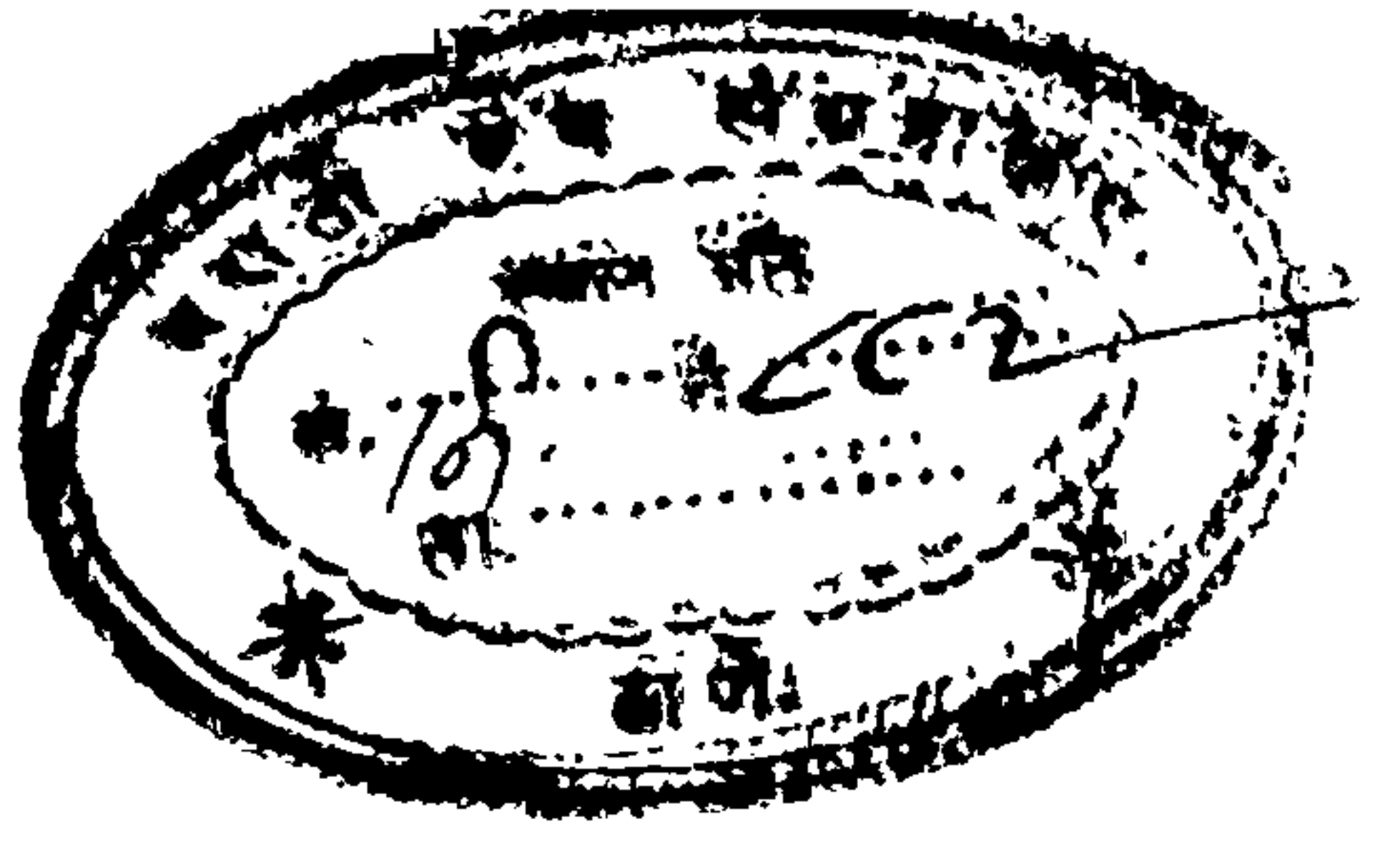
होते. चौवीस तास सूर्य आकाशांत राहूं लागला तर सध्यांच्या हला-
खीच्या काळांत अनेकांना ती इष्टापत्तिच वाटेल. तेवढाच तेलचा अगर
विजेचा खर्च वांचला ! पण मग सूर्योदय पाहण्याची गोष्ट दूरच राहूं द्या,
त्याच्यावर कविता करण्याची इच्छाहि कोणाला होणार नाही ! दर वर्षी
होणारा पावसाचा पुनर्जन्महि असाच मनोहर वाटत नाही कां ? पांढऱ्या
शुभ्र मोत्यांच्या राशींनीं भरलेल्या मेघांच्या नौका आंतील मौल्यवान् माल
कुणालाहि दिसूं नये म्हणून काळ्या पडधानें आच्छादत आकाशांतून
जात आहेत, आपल्या हक्काचें हें ऐश्वर्य आपल्याला मिळणार नाही या
भीतीनें पृथ्वीच्या तोंडचें पाणी पळालें आहे, इतक्यांत मूर्तिमंत न्याय-
देवताच वाटणारी वीज एकदम प्रगट होते आणि त्या नौकांना भराभर
भोंकें पाडून पृथ्वीवर मोत्यांचा वर्षाव करते. थंडीच्या पुनर्जन्मांत पर्जन्य-
वृष्टीचें भव्य व रमणीय रूप दिसत नाही हें खरें. पण कडकडून
मारलेल्या मिठीचें सुख ओझरत्या चुंबनाच्या पेक्षां जास्ती असतें असें
थोडेंच आहे ? ऐन मध्यरात्रीं झोंपमोड होऊं नये म्हणून थंडीनें हळूच
आपल्या खोलींत प्रवेश केला कीं, आपण नकळत पायालगतचा उबदार
रग जेव्हां अंगावर ओढून घेतों, तेव्हां लहानपणीं आईच्या कुशींत
शिरणाऱ्या बालकासारखेंच आपण वागत नाहीं काय ?

पुनर्जन्माची कल्पना तत्त्वज्ञानी दृष्टीनें कृत्रिम पण काव्यदृष्टीनें
अत्यंत रमणीय वाटते, ही गोष्ट कुणीहि नाकबूल करणार नाही. आणि
काव्याचीं शिखरें आकाशांतील नक्षत्रांना भिडत असलीं तरी त्यांचें स्थैर्य
या दगडाधोंड्यांनीं भरलेल्या पृथ्वीवर अवलंबून असतें. मुलाचा जन्म

चांदण्यांत

म्हणजे आईचा पुनर्जन्म हें शारीरिक दृष्टीनें तर खरेंच आहे. पण मानसिक दृष्टीनें हि तो आईबापांचा पुनर्जन्मच नसतो काय ? मूल होण्यापूर्वी चंद्राकडे ज्योतिःशास्त्राच्या दृष्टीनें पहाणारा रुक्ष मनुष्यहि आपल्या अपत्याबरोबर चांदूमामाची चौकशी करूं लागतो, शुक्लपक्षांतल्या वाढत्या चंद्रालाहि ' भागलास कां ? ' असा हास्यास्पद प्रश्न विचारतो आणि माडांच्या रायांत उभें राहूनहि निंबोणीच्या झाडामागे चंद्र लपला आहे असा त्याला भास उमन्न होतो. माझाच अनुभव पहा ना ! पांच महिन्यापूर्वी घरावरून जाणाऱ्या मनुष्यांना माझा शब्दसुद्धां ऐकूं येत नसे पण हल्लीं जो तो दारापुढें क्षणभर थांबून पुढें जातो. ' अविराजा—निजा निजा ' या सयमक काव्यापासून तो नुसता ' हा हा हा ' सारख्या अव्ययापर्यंत कांहीं ना कांहीं उद्गार तारस्वरांत मी काढीतच असतो. घटका न् घटका असें बडबडणाऱ्या मनुष्याला यापूर्वी तरी मी वेड्यांतच काढलें असतें. पण सध्यां ही वेड्याची भूमिका मीच उत्तम रीतीनें वठवीत आहे. अविनाशाबरोबर एका क्षणीं ओरडावें आणि दुसऱ्या क्षणीं हंसावें, मांजरापासून गाईपर्यंत साऱ्या प्राणिसृष्टीचा सहानुभूतीनें समाचार घ्यावा, ऊन असो अगर चांदणें असो, त्याच्याकडे टक लावून आनंदानें नाचावें—या साऱ्या गोष्टी परक्या माणसांचें किंबहुना साऱ्या जगाचें विस्मरण होऊन अगदीं स्वच्छंदानें मी करूं लागलों आहे, याचें कारण माझ्या पुनर्जन्माखेरीज दुसरें कुठलें असणार ? अपत्यहीन मनुष्य नरकांत पडतो अशी समजूत जुन्या काळीं होण्याचें कारण मला तरी एकच दिसतें. अपत्याबरोबर आपला पुनर्जन्म होऊन बुद्धिपुरस्सर वाळपणाचें स्वर्गसुख अनुभवण्याचें भाग्य अपत्य नसलेल्यांना कुठून लाभणार ?

तिसऱ्या वर्गाचा प्रवास

बेळगांवला आगगाडीच्या डब्यांत बसलें कीं, कांहीं क्षण गोंधळून जातों मी अगदीं ! एकोणीस लष्करी लोक व अडतीस इतर लोक यांच्याकरितां तो डबा आहे, असें बजावणाऱ्या अक्षरांना मी भिऊन जातों असें मात्र नाहीं हां. एक लष्करी मनुष्य साध्या दोन माणसांबरोबर तरी असलाच पाहिजे. नाहींतर लढाईत त्याचा उपयोग काय ? अर्थात्, हें लष्करी कौष्टक पाहून माझे मन अस्थिर होतें, अशांतला मुळींच भाग नाहीं; उलट या डब्यांत किती लठ्ठ लोकांनीं बसावयाचें, पहिलवान आल्यास त्यांच्या संख्येची मर्यादा किती, इत्यादि गोष्टींचाहि कंपनीनें खुळासा केला असता तर बरें झालें असतें, असा विचार माझ्या मनांत डोकावून जातो. कारण

चांदण्यांत

धर्मांतलें तत्वज्ञान जसें पुराणापुरतेंच, त्याप्रमाणें असले नियमहि फक्त लिहून ठेवण्याच्या कार्मींच उपयोगी ! त्यांचा फायदा ते रंग-विण्यामुळें ज्याला मजुरी मिळते त्या मनुष्यालाच काय तो केवळ व्हायचा !

त्या दिवशींचाच अनुभव पहा कीं ! डब्यांतील सर्व उता-रूंना शंभरापर्यंत अंक मोजतां येतात कीं, काय याची परीक्षाच घेण्याचें जणुं काय रेल्वे कंपनीनें ठरविलें होतें. पावसाची एक सर कोसळून थोडीशी उघाडी मिळते न मिळते तोंच तिच्या पाठो-पाठ दुसरी मुसळधार सर यावी असें होत होतें अगदीं. हातांत नुसतें बोचक घेऊन येणारा प्रवासभाऊ आंत घेऊन दाखल झाल्यानंतर दरवाजा बंद करण्याचा प्रयत्न करावा, तोंच टूंकला कोंकणी झाडण्या व विछान्याला फणस बांधून घेऊन दुसरा बडा भाई आंत घुसे. आभाळच फाटल्यावर तें सुईदोऱ्यानें शिवत बसण्याची यातायात इंद्रादि तेहतीस कोटी देवांचे कपडे बेतणारा शिंपीहि करणार नाहीं. तटाला खिंडार पाडल्यावर शत्रूपासून किल्ल्याचें संरक्षण करावयाचें तरी कसें ? मी व डब्यांतील माझे सहचारी हताश मुद्रेनें प्रत्येक नवीन येणाऱ्या उतारूकडे व “ थांबवाया आगगाडी ! बाबा, सांखळी रे ओढी ” या रेल्वे उपनिषदांतील महामंत्राकडे आळीपाळीनें पहात होतो. सांखळी ओढण्याकरितां अशा चिकार गर्दीतून सांखळीपर्यंत जायचें कसें याचा खुलासा तिथें सुळींच नव्हता आणि एका अर्थानें तें बरोबरच होतें. धर्मातील उदात्त तत्वज्ञान व्यवहारांत कसें

तिसऱ्या वर्गाचा प्रवास

उतरावयाचें, हें धर्मग्रंथांत थोडेंच लिहिलेंलें असतें ! आमच्या डब्याच्या बाजूला गाई फिरला असता तर मी त्याला एकच विनंति केली असती—
“ हाऊस फुल्ल ” ही पाटी तरी आमच्या डब्यावर लाव.”

शेवटीं रेल्वेचें घड्याळ दर मिनिटाला एक मिनिट पुढें जात असल्यामुळें गाडी एकदांची सुटली ! कोंडलेल्या डब्यांत वाहेरच्या शुद्ध वाऱ्याची झुळुक आली. आणि काय चमत्कार सांगावा ? तिनें सर्व प्रवाशांची चित्तशुद्धि केली. आपण सर्व एकाच डब्यांत आहों (We are in the same boat या इंग्रजी म्हणीचा अर्थ या शब्दांत किती उतरला आहे, हें सांगावयाला नकोच !) ही जाणीव या फ्रांतीच्या मुळशीं असावी ! कदाचित् धांवत्या डब्यांत शिरतां येणार नाहीं, या समाधानाच्या भावनेनें घटकेपूर्वींचे सर्व शत्रू मित्र झाले असतील. संकटांत उपयोगी पडतो तोच खरा मित्र, हा अनुभव कुणाला नाहीं ? आणि अशा गर्दीत आगगाडीच्या डब्यांत वेळ कसा घालवावा, हें प्रत्येकाला मोठें संकटच पडलेलें असतें ! वाग्देवतेची सर्व देशांतून इतकी स्तुति कां केली आहे, चांभारचौकरीच्या मुळशीं संशोधनाचा केवढा उच्च हेतु असतो, ‘ मूकं करोति वाचालं ’ हें वर्णन परमेश्वरापेक्षां तुडुंब भरलेल्या एखाद्या आगगाडीच्या डब्याचेंच असणें अधिक संभवनीय कां वाटतें, इत्यादि गोष्टी अशावेळीं क्षणार्धांत पटतात. वेळगांव स्टेशनावर एकमेकांकडे मारक्या म्हशीप्रमाणें पाहणारे उतारू सुळेभावी स्टेशन यायच्या आंतच वासराला चाटणाऱ्या गाईप्रमाणें एकमेकांकडे बघूं लागले. प्रवासाच्या फायद्यांत विश्वबंधुत्वाची गणना

चांदण्यांत

अवश्य केली पाहिजे, अशी माझी त्या दहापंधरा मिनिटांत खात्री झाली.

आगगाडींतील चर्पटपंजरीचा प्रारंभ शंकराचार्यांच्या 'कस्य त्वं वा कुत आयातः' या श्लोकानें व्हावा यांत अस्वाभाविक असें काय आहे ? वंशवृक्षांवरून हां हां म्हणतां सर्वांनीं हवापाण्यांत उड्या मारल्या. हळूहळू संध्याकाळ होत चालल्यामुळें असो अगर 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः' हें गीतावाक्य आठवल्यामुळें असो, प्रत्येकजण कुठें उतरणार याचीहि पृच्छा होऊं लागली. सर्वांचें उत्तर एक— 'मुंबई !' आम्हा महाराष्ट्रीयान्त अशी एकवाक्यता क्वचित्च आढळते ! अरण्यांत सीतारामाची रात्र संपे, पण गोष्टी संपत नसत. मला वाटलें आमचा डबा चुकून उत्तर ध्रुवावर गेला तरी तेथील सहा महिन्यांच्या रात्रीलाहि पुरुन उरतील इतक्या गप्पांचें भांडवल आमच्यापार्शीं आहे.

पण आपण मुंबईला कशाला जात आहों हें प्रत्येकानें सांगायला सुरुवात केली मात्र, त्या एका डब्यांत हजारों भिन्न जगें सांठविलीं आहेत असा मला भास झाला. एक वृद्ध गृहस्थ आपल्या पुत्राच्या लग्नाला जात होते, पण त्यांच्याच शेजारीं बसलेला दुसरा मनुष्य विपमानें आजारी असलेल्या आपल्या मुलाला पहाण्याकरितां धांवत चालला होता. एक तरुण होता 'मुल्गी' पहाणारा, तर दुसरा 'मुंबई' पहाणारा ! एक गृहस्थ नोकरी शोधणारा होता, पण त्याच्या जवळ बसलेली प्रौढ स्त्री बेपत्ता झालेल्या नवऱ्याच्या शोधाकरितां चालली होती. कुणी

तिसऱ्या वर्गाचा प्रवास

मुंबईला गिरणींत पोट भरणारा, तर कुणी भिक्षुकी करून चरितार्थ चालविणारा. हें विलक्षण वैचित्र्य पाहून मघांच्या एकवाक्यतेचें माझें मलाच हंसूं आलें.

मला एकदम दोन दिवसांपूर्वीची आठवण झाली. एका डाकेनें एकाच गांवाहून मला सातआठ पत्रें आलीं. तीं ज्यांच्याकडून आलीं होतीं तीं सारींच माणसें मला प्रिय होतीं. पण प्रत्येकाच्या पत्रांतील मजकूर किती भिन्न ! माझ्या तेरा वर्षांच्या पुतणीनें आपल्याला कोणकोणतीं पदे आतां चांगलीं म्हणतां येतात याचें वर्णन केलें होतें. तर तिच्याहून दोन वर्षांनीं वडील असणाऱ्या भावानें एका क्रिकेटच्या सामन्यांत आपण चार सहांचे टोले कसे लगावले याची सुरस हकिगत लिहिली होती. दोन्हीं पत्रांत विजयाचा आनंद नुसता नाचत होता. पण या दोन्ही नाचांचें स्वरूप किती भिन्न ! एक सुरंगीचें फूल तर दुसरें डेझीचें !

तिसरें पत्र नवीन नाटक कंपनी काढलेल्या माझ्या एका स्नेह्याचें होतें. आपल्या नाटकांना कशी तोबा गर्दी उडते, कोण कोण बडी माणसें येतात, कुठल्या कुठल्या प्रसंगांना टाळ्यांचा कडकडाट होतो, अगदीं साग्रसंगीत पत्र होतें त्याचें. त्याच्या पाठोपाठ मी पत्र वाचलें तें माझ्या एका मैत्रीणीचें होतें. तिच्या मुलाचें बारासें किती थाटानें साजरें झालें, जेवायला कोण कोण मंडळी आली होती, बेत काय होता, मुलाच्या चेहऱ्याकडे पाहून तो कुणासारखा दिसतो याविषयीं प्रत्येकाचें मत काय पडलें, तिची मैत्रीण असलेल्या कुठल्याशा संस्थानाच्या राणीनें मुलां-करितां काय काय अहेर पाठविला आहे, प्रत्येक गोष्ट नू गोष्ट तिनें खुलवून

चांदण्यांत

लिहिली होती मोठी. पुन्हा माझ्या मनांत आलें, दोन्ही पत्रांत आनंद नुसता ओसंडून वाहात आहे. पण या आनंदाचीं क्षेत्रें किती भिन्न ! जणुं कांहीं निरनिराळ्या ग्रहांवरच हीं दोन माणसें रहात असावीत.

जी गोष्ट आनंदाची तीच तीव्र दुःखाची ! माझ्या परकऱ्या भाचीच्या मोठ्या अक्षरांनीं लिहिलेल्या अशुद्ध पत्रांत आपल्या बाहुलीचें लग्न रामा गड्याच्या मुलीच्या वार्डट बाहुल्याशीं लागल्याबद्दल तक्रार होती, तर माझ्या बहिणीच्या बारीक अक्षरांच्या शुद्ध पत्रांत आपण ठरविलेलें स्थळ थोरल्या मुलीला पसंत नसल्याबद्दल गाऱ्हाणें मांडलें होतें !

हीं पत्रें वाचतांना माझ्या मनांत विचार आला होता—प्रत्येक मनुष्याचें जग अगदीं स्वतंत्र आहे हेंच खरें ! मुसळधार पावसाकडे शेतकरी पिकें बुडतील या भीतीनें पहातो, तर सुखवस्तु क्रीडाप्रेमी गृहस्थ संध्याकाळचें टेनिस बुडेल या विचारानें अशा वेळीं कपाळाला आंठ्या घालतो. माहेरपणाकरितां आलेल्या दोन बहिणीपैकीं एक घरांत पाळणा नसल्यामुळें उदास असावी आणि दुसरी वर्षाच्या पाळण्यामुळें कंटाळलेली असावी. अशीं उदाहरणें हरघडी दिसत नाहींत काय ? ‘ एखाद्याचें नशीब ’ ही कविता लिहिण्याकरितां ज्वालामुखी पर्वतापासून प्रेतावर वाहिल्या जाणाऱ्या फुलापर्यंत गडकऱ्यांच्या कल्पकतेला फिरावें लागलें. इतकी पायपीट करण्यापेक्षां ती आगगाडीच्या एखाद्या तिसऱ्या वर्गाच्या डब्यांत शिरली असती तर चार श्लोकांच्या कवितेऐवजीं तिनें सहज चार हजार ओळींचें गंडकाव्य—कारण महाकाव्याला हा काळ अनुकूल नाहीं असें तज्ज्ञ म्हणतात—लिहिलें असतें.

मनुष्य हा समाजप्रिय प्राणी आहे ! पण समाजप्रियतेपेक्षांही आत्मप्रीति त्याच्यांत अधिक आहे यांत संशय नाही. पृथ्वी वर्तुळाकार आहे हें प्रत्येक कबूल करतो. पण जगांत जेवढीं माणसें तेवढे या वर्तुळाचे मध्यबिंदु असतात. सिंकेअर लुईसच्या 'Main Street' मधील नायिकेला आपण आपल्या गांवच्या सुधारणेकरितां कांहीं तरी विलक्षण करीत आहों असें वाटत असतें, पण गांवांतील इतर लोकांना या विलक्षण कार्याचा कधींच पत्ता लागत नाही, यांतील रहस्य हेंच नाही काय ? प्रख्यात कवी रॉबर्ट ब्राउनिंग यानें वसंताच्या आगमनावर एक छोटी कविता लिहिली आहे. दंभमौक्तिकांनीं अलंकृत झालेली टेकडी, समुद्रांत गात गात होडी हांकारणाऱ्या कोळ्याप्रमाणें आकाशांत भरारी मारणारा चंडोल इत्यादिकांच्या दर्शनानें प्रसन्न झालेलें त्याचें कविमन एकदम उद्गारतें—

“ God's in His Heaven,
All's right with the world ”

ईश्वराच्या अस्तित्वाची आणि जगाच्या राज्याचा बंदोबस्त ठाकठीक असल्याचा कल्पना सौंदर्यानें भारलेल्या कविमनाला पटावी यांत आश्चर्य नाही. याच चंडोलऐवजीं ढोलींत लपून बसणाऱ्या घुबडाकडे त्याचें लक्ष गेलें असतें तर ? दंभबिंदूंनीं शोभणाऱ्या गिरीप्रदेशाऐवजीं रुक्ष वाळवंट त्याच्या पुढें पसरलें असतें तर त्याच्या तोंडांतून हेच उद्गार निघाले असते का ? खास नाही ! स्वर्गाच्या राज्यपदावरून कवीनें ईश्वराला लगेच बडतर्फ केलें असतें !

चांदण्यांत

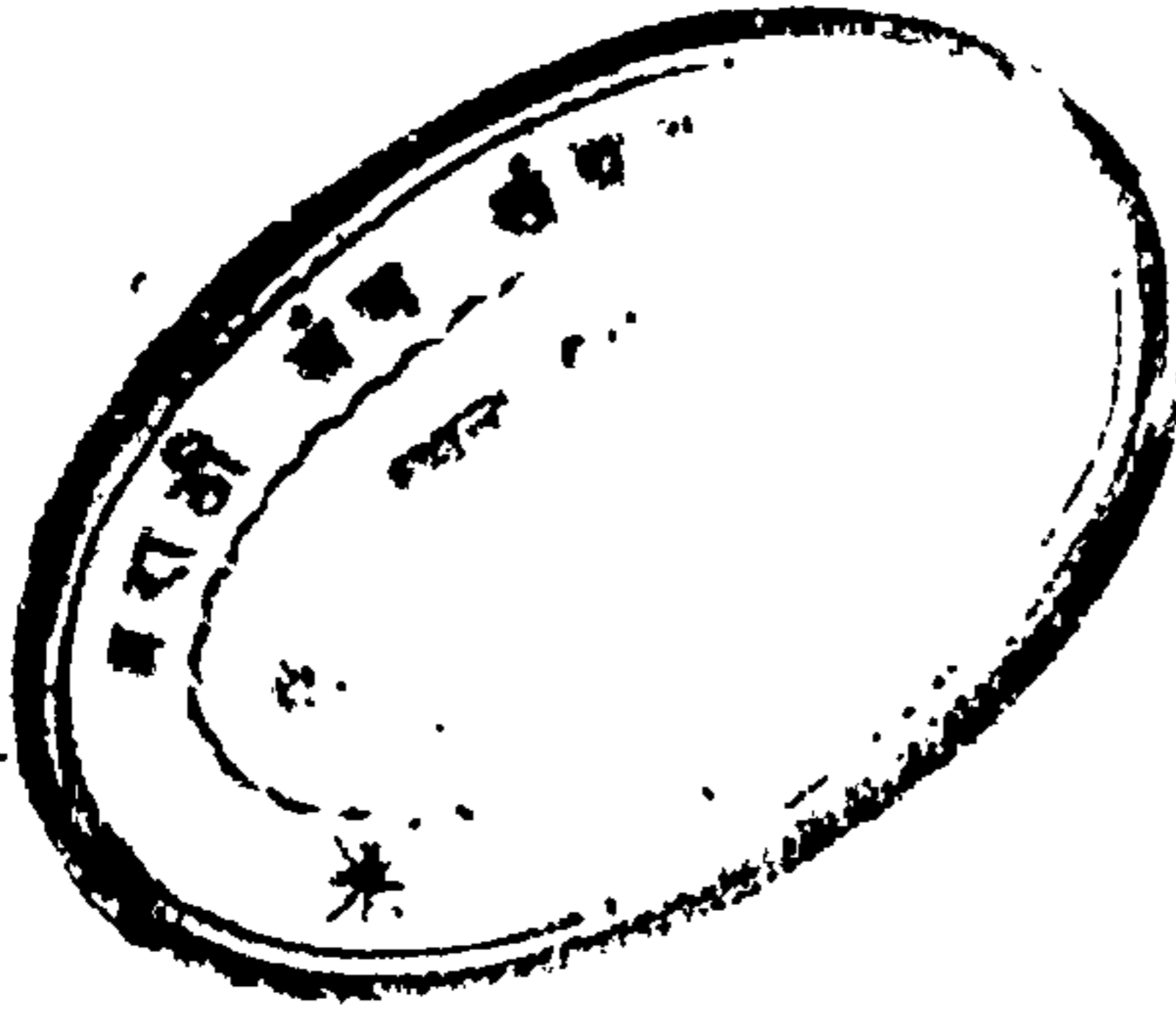
जगांतला प्रत्येक मनुष्य कविता लिहीत नसला (त्यामुळेच जग सुरळीत चाललें आहे असें अनेक विनोदी लेखकांचें मत आहे !) तरी त्याचें मन कवीचेंच असतें. जशी त्याची दृष्टि तशी त्याची सृष्टि ! नैसर्गिक गरजा अगर सामाजिक बंधनें यांच्यामुळे मनुष्याच्या आचार-विचारांत कितीहि एकरूपता आली तरी अगदीं अंतर्दुर्मीं तो साऱ्या जगापेक्षां भिन्नच असतो. कंटाळवाण्या व्याख्यानाच्या वेळीं प्रत्येक श्रोत्याच्या मनांत येणाऱ्या विचारांची नोंद करणारें यंत्र उद्यां निघालें तर वक्त्याच्या तोंडाला कुलूप घालण्याच्या एका विचाराखेरीज त्यांच्या मनांत कुठेंहि साम्य आढळणार नाहीं. एकाचें मन, संध्याकाळीं तरी खाणावळींत दोन घांस चांगले मिळतील कीं, काय या विवंचनेत असेल, तर दुसरा कुठल्या तरी मुखचंद्रम्याच्या चिंतनांत गुंथून गेला असेल. कुठल्याहि जाग्या असणाऱ्या अध्यक्षाची खुशाल साक्ष घ्यावी, वक्त्याचें म्हणणें अक्षरशः त्यानें ऐकलें असेल हें शक्यच नाहीं.

या आत्मप्रीतीविरुद्ध कुणी कितीहि नाक सुरडलें तरी जीवन-रथाचीं चक्रे तिच्यामुळे कुरकुर न करतां चालूं शकतात. समुद्रकिनाऱ्यावर फिरायला जाणारांना लहान खेंकड्यासारख्या दिसणाऱ्या कुरल्या नेहमीं आढळतात. त्या आपलें भक्ष्य शोधीत इतस्ततः नाचत असतात. पण कुठें पाऊल वाजलें अगर चाहूल लागली कीं, हां हां म्हणतां वाळवंटांतील चिमण्या विळांत त्या गुप्त होतात. प्रत्येक मनुष्य या कुरलीसारखा आहे, असें मला वाटतें. सुखाच्या शोधाकरितां तो एकसारखा समाजांत वावरतो, पण त्याचें खरें आश्रयस्थान म्हणजे त्याचें

वैयक्तिक जग ! जगांतील इतर दुःखें त्याच्या या खास जगांत कांहीं केल्या येऊं शकत नाहींत. ' अहं ब्रह्मास्मि ' या वेदांतवचनाचा तरी दुसरा अर्थ काय आहे ? जगांतील विषमतेचा बराच भाग कृत्रिम असला तरी वैचित्र्य म्हटलें कीं, तिथें प्रत्येकाच्या विकासाला संधि मिळालीच पाहिजे.

समाजाशीं समरस होऊनहि प्रत्येक मनुष्याचें जग निराळें असतें असें कुणी म्हटलें कीं, कित्येक आश्चर्यानें तर कित्येक भीतीनें ग्रस्त होतात ! त्यांना वाटतें, या कोट्यवधि जगांची कुठें ना कुठें तरी टक्कर झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. विचान्यांना अनंत अंतराळांत ग्रहांना नियमानें फिरविणारा सूर्य आहे, किंबहुना असल्या अगणित सूर्यांना आपल्या कक्षेंत ठेवणारा महासूर्यहि आहे ही गोष्ट खरीच वाटत नसावी ! त्या महासूर्याचें तेज कित्ती विलक्षण असेल, त्याची आकर्षणशक्ति—

गोकाक स्टेशन आलें होतें. आमच्या भरलेल्या डब्यांत चढण्याकरितां एक उतारू आला. मी हंसतमुखानें दार उघडून त्याला आंत घेतलें !

एक तप !

ते पत्र वाचून मला असा कांहीं विलक्षण आनंद झाला म्हणतां ! विलक्षणच म्हणायचा नाही तर काय ? आनंदांतहि फुलांप्रमाणे अगदीं विस्मयजनक वैचित्र्य असते. सोडतीच्या निकालांत आपला नंबर असलेला पाहून ज्याला आनंद होणार नाही तो—पण ज्याला अशा वेळीं आनंद होणार नाही असा मनुष्य जगांत असणे तरी शक्य आहे काय ? असलाच तर स्कॉटनें *Breathes there the man with soul so dead* वगैरे ओळींत त्याची पूर्वीच संभावना करून ठेविली आहे ! तथापि, सोडतींत त्या वक्षिसाचा आनंद आणि आपले आवडते माणूस जीवावरच्या दुखण्यांतून उठल्यामुळे होणारा आनंद यांची तुलना कशी करायची ? कुणाहि वृद्धाला विचारा, अंतरपाट दूर झाल्यावर झालेला आनंद नातवंड पाहतांना होणाऱ्या आनंदापेक्षां

अगदींच निराळा होता असें तो सांगेल. आयुष्यांतल्या इतक्या उत्कृष्ट प्रसंगांची तरी गोष्ट कशाला हवी ? सकाळीं कामाला लागण्यापूर्वी घेतलेल्या चहाची गोडी आणि संध्याकाळीं दमून भायून आल्यावर प्यालेल्या चहाची लज्जत यांच्यातील अंतर कुणीही सांपूं शकेल.

सौभद्र नाटक पहातांना मला नेहमींच आनंद होत आला आहे. पण लहानपणीं घटोत्कच व विदूषक माझे जानीदोस्त होते. ऐन विशींत 'बधुनि उपवना विरहाग्नीची ज्वाला भडके उरीं' या पदावर मी बेहोष खूप असें आणि आतां सुभद्रेचें दुर्योधनाशीं लग्न ठरल्याचें खोटेंच सांगून रुक्मिणी संन्याशी अर्जुनाची जी फजिती करते तो प्रसंग मला सर्वांत अधिक आवडतो. वसंतऋतूंत बाजारांत गेल्यावर मोठी त्रेधा होते माझी ! इकडे सुरंगाची फुलें तर तिकडे सोनचांफी ! कुणाचा सुवास अधिक सुग्धमधुर आहे, हें ठरवितांच येत नाहीं. गुलाबें मोजूं लागावीं तोंच पलिकडे अबोलीचीं फुलें हांसण्या मुद्रेनें हांकां मारूं लागतात. त्यांचा तो आकर्षक रंग पाहून भणभर हातांतल्या गुलाबांचें भानहि रहात नाहीं मला. आयुष्यांतले अगाणित आनंदक्षण असेच विविध रंगांनीं व वासांनीं नटलेले असतात काय ? आनंदाचीं हीं अनंत रूपें भक्तीला ब्रह्मानंद म्हणून संबोधणाऱ्या साधुसंतांच्यासुद्धा लक्षांत आलीं नसतील.

म्हणूनच त्या पत्रानें झालेल्या आनंदाला विलक्षण म्हटलें मी ! अपूर्वच होता तो अगदीं. एका विद्वान गृहस्थाचें मला आलेलें पत्र होतें तें ! तें मी दुसऱ्यांदा वाचीत असतांना शिंप्यानें जर माझ्या कोटाचें

चांदण्यांत

मोजमाप घेतलें असतें, तर तो कोंट पुढें खात्रीनें सैल झाला असता मला ! आतांपर्यंत मला वाटे, जगांत ज्यांचीं पारायणें होतात अशीं पत्रें दोनच प्रकारचीं असतात—प्रणयपत्रें आणि मृत्युपत्रें. पण या पत्रानें माझी ही समजूत साफ खोटी ठरविली. त्या विद्वान गृहस्थाचें माझ्यावर प्रेम होतें असें कुणीच म्हणणार नाहीं. ते बायकोवर सुद्धां प्रेम करीत नसत म्हणे ! त्यांचें खरें लग्न पुस्तकांशींच लागलेलें होतें. विद्वान मनुष्याला मृत्युपत्र करण्याचा सहसा प्रसंगच येत नाही ! तेव्हां मृत्युपत्रांतलें आकर्षण त्यांच्या पत्रांत नव्हतें हें उघडच आहे. तथापि तें पत्र दोनदां वाचूनहि माझें समाधान झालें नाहीं. त्याची तिसरी आवृत्ति सुरू झाली. मी बारा वर्षापूर्वी लिहिलेला एक लेख कांहीं कामासाठीं त्या विद्वान गृहस्थांनीं मागितला होता.

त्या लेखांत काय होतें, हें माझें मलाच आठवेना. स्मरणशक्ति इतकी तीव्र असती तर प्रत्येक परीक्षेंत माझा पहिला नंबर आला नसता कां ? डोकें खाजविण्याची अगदीं शिकस्त केली मी. शेवटीं एवढेंच आठवलें कीं, तो लेख छापून आला होता, तेव्हां पुनः पुन्हां वाचून आपण आपली पाठ भरपूर थोपटून घेतली होती. आपलें अक्षर नि अक्षर अक्षर वाङ्मयांत जमा होणार अशी नवशिक्या लेखकाची खात्री असतेच. त्यामुळें तो मी कापूनहि ठेवला आहे, इतपर्यंत स्मरणशक्तीनें लांब उडी मारली. मशारनिल्हे विद्वानांना लेख लवकरच पाठवून देतो, असें उलट टपालानें उत्तर पाठवून मी त्याचीं कात्रणें शोधूं लागलों.

स्वतःचे जुने कागदपत्र शोधायच्या वेळीं राजवाडे, खरे वगैरे

संशोधकांविपर्यांचा माझा आदर द्विगुणित होतो. किंबहुना, अशा वेळीं इतिहाससंशोधकमंडळाचा प्रचारक माझ्याकडे आला तर मी मंडळाचा तहाहयात सभासद सुद्धां होऊन जाईन कदाचित्. जुन्या पुस्तकांच्या दुकानांत एखादें पुस्तक हटकून मिळेल. पण माझ्या जुन्या कागदांतून (माझी बायको या ढिगांना रद्दीच म्हणते. आतां आलेलें पत्र दाखविलें पाहिजे तिला !) हवी असलेली गोष्ट चटकन् सांपडायला ग्रहांचीच कृपा हवी ! लेख शोधण्यापूर्वीं आजचें वर्तमानपत्र घेऊन त्यांतील आपल्या राशीचें भविष्य पाहण्याचा बलवत्तर मोह झाला मला. पण ज्योतिषाची थट्टा करणारा एक लेख कालच मी शिकविला असल्यामुळे, या मोहावर मी विजय मिळविला.

लागला तर टोला नाहीतर भोपळा असे क्रिकेटमध्ये कांहीं खेळाडू असतातच कीं ! त्यांचेच अनुकरण मी केले. माझ्या शुभ ग्रहांच्या मदतीला सदरहू विद्वानांचे हर्शलसकट सर्व ग्रह धांवून आल्यामुळेच कीं, काय त्या लेखाचे छपील कागद लवकरच मला सांपडले. शिवार्जामहाराजांचें अस्सल पत्र सुद्धां संशोधक जेवढ्या उत्कंठेनें वाचणार नाही तेवढ्या उत्साहानें मी तो लेख वाचूं लागलों.

पण हा उत्साहाचा पारा भराभर खालीं उतरूं लागला. लेख संपविल्यावर तर गारच झालों मी ! दुसऱ्या कुणाचा तरी लेख मी चुकून वाचला नाहीना अशी शंकाहि आली. मुद्दाम लेखाच्या मथळ्या-खालीं पाहिलें. तिथें माझेच नांव छापलें होतें कीं ! वाटलें—मुद्रकाला सैतान म्हणतात तें कांहीं खोटें नाही. दिलें असेल त्यानें कुठें तरी

चांदण्यांत

झांझे नांव दडपून. पण-पण-जागी झालेली स्मरणशक्ति झोंपी करी जायची ? गडकऱ्यांच्या गोकुळाच्या भाग्याचा क्षणभर हेवा वाटला मला. भाषा, विचार, कल्पना विशेष असें कांहींच दिसेना त्या लेखांत मला. आणि हाच लेख लिहिल्याच्या अभिमानानें बारा वर्षापूर्वीं मी धुंद झालों होतों. बारा वर्षापूर्वीची गोष्ट कशाला ? घटकेपूर्वी त्या विद्वानांचें पत्र आल्यामुळें किती फुगून गेलों होतों मी !

बारा वर्षे ! एक तप ! बारा वर्षांना तप कां म्हणतात, हें आतां कळलें मला. जीवित अधिक अधिक शुद्ध व्हावें म्हणून गिरिकंदरांत पूर्वीचे ऋषि तपश्चर्या करीत. सामान्य मनुष्याच्या आयुष्यांत काळहि तेंच कार्य करीत नाहीं का ? गिरिगव्हरांत एकांतवासांत राहणाऱ्या माणसांच्या मनांतला अहंकार खरोखरच गळून जात असला पाहिजे. गगनचुंबी शिखरें आणि शिखरांच्या अंगाखांद्यावर वागडणाऱ्या वृक्षलता यांच्यापुढें पर्णकुटिका तृणवत् वाटल्या तर त्यांत नवल कसलें ? प्रातः काळीं पृथ्वीच्या अंगाला पुष्पसुगंधांचीं उटणीं लावून उषेच्या सुवर्ण-रसानें सृष्टिमाता तिला नाहूं घालीत आहे, हें दृश्य पाहिल्यावर जगांतल्या उत्कृष्ट स्नानगृहांची कुणाला कितीशी किंमत वाटेल ? वनदेवतांच्या मधुर स्पर्शांतून ज्यांना अमृत मिळालें आहे अशा पिकलेल्या फळांची बरोवरी बासुंदी अगर बिर्याणी करूं शकेल हें खरेंच वाटत नाहीं मला ! आणि दुःखानें दुग्ध होणाऱ्या मनुष्याच्या जीवनाला संजीवन देणारें सृष्टिसौंदर्य ! ऋषिमुनींनीं तपश्चर्येकरतां निवडलेलीं स्थळें म्हणजे सौंदर्य-देवतांचीं माहेरघरेंच नव्हत काय ? सकाळ-सायंकाळ विहंगमांच्या

पार्श्वसंगीतानें युक्त असे आकांशांत दाखविले जाणारे विविधरंगी चित्रपट—त्यांच्या तोडीचें एक तरी चित्र मनुष्य निर्माण करूं शकेल काय ? मलबारहिलवरील बंगल्यांत राहून पॅरिसहून आपले कपडे धुवून आणणाऱ्या आणि संध्यांरंग ही मद्यपानाला अनुकूल पार्श्वभूमि आहे, हें तत्त्व अमलांत आणून अर्धनग्न पऱ्यांच्या नृत्यचित्रपटाला जाणारा एखादा आधुनिक ययाति माझ्या वरील गोष्टी मान्य करणार नाही हें खरें. पण त्यालाहि हें कबूल केलेंच पाहिजे कीं, मनुष्याचा अहंकार समजतांच वाढतो. अरण्यांत एखादा सम्राट मरून पडला तरी फुलें हंसतच राहतील आणि पांखरांच्या मधुर संगीतांत क्षणभरहि खंड पडणार नाही.

पण वनवास हा कांहीं सामान्य मनुष्याच्या मनःशुद्धीचा मार्ग नव्हे. सिंह गुहेत एकटा राहूं शकतो; परंतु हरिणांना कळप केल्यावांचून गत्यंतर नसतें. मनुष्याच्या या समाजप्रियतेनें मानव जातीची जशी प्रगति झाली तसे व्यक्तींचे मनोविकारहि गुंतागुंतीचे होत गेले. माझेच पहा ना ! बारा वर्षांपूर्वी लिहिलेल्या त्या लेखाचा अकारण केवढा अभिमान वाटला मला ! उलट वेद रचणाऱ्या ऋषींनीं आपलें नांवगांवसुद्धां त्यांत धड नमूद केलेलें नाही.

असल्या अहंकाराला अनेकदां अगदीं हास्यास्पद स्वरूप येतें यांत आश्चर्य तें कसलें ? चेकांन्हची एक गोष्ट आहे. तिच्यातील नायकाला अपघात होतो. त्याचे आईवाप काळजींत पडतात मोठ्या. पण दुसरे दिवशीं ती लंगडी स्वारी स्वतःच वर्तमानपत्राचा एक अंक हातांत घेऊन आनंदानें नाचूं लागते. अमक्या अमक्याला अपघात झाला म्हणून

चांदण्यांत

त्याचें नांव त्यांत छापून आलेलें असतें ! वर्तमानपत्रांत ठळक अक्षरांनीं नांव यावें म्हणून आत्महत्यासुद्धां करायला चुकायचे नाहींत असले लोक ! ' तेवढेंच ज्ञानप्रकाशांत ' म्हणून दिवाकरांची एक नाट्यछटा आहे ना ? तिच्यातील पंडितमहाशय एका प्रसिद्ध बाईच्या स्मशान-यात्रेला गेलेंच पाहिजे असें म्हणतात. कां ? तर दुसरे दिवशींच्या ज्ञान-प्रकाशांत आपलें नांव छापून यावें म्हणून. विचाऱ्याला हेंहि कळत नाहीं कीं, तिसरे दिवशीं वाण्याच्या दुकानांतून त्याच्या घरीं येणारा खजूर त्याच अंकांतून बांधून येणार आहे !

आयुष्यांतल्या एका तपाचें महत्त्व या दृष्टीनें फार मोठें नाहीं का ? बारा वर्षांनीं आपण आपल्याकडेच इतक्या दुरून पहात असतो कीं, प्रसंगीं आपली आपल्याला ओळखाहि पटत नाहीं. वाहतें पाणी आपोआप शुद्ध होतें ना ? अहंकारानें गढूळलेलें मनहि कालप्रवाहांत तसेंच शुद्ध होतें. माझ्या एका लेखकमित्राला आपण लिहिलेल्या ओळी-नू ओळीचा अभिमान असे. आपलें लेखन म्हणजे अगदीं अजरामर वाङ्मय आहे, अशी त्याची कल्पना. मुंबईला गेल्यावर तो नि मी सहज एका जुन्या पुस्तकाच्या दुकानांत गेलों. रद्दीच्या भावानें देण्याकरितां दुकानदारानें काढलेलीं पुस्तकें त्यानें पाहिलीं मात्र—त्याची हृदयक्रिया एकदम बंद पडतें कीं, काय असें वाटलें मला ! त्याच्या अजरामर वाङ्मयानें ती रद्दी वाढविण्याला बरीच मदत केली होती. ' अशि कशी धुंद मस्तींत चालशी मुली ? ' हा प्रश्न जिला विचारावोसां वाटतो अशी एक तरी तरुणी प्रत्येकाच्या परिचयाची असेल. पुरुषाचें हृदय

म्हणजे कचकड्याचें खेळणें वाटतें तिला. पण बारा वर्षांनीं तिला पहा, धुंदीबरोबर तिची मुद्राहि उतरलेली दिसेल. किंवाहुना, अनेक पुरुषांचीं हृदये पायीं तुडविणारी ती तरुणी एका पतीचें मन गुठींत कसें ठेवावें या विवंचनेंत पडली आहे, असें आढळून येईल.

खरेंच ! एका तपानें आपली आयुष्याकडे पहाण्याची दृष्टि किती बदलते. जन्मल्या दिवशीं आईचें दूध भरपूर मिळवें या पलीकडे माझी बहुधा अधिक कांहीं अपेक्षा नसावी. पण बाराव्या वर्षीं ? वर्गांत पहिला नंबर यावा म्हणून मी सकाळीं खूप अभ्यास तर करीत असेंच पण संध्याकाळीं दत्ताला जाण्याचा मात्र नेमहि सहसा चुकवीत नसें. चौविसावें वर्ष उगवलें तेव्हां—या गोष्टीचें माझे मलाच हंसूं येऊं लागलें होतें. परीक्षा ? अं: ! नुसती पोपटपंची ! देव ? जगांत देव असता तर हजारों निरपराधी लोकांना (या यादींत माझे नांव नेहमींच पहिलें असे हें सांगायला नको !) इतकीं विलक्षण दुःखें भोगावीं लागलीं असतीं का ? बस्स ! धर्म ही अफू आहे, असें परवांच कुठेंसें वाचलें मी ! मग ईश्वर हा गांजा असलाच पाहिजे. लेखक होऊन समाजसुधारणा करणें हेंच आतां आपलें ध्येय ! पण हें ध्येय साध्य करण्यासाठीं दोन गृहस्थांचें साहाय्य जरूर हवें ! एक माझं लेखन छापणारा संपादक आणि दुसरा आपली मुलगी देणारा एखादा कण्वमुनि. समाजसुधारणेसाठीं लेखन करायचें म्हणजे तें ललितच हवें, आणि ललित्याची कळी सुंदर तरुणीच्या सहवासाखेरीज उमलणें शक्य आहे काय ? भीष्माला ललित लेखक व्हायचें नव्हतें म्हणूनच तो आजन्म ब्रह्मचारी राहूं

चांदण्यांत

शकला, असें त्यावेळीं माझे अगदीं ठाम मत झालें होतें.

आणखी एक तप गेलें. त्या वर्षाची दिवाळी म्हणजे भयंकर संकटच वाटलें मला. चिळ्यांपिळ्यांसाठीं खूप फटाकड्या आणाव्या लागणार होत्या म्हणून नाहीं हं ! तेवढ्या बाबतींत देवानें माझ्यावर कृपा केली होती. आमच्या पाळण्यांत अनावृष्टि नव्हती, तशी अति-वृष्टिहि नव्हती. पण किती किती. संपादकांच्या लेखांच्या मागण्या पुर-वायच्या ? दिवाळींत माझ्या लिहिण्यापासून वाचकांना किती आनंद होत असेल तो कुणाला ठाऊक ! पण दिवाळी पूर्वी एक महिनाभर मला मात्र अगदीं सक्तमजुरीची शिक्षा होते. समाजाला तुमच्या लेखांचा फार उपयोग आहे, म्हणून लिहितात हे संपादक. अशी वाङ्मयानें समाजसुधारणा होत असती तर मृच्छकटिक नाटकानंतर वेश्यांचा वर्गच अस्तित्वांत राहिला नसता या भरतखंडांत. आतां लिहायचें खरें ! पण तें अमर होण्यासाठीं !

अमर ? बारा वर्षांपूर्वींचा हा लेख मी किती ईर्ष्येनें लिहिला होता. पण माझा मलाच तो आतां वाचवत नाहीं. मग आजचें माझे लेखन बारा वर्षांनीं मला तरी आवडेल याचा काय नेम ? आणखी एक तप—अष्टेचाळिसावें वर्ष ! हव्यासानें फुलें गोळा करायचीं आणि तीं बावलीं कीं, फेंकून घायचीं हाच का मानवी जीवनाचा अर्थ ? क्षुद्र अहंकाराचें निर्मूलन करण्याच्या दृष्टीनें आयुष्यांतलें एक एक तप अत्यंत उपयुक्त असेल. पण हृदयाच्या बागेंतलीं उग्र फुलांचीं हीं रोपटीं उपटून टाकल्यावर पुढें काय ? नुसती माती पहात बसायचें ? त्यापेक्षां

चिमणीं गंधहीन फुलें घेऊन नाचणारीं गवताचीं पातींसुद्धां तिच्यांत असलेलीं पुरवलीं ! भूमीला काय आणि हृदयाला काय, हिरवळीवांचून शोभा नाही. अशी हिरवळ—

मी पुण्या होऊन गेलेल्या माझ्या आयुष्यांतल्या तीन तपांकडे पाहिलें. दुरून येणारा फुलांचा संभिश्च सुवास किती सुखकारक वाटला मला. हा रामभाऊ—माझा आयुष्यांतलें बकुळीचें झाड. लहानपणीं पीटचा दर, एक काळ्या पेन्सिलीचा तुकडा आणि खुर्चीचा दर, संबध दुधी पेन्सिल अशीं तिकिटें लावून त्यानें आणि मी बालप्रेक्षकांकरितां नाटकें केलीं होतीं नाहीं ? नाटकाच्या त्या आठवणी प्रमाणेंच माझ्या आयुष्यांतल्या अत्यंत कठिण वेळीं माझा पत्ता काढून त्यानें पाठवून दिलेले ते पैसे ! किती दिवस झाले या गोष्टीला. पण बकुळीच्या फुलांचा सुगंध काळालाहि नाहीसा करतां येत नाही. बागेच्या दुसऱ्या बाजूला मी पाहिलें. जाईजुई ? छे : ! ही माझी बहीण ! त्यावेळीं भयंकर भासणाऱ्या भविष्यांत माझ्याबरोबर किती हौसेनें उडी घेतली तिनें ! तिच्या पलीकडेच माझी पत्नी उभी आहे. जणुं कांहीं संसाराच्या आढ्यापाढ्यांत माझ्या बहिणीनें पोंचविलेलें लोण घेऊनच ती पुढें चालली आहे. डाव जिंकण्याची तिची महत्त्वाकांक्षा पाहून कोंडींत अडकून पडलेल्या माझ्या मनाला केवढा धीर येतो आतांशीं.

हें पारिजातकाचें झाड ! उन्हाळा असो, पावसाळा असो, त्याचा बहर खळत नाही कधीं. फुलांचा नुसता सडा पडतो खालीं. कुणी वेंचून देवाला न्या, नाहीतर पायाखालीं तुडवा ! पांढरें फूल, तांबडा

चांदण्यांत

देंठ ! हंसरी गुद्रा, तिच्यामागे निर्मल प्रेम ! माझ्या आयुष्यांत देठांचें हें उत्कट प्रेम जर मला आधीं अनुभवायला मिळालें असतें तर— जाऊं वा ! हीं फुलें आपल्या वांट्याला आलीं हा काहीं लहानसहान लाभ आहे का ? काळपुरुष आपल्या बारा दातांच्या हत्यारानें माझ्या वागेतील अहंकारासारखीं शेंकडों रोपटीं खुशाल कापून टाकूं दे. या फुलझाडांपुढें त्यांची आठवण सुद्धां होणार नाहीं मला !

हो, पण हा लेख त्या विद्वानांना पाठवायचें विसरतच होतो कीं मी ! पाठविला नाहीं तर रागवायचे ते ! त्यांच्यासारख्या बड्या धेंडाचा राग—त्यांच्या रागामुळें असो अगर माझ्या अहंकारामुळें असो, तो लेख मी पाठविला. मात्र ' सोवत पाठविलेला लेख सामान्य आहे. आपल्याला त्याचा उपयोग होईलसें वाटत नाहीं. ' असें पत्र लिहिलें तेव्हांच माझें समाधान झालें. स्वतःत्रिषयीं इतकें प्रामाणिक मत व्यक्त करणारे जगांत कितीसे लोक असतील ? काय मौज आहे पहा ! मला या प्रामाणिक पत्राचाच अभिमान वाटायला लागला कीं ! बाकी वाटेना म्हणा ? आणखी एका तपानें या पत्राबद्दल मला काय वाटेल हें तुम्हीं आजच सांगूं शकाल.

१९३६

Shivya !

शिव्या !

हळीं सकाळीं उठल्याबरोबर समोरच्या डोंगरीवरून एक चक्र
माखून आल्यावांचून चैनच पडत नाहीं मला. विरही
तरुणांना जशी टपालाची वेळ, तशी पेन्शनर वृद्धांना सकाळ विलक्षण
हुरहुर लावते. घराबाहेर पडल्यावांचून बरेंच वाटत नाहीं त्यांना.
घरांतली सकाळची हवा इतकी दूषित वाटण्यासारखें माझे वय झालें
नसल्यामुळें, प्रभातफेरीचें व्रत घेण्याची पाळी माझ्यावर कधींच आलेली
नाहीं. अर्थात्, केवळ फिरण्याची तलफ भागविण्याकरितां मी डोंगरीवर
फेरी टाकतो असें सांगितलें तर तें कुणाला खरें वाटेल ? तिथून दिस-
णारा सागराचा नील विस्तार पाहून सृष्टिचक्र चालविणाऱ्या महाशक्तीचें
विशाल अंतःकरणच आपण पहात नाहीं ना असा क्षणभर भास होतो
खरा ! पण सायंदेवता सूर्याच्या सुवर्ण कलशानें अभिषेक करून

चांदण्यांत

त्याच्यावर चित्रविचित्र मेघमालांच्या पुष्पराशी वहात असतांना जें अद्भुतरमणीय दृश्य दिसतें त्याची सर सकाळच्या देखाव्याला कशी येणार ?

या दिवसांत मी डोंगरीवर आदरून जातो तें काजूंच्या झाडा-करितां. वसंतऋतूच्या अधिदेवतेला आम्रफुलें अधिक आवडत असतील कदाचित्. पण तिच्या आगमनाची द्वाही फिरवीत काजूंच्या झाडांवर दीपोत्सव करणारे तांबडे पिवळे बोंडूच मला अधिक आवडतात. ही अधिदेवता सिंहासनावर विराजमान होते तेव्हां कुठें आम्रवृक्षांचे नजराणे पुढें येतात. काजूंना ही व्यावहारिक दूरदृष्टि नाहीं. वसंतदेवतेची नुसती चाहूल लागली कीं, त्यांचीं अंगें पुलकित होतात. फळांच्या रूपानें तीं आपलें हृद्गतच प्रकट करतात असें मला वाटतें. नाहीतर बोंडूंवर इतका विलक्षण मोहक रक्तिमा दिसलाच नसता. थोडेसे बोथट असले तरी ते मदनाचेच बाण नाहीत कां ?

म्हणूनच काजूंनीं भरलेल्या डोंगरीवरून जातांना हळुहळु माझे मन आनंदानें अगदीं भरून जातें. हिरव्यागार शुंबरांत चमकणाऱ्या दीपज्योतीप्रमाणें हिरव्या पानांतून लटकलेले पिवळेधमक बोंडू पाहतांना कोळपलेल्या मोहराची आठवणसुद्धां होत नाहीं. आणि या झाडांचीं कोंवळीं पानें तरी किती नाजुक असतात. जणुं काहीं जगांत प्रवेश करणाऱ्या बालजीवाच्या हाताचे स्निग्ध तळवेच. एखाद्या सुखी कुटुंबांत रहायला आलेल्या पाहुण्याला विशेष न बोलतांही सुग्ध आनंदाचा लाभ होत नाही कां ? काजूंच्या झाडांतून फिरतांना मलाही तोच अनु-

भव येतो. किती सूक्ष्ममधुर सुवास साऱ्या वातावरणांत दरवळत असतो यावेळीं. जणुं कांहीं प्रणयिनीच्या ' इश' या अस्पष्ट उद्गारांमधली माधुरीच ! काजूंच्या झाडाचें एखादें पान मधेंच तोडून तें चुरगळण्याचा चाळा हातानें केला तरी किंचित् उग्र पण मोहक अशा सुवासाचाच लाभ होतो. सारीं अत्तरें रद्द वाटतात त्या सुगंधापुढें.

पण आज मात्र डोंगरीवरील फेरफटक्यानें कांहीं आनंद झाला नाहीं मला. रात्रीं एक रहस्यमय कथा वाचतां वाचतां झोंपायला उशीर झाला होता. अर्थात्, मी लवकर उठलों नाहीं हें कळायला त्या दिवसाचें माझ्या राशीचें भविष्य तुम्ही वाचण्याची जरूरच नाहीं. उजाडतांना टेंकडीवर फेरी टाकून येणाऱ्या क्रमांत खंड पडला. पण एकसारखें चुकल्याचुकल्यासारखें वाटून शेवटीं ऊन फार झालें होतें तरी माझीं पावलें तिकडे वळलींच. टेंकडी चढायला मी सुरुवात केली मात्र ! मोठमोठे आवाज ऐकूं येऊं लागले. पुढें जाऊन पहातो तों दोन कुळवाडी बायका काजीखालीं उभ्या राहून जोरजोरानें भांडत आहेत. बहुधा धर्मयुद्ध असावें तें. कारण तोंडाच्या तोफखान्याखेरीज इतर कोणत्याही शस्त्रास्त्राचा उपयोग केला जात नव्हता ! आपल्या काजी चोरल्याच्या त्या एकमेकांवर आरोप करीत होत्या. एखादा कट्टर मार्क्सवादी माझ्याबरोबर असता तर या भांडणाच्या मुळाशीं असलेल्या आर्थिक प्रश्नावर त्यानें एकदम विदारक प्रकाश टाकला असता यांत शंका नाहीं. पण माझे लक्ष मात्र त्यांच्या शिव्यांकडेच गेलें. अगदीं अस्सल गाळींची लाखोली वहात होत्या त्या. जे शब्द एरवीं तोंडांतून बाहेर काढायला

चांदण्यात

त्यांना लाज वाटली असती तेच गलिच्छ शब्द देवाच्या नांवाप्रमाणे अगर एखाद्या रणगर्जनेप्रमाणे त्या वीरश्रीने पुनः पुन्हां उच्चारित होत्या.

माझ्यांतला इतिहाससंशोधक एकदम जागृत झाला. खांडगळ्या शिव्यांचे जे अफाट मराठी वाङ्मय आहे त्यांत आईच नायिका होण्याचे कारण 'न मातुः परदैवतम्' हेच असेल काय? मनुष्याच्या भावनांवरील निकराचा हल्ला त्याच्या देवाधर्मावर व पूज्य व्यक्तीवरच चढविला जातो. 'जळळा' 'मेला' वगैरे सामान्य शब्दांची उपपत्ति लावणे सोपे होते, पण 'शिरां पडलां त्येच्या घरावर' या कोंकणी वाक्याच्या उगमाशी जायला एखादा राजवाडेच पाहिजे असें माझ्या मनाने ठरविले. शिव्यांच्या बाबतींत कोशकार, लेखक वगैरे लोक फार अन्याय करतात. ऋहानपणीं वारंवार ऐकलेल्या एका इरसाल शिवीचे पूर्ण ज्ञान करून घेण्याकरितां मी माझ्या एक आण्याच्या क्षणभंगुर इंग्रजी कोशापासून अमरकोशापर्यंत सर्व भाषांतले कोश चाळले. पण सारे बेटे पक्षपाती! व्यवहारांत उभ्या जन्मांतसुद्धां कुणी जे उच्चारित नाहीं अशा शब्दांचा आदरसत्कार त्यांनीं केवढ्या तत्परतेनें केला होता. पण ज्या शब्दांची दररोज शेंकडो लोकांना गरज लागते त्यांना मात्र यांच्या घरीं पूर्ण मज्जाव ! जगाच्या उलट्या न्यायाचा वाळपणींच असा कटु अनुभव आला होता मला.

कुठल्याशा राजघराण्यांत एक एवढा मोठा हिरा आहे कीं, त्याचा विमा उतरायला जगांतील एकही कंपनी तयार नाहीं म्हणे. साऱ्या कोशांची आपआपल्या भाषेतील निवडक मुक्ताफळांविषयीं कदाचित् हीच भावना

असेल. एखाद्या सभ्य कोशकाराला या शब्दांच्या सहवासानें कोशांतील इतर सोंवळे शब्द बिघडतील अशी भीतिही वाटली असेल ! संशोधकाचें वारें ओसरतांच माझीसुद्धां तरीच स्थिति झाली ना थोडीशी ! ज्या रम्य काव्याचा आस्वाद घेण्याकरितां मी टेंकडीवर येत असें, त्याच्याशीं त्या बीभत्स शिव्या किती विसंगत होत्या ! शिव्यांना सुद्धां कांहीं काळ वेळ आहेच कीं नाहीं ? हिंवाळ्यांत दाट धुकें पडलें असतांना कावकाव सुरू असलेल्या निष्पर्ण वृक्षांच्या खालीं उभें राहून हवें तर या बायकांनीं भांडायचें होतें. परंतु ' वसंतऋतु आई आई ' ही ओळ गद्य माणसाच्याहि तोंडून बाहेर पडण्याच्या या रमणीय कालीं अभद्र शिव्या देत बसायचें ? आणि त्याही साध्यासुध्या नव्हेत ! अगदीं अस्सल ! वर्डस्वर्थ म्हणतां तें खोटें नाहीं. मनुष्यानेंच जगांतली माणुसकी मारून टाकली आहे. एखाद्या माकडानें हातांतलें रत्न निरुपयोगी म्हणून दूर भिरकावून धावें त्याप्रमाणें आपल्या भोंवतालीं पसरलेल्या मधुर काव्याकडे मनुष्यप्राणी डोळेझांक करतो आणि दुःखी होतो.

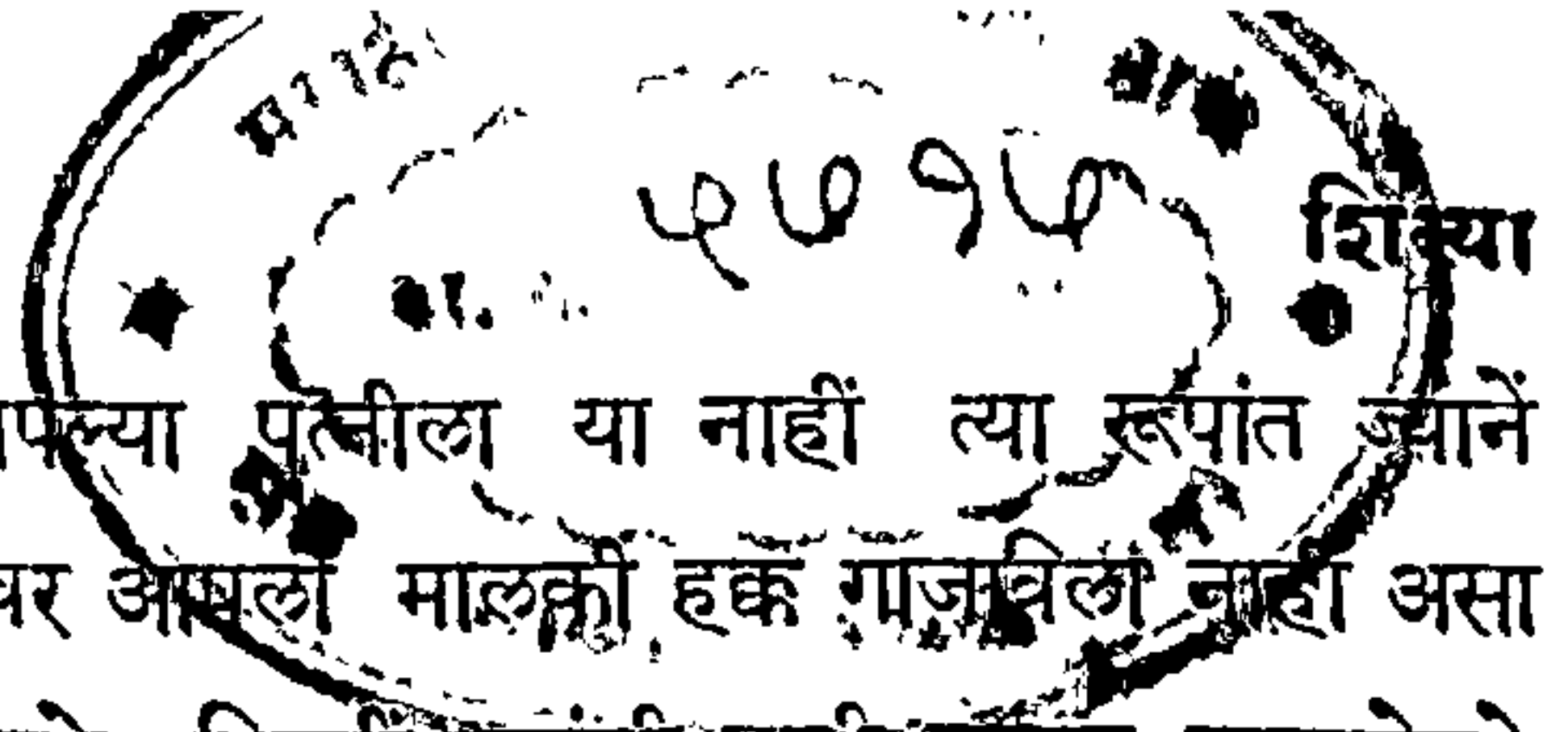
' शिव्या हें कांहीं काव्य नव्हे कीं काय ? ' इतका विचित्र प्रश्न माझें मन उत्पन्न करील असें मला कधींच वाटलें नव्हतें. पण मनुष्याच्या दोन मनांपैकीं जें अवखळ आहे, त्याला मधून मधून असें कांहींतरी विचारण्याची लहर येतेच येते. या स्वैर, असभ्य मनालाच मानसशास्त्रज्ञ सदसद्विवेकबुद्धि म्हणतात कीं, काय कुणाला ठाऊक. मात्र माझ्या स्वच्छंदी मनाचा हा प्रश्न विलक्षण असला तरी वेडेपणाचा

चांदण्यांत

खास नव्हता. काव्य म्हणजे उत्कट भावनांचा आविष्कार ! शिव्यांचा तरी दुसरा काय अर्थ आहे ? रागाचा पारा मनाचा जाकोबाबाद झाल्याचें दाखवितो तेव्हांच अस्सल शिव्या तोंडांतून बाहेर पडत नाहींत काय ? चहा पितांना, टेनिस खेळतांना, मोटारींतून जातांना मनाविरुद्ध कांहीं घडलें कीं, एखादी सौम्य शिवी सभ्य माणसाच्या तोंडूनसुद्धां बाहेर पडते. पण एखादे वेळीं चांगला गवईसुद्धां थोडासा वेसूर होतो त्यांतलाच तो प्रकार ! शिव्यांची मुसळधार कोसळायला मनुष्याच्या मनाचा उन्हाळा आधीं झालाच पाहिजे हा निसर्गाचा नियम आहे. तसेंच पाहिलें तर शिव्यांतच वीररसाचा उगम नाहीं काय ? आपल्यावर झालेल्या अन्यायाचा उघड उघड प्रतिकार करण्याचा पहिला मार्ग म्हणजे शिव्या देणें हा आहे.

असें असूनही लहानपणापासून ' शिव्या कोणा देऊं नये ' असें मुलाला पढविण्यांत येतें. डोंगरीवर माझ्या सौंदर्यसमाधीचा भंग करणाऱ्या त्या तोंडाळ बायकांचा मला राग आला याचें कारण लहानपणीं माझ्या मनावर झालेला हा संस्कारच ! पण शिव्या न देतां मनांतल्या मनांत राग गिळणें बरें कां ? अमुक मनुष्य फार शांत आहे असें लोक म्हणतात तेव्हां त्याची भीतिच वाटते मला. या बाहेरून दिसणाऱ्या सुंदर हिरवळीखालीं केवढा ज्वालामुखी रसरसत असेल आणि त्याचा केव्हां स्फोट होईल हें कुणी सांगावें ? माझे एक सुशिक्षित मित्र बायकोला एका शब्दानेही बोलत नाहींत हें पाहून मला फार आश्चर्य वाटे. असा देवमाणूस-देवमाणूस म्हणणें म्हणजे सुद्धां त्यांचा अपमान

करण्यासारखेंच होते. आपल्या पुत्नीला या नाही त्या रूपांत ज्याने छळले नाहीं अगर तिच्यावर आपला मालकी हक्क गाजविला नाही असा देवांत तरी कोण आहे ? एके दिवशी त्यांची घनी माझ्या बायकोकडे आयोडिन मागायला आली, तेव्हां माझ्या या शांतिसागर मित्राचें कोडे मला उलगडलें. या सागराला खळखळट आवडत नसे हें खरें ! पण याचा वचपा होडी अचुक खडकावर आपटून तो भरून काढी. हे मशारनिल्ले मित्र रामदासांच्या वाड्मयाचे भक्त आहेत. अर्थात्, 'क्रिये-वीण वाचाळता व्यर्थ आहे' ही उक्ति त्यांनीं घरापासूनच आचरणांत आणावी यांत नवल कसलें ? दानाप्रमाणें तत्त्वज्ञानाचीही अंमलबजावणी आपल्या घरांत प्रथम होणें हेंच प्रामाणिकपणाचें लक्षण आहे.

आधुनिक अर्थात् सामान्य मनुष्य म्हणून या गृहस्थांची गोष्ट सोडून दिली तरी शांतिब्रह्म म्हणून गाजलेले ऋषि तरी काय करीत ? अलीकडच्या कित्येक वर्तमानपत्रांना दुसऱ्याची बदनामी करून विन-शर्त माफी मागण्याची जशी संवय लागलेली आहे, त्याप्रमाणें जुन्या काळीं अनेक ऋषींना शाप आणि उःशाप देण्यापुढें परमेश्वराचें स्मरणही होत नसे. शकुंतलांतील दुर्वास ऋषींचीच गोष्ट घ्या. स्वारी भिक्षा मागायला आली ती कण्वाच्या आश्रमांत. एकादशीच्या घरीं शिवरात्र म्हणतात ना ? बरें, शकुंतलेचें लक्ष आपल्याकडे गेलें नाहीं तर मुलगी किवंडी असेल या कल्पनेनें थोडें जोरानें ओरडायचें, फार तर तिच्या जवळ जाऊन तिला दोन संस्कृत शिब्या हांसडायच्या ! पण अरण्यांत तपश्चर्या करतांना आंतल्या आंत गिळलेल्या रागाला एवढें भान

चांदण्यांत

रहावें कुठून ? दिलान् एक शाप आणि निघाला कमंडलु घेऊन.

मराठी भाषेच्या सूक्ष्मतेचें उदाहरण म्हणून 'शिव्याशाप' हा शब्द खरोखरच पुढें करण्याजोगा आहे. शाप म्हणजे देवभाषेंत भयंकर शिव्याच नव्हेत तर काय ? आणि शाप देणाऱ्या ऋषींविषयींचा आपला आदर जर कमी होत नाही तर शिव्या देणाऱ्या माणसांकडे आपण तुच्छतेनें पाहणें रास्त होईल काय ? 'बोलेल तो करील काय' ही ह्मण लक्षांत घेतल्यास शिव्या देण्यालाच उत्तेजन मिळणें जरूर आहे हें दिसून येईल. शिव्यांच्या रूपानें मनांतली ऊष्णता बाहेर पडली कीं, तापानंतर जशी प्रकृति सुधारते त्याप्रमाणें माणसाचें मनही शांत किंवा प्रसन्न होते. कांहीं लोकांच्या बाबतींत तर ही प्रतिक्रिया इतकी विलक्षण होते कीं, दुसऱ्यांना शिव्या दिल्याबद्दल लगेच हीं माणसें स्वतःलाच शिव्या घालूं लागतात. ताप उतरतांना नॉर्मलखालीं जातोच कीं !

'कुणालाही शिव्या देऊं नये' हें तत्त्वज्ञान जर जगानें खरोखरच अंमलांत आणलें असतें तर प्रत्येक देशांतल्या खुनांची संख्या शतपटीनें वाढली असती. एवढेंच नव्हे, तर एक महायुद्ध संपण्या-पूर्वीच दुसरें महायुद्ध सुरू होत राहिलें असतें. गुण्यागोविंदानें नांदणारीं कुटुंबें व प्रेमानें रंपून जाणारीं जोडपीं यांना आपल्या सुखाचें बरेंचसें श्रेय उच्चारित—अनुच्चारित शिव्यांनाच द्यावें लागेल. मनाला लागणारा लाउडस्पीकर जर उद्यां निघाला आणि अबोल्याच्या वेळीं तो पतीनें पत्नीच्या अगर पित्यानें पुत्राच्या मनाला लावला तर कानांवर पडणारे

उद्गार ऐकून ते स्तंभितच होतील. अर्थात्, तोच लाउडस्पीकर वायकोच्या अगर गुलाच्या हातांत मिळाल्यावर त्यांनाहि हुबेहुब तोच अनुभव येईल म्हणा ! या अनुभवाचा पहिला घोट कडु वाटला तरी शेवटचा घुटका मधुरच असतो असें मला वाटतें. मनुष्यदेहाच्या दृष्टीनें जग आज एकरेशेंऐशीं कोटींचा समावेश करण्याइतकें विशाल झालें असलें तरी मनुष्यस्वभावाच्या दृष्टीनें एकापेक्षां अधिक माणसांना पृथ्वी अपुरीच पडते. नऊ महिने एकजीव असलेल्या माय-लेंकरांत अगर मधुरमीलनानें एकजीव झालेल्या प्रणयी दंपतींत सुद्धां कालांतरानें विसंवाद उत्पन्न होतोच कीं ! भांड्याला भांडें लागलें कीं, आवाज व्हायचा अगर गारगोटीवर गारगोटी घांसली कीं, ठिणग्या उडायच्याच ! मग अगणित भिन्न स्वभावांच्या जगांत आत्मनिष्ठ मनुष्याच्या तोंडून एखादे वेळीं शिव्या बाहेर पडल्या तर तें स्वाभाविकच नाहीं कां ?

मनुष्याला सुसंस्कृत करण्याच्या हेतूनें जन्माला आलेल्या अनेक निषेधांपैकीं ' शिव्या कुणा देऊं नये ' हा एक आहे हें मलाही मान्य आहे. पण ही निषेधाची मर्यादा लक्ष्मणानें सीतेला घालून दिलेल्या रेषेइतकी संकुचित असणें इष्ट आहे काय ? गुलाबाच्या झाडाचे कांटे काढून टाकून बिनकांट्यांचीं गुलाबें मिळवूं पाहणाराच्या पदरांत काय पडेल हें लहान मूलही सांगेल. कामक्रोधादि विकारांच्या बाबतींतले आपले सामाजिक व वैयक्तिक निषेध असेच नाहीत का ? म्हणे काम-क्रोध आणि मंडळी आपले षड्रिपु आहेत. मला वाटतें ते आपले मित्रच आहेत. या सहा मित्रांत एवढाच दोष आहे कीं, त्यांपैकीं प्रत्येकजण

चांदण्यांत

विलक्षण स्वच्छंदी आहे. पण गर्वई, कवि, चित्रकार वगैरे कलावंत अगर वायुलहरी, पांखरें, बालकें इत्यादि निसर्गदेवतेचीं लाडकीं अपत्यें स्वच्छंदी नी लहरी असतात म्हणून त्यांना कुणी दूर लोटतात कीं काय ? उलट त्यांच्या सहवास-सुखासाठीं आपण अगदीं हपापलेलेच असतो नाहीं का ?

कामक्रोधादि मंडळीची मी मनुष्याच्या मित्रवर्गांत गणना केल्या-मुळें अनेक नीतिभक्त माझ्याकडे साशंक दृष्टीनें पाहूं लागतील. 'मन आवरा', 'संयम करा' इत्यादि मंत्रांच्या शिळाछापाच्या भल्यामोठ्या जाहिराती आयुष्याच्या वळणावळणावर लावल्या नाहींत तर पशुवृत्तीला उत्तेजन मिळून प्रत्येक देशाला दंडकारण्याचें स्वरूप येईल असेंच या लोकांना वाटत असावें. आकाशांत फिरणाऱ्या ग्रहांच्या टकरा होतील म्हणून त्यांना सांखळदंडानें बांधून ठेवण्याची कल्पनासुद्धां त्यांना केव्हांतरी सुचून गेली असेल. विचार्यांना हेंही कळत नाहीं, कीं स्वच्छंदीपणाखेरीज संयमाला कांहीं अर्थच नाहीं. मोटार सुरू होते न होते तोंच ब्रेक लावणारानें प्रवासाच्या नादालाच लागूं नये. 'कुणाला शिव्या देऊं नये' या हितोपदेशापासून तों 'परस्त्रीकडे पाहूं नये' या उपनिषदापर्यंत इतके नकार नेहमीं कानावर आदळत असतात कीं, आयुष्याच्या ग्रंथांत नन्नाच्या बाराखडीखेरीज दुसरें कांहीं नाहींच अशी ऐकणाराची समजूत होऊं लागते. इतके नकारांचे घाव घालून तयार केलेल्या कृत्रिम देवापेक्षां नैसर्गिक मनुष्यच अधिक आनंददायक नाहीं काय ?

मी आतां देवावरच घसरलों असें वाटून सारे नकारवाले नीति-
भक्त एकजात मला शिव्या देऊं लागतील हें मला ठाऊक आहे. त्यांच्या
शिव्यांचें मी सप्रेम स्वागत करतो. त्या शिव्यामुळेच त्यांची माझी
समोरासमोर गांठ पडेल तेव्हां मला चोप बसणार नाही, अशी माझी
खात्री आहे.

१९३७

Apli Patre आपली पत्रे

किती तरी दिवस उत्तर हिंदुस्थानच्या प्रवासाला जायचा वेत चालला होता माझ्या स्नेह्याचा ! उद्यांपासून सकाळीं लवकर उठायचें, नेहमीं खरें बोलायचें, चहा सोडून घायचा, इत्यादि अनेक सुंदर संकल्प लहानपणीं मी निजतांना दररोज मनाशीं करीत असें. पण तो उद्यां अजून कांहीं उगवला नाही. माझ्या स्नेह्याच्या प्रवासाच्या संकल्पाचीही तीच दशा होते कीं, काय अशी मला भीति वाटूं लागली होती. पण माझ्यापेक्षां ल्याचा संकल्प अधिक सत्य असल्यामुळें, म्हणा अथवा मोहावर विजय मिळविण्यापेक्षां आगगाडीचें तिकीट मिळविणें ही अधिक सोपी गोष्ट असल्यामुळें म्हणा, ते एकदांचे प्रवासाला निघाले.

विविध रमणीय स्थळें पाहतांना माझे स्नेही किती रंयून जातील

याचें चित्र नकळत माझी कल्पना काढूं लागली. ग्रीतिलतेवरील अमर-पुष्प असा ताजमहाल, व्यवहाराला भक्तीच्या जगाशीं जोडणारा लक्ष्मण-शोला आणि पुष्पाच्छादित काश्मीर व हिमाच्छादित गिरिशिखरें यांचें सौंदर्य चार घटकांत आत्मसात् करणें कुणाला शक्य तरी आहे का ? सुंदर ज्योतीच्या दर्शनानें पतंग वेडा होऊन तिच्या भोंवतीं घिरट्या घालतो ना ? मग ज्यांचीं मोहक वर्णनं लहानपणापासून आम्ही तन्मयतेनें वाचीत आलों होतों, ज्यांच्या दर्शनाकरितां निद्रादेवतेनें स्वप्नाच्या पुष्पक विमानांतून आम्हांला अनेकवार दूरवर नेलेंही होतें, ज्यांच्या नुसत्या निर्जीव छायाचित्रांनीं आमचें हृदय फुलून जात असे, तीं सौंदर्याचीं निधानें पाहिल्यावर माझ्या मित्रांचें पाऊल तिथून पुढें पडणें शक्यच नव्हतें. या दिव्य सौंदर्याचें दर्शन आपल्याला पुन्हा घडेल याची शाश्वती कुठें असते ? साध्या चांदण्यारात्रीचा आनंद लुटतांनाही दत्त कवीनें ' वारंवार । कोठुनी असें दिसणार ' हे उद्गार कांहीं उगीच काढले नाहींत.

सौंदर्याच्या सागरांत माझे स्नेही एखाद्या पाणबुडीप्रमाणेंच विहार करीत असतील, त्यांना पृष्ठभागाचें आतां भानही राहिलें नसेल, अशा कल्पनेंत मी दंग होतों. इतक्यांत एके दिवशीं त्यांचें पत्र आलें. वर छाप काशीचा होता. माझ्या डोळ्यांपुढें एकदम गंगेच्या विस्तीर्ण प्रवाहांतील पोहण्याची मौज, आणि हिंदु विश्वविद्यालयाचा आश्चर्यकारक विस्तार उभा राहिला. लहान मूल नवें खेळणें मिळालें म्हणजे त्याच्या-विषयीं जसें एकसारखें आपल्या बोंबड्या बोंबांनीं बोलत असतें,

चांदण्यांत

त्याप्रमाणें माझ्या मित्रांनीं काशींतल्या या सर्व रम्य गोष्टींचें रसाळपणानें पत्रांत वर्णन केलें असेल अशा खात्रीनेच मी तें पत्र फोडलें. पण आरंभीच्याच ओळी अशा होत्या—“ काल येथें आलों लगेच तुम्हांला दिलेल्या पत्यावर जाऊन पत्राची चौकशी केली. पत्र नसल्यामुळें फार निराशा झाली. ”

पत्रांत येऊन जाऊन मी काय लिहिणार ? ‘इकडील सर्व क्षेम !’ माणकूर आंब्यांच्या राशी ज्याच्यापुढें पडल्या आहेत त्याला शेंदाडाची फोड देण्यांत स्वारस्य कसलें ? दररोज नवनव्या सुंदर स्थळांचें दर्शन घेणाऱ्या माझ्या मित्राला आवडेल असें काहीं लिहिणें माझ्या आवांक्या-बाहेरचें होतें ! म्हणून तर मी पत्र पाठविलें नव्हतें. पण माझें पत्र नसल्यामुळें त्याला चुटपुट लागली. प्रवासाच्या आनंदांतही—थोडें कां होईना—असमाधान उत्पन्न झालें. गाँकींच्या ‘Her lover’ या गोष्टीं-तील नायिकेला पूर्वी मी हंसलों होतो ! पण या वेळीं त्या गोष्टीचें मर्म पूर्णपणें पटलें. त्या कथेंतील नायिका प्रियकराचीं पत्रें आपल्याला आलीं आहेत अशा कल्पनासुखांत दंग होते आणि दुसऱ्याकडून त्या काल्प-निक पत्रांचीं उत्तरें लिहवून घेते. बाळपणीं मुली बाहुल्यांना थोपटून आपल्या सुप्त मातृभावनेचें समाधान करतातच कीं नाहीं ? गाँकींच्या गोष्टींतली कुरूप तरुणी तरी दुसरें काय करित होती ? काल्पनिक प्रेमपत्रांनीं ती आपल्या तरुण मनाची तृषा शांत करित होती.

आणि त्या विचारीला हंसण्याचा माझ्यासारख्या सुखवस्तु मनुष्याला काय अधिकार आहे ? एखाद्या दिवशीं डाकेला माझ्या

नांवाचें एकही पत्र नसलें, तर मी सुद्धां क्षणभर उदासच होत नाहीं कां? जणूं कांहीं माझ्या नांवानें पत्र आलें नाहीं तर मला दुपारीं जेवा-यला मिळणारच नाहीं ! आलेल्या पत्रांना उत्तरें घालतांना कसे नाकीं नऊ येतात ! पण हा अनुभव असूनही अमक्याचें पत्र अजून कां आलें नाहीं, ही विवंचना मन करीत असतें. या दृष्टीनें पत्रें अपत्यासारखीं असतात. आयुष्यांत तीं नसलीं तर मनुष्याला अगदीं चुकल्याचुकल्या सारखें होतें. असलीं कीं, त्यांचा व्याप जीवाला पुरे पुरे करून सोडतो !

तसें पाहिलें तर पत्रांत लिहिण्यासारखें माझ्या किंवा माझ्यासारख्या मंडळींच्या आयुष्यांत काय घडत असतें ? पण माझ्या आईला आणि बहिणीला लिहितां येत असतें व त्यांच्या हातचीं पत्रें मला नियमानें येत असतीं, तर माझ्या आठवड्याच्या आनंदांत किती तरी भर पडली असती असेंच मला नेहमीं वाटतें ! सुनेनें अमक्या महिन्यांत सासऱ्यांच्या दृष्टीला पडूं नये, तमक्या महिन्यांत सासूचें तोंड पाहूं नये, (हा नियम बाराही महिने असता तर अनेक सुनांना अधिक बरें वाटलें असतें !) इत्यादि जुन्या कल्पना आजच्या घटकेला तरी मला काव्यमय वाटतात ! त्यामुळें पतिपत्नींच्या पत्रव्यवहाराला केवढें प्रोत्साहन मिळत असेल ! हो, पण एक गोष्ट विसरतच होतो मी ! त्या पुराणकाळीं लिहितां येणारी पत्नीच दुर्मिळ होती असें नाहीं, पोस्टाचें तिकीट तिच्या हाताला लागणें त्याहूनही दुर्मिळ होतें !

पत्रें या आपल्या आयुष्यांतील तारकाच होत यांत शंका नाहीं. तसें पाहिलें तर तारकांच्या तेजानें पृथ्वी कांहीं प्रकाशित होत नाहीं.

चांदण्यांत

पण भयंकर अंधारानें भिऊन गेलेल्या मनाला त्यांचा केवढा धीर असतो आणि आधार वाटतो. मनुष्याच्या गुप्त मनांत, या जगांत आपण अगदीं एकटे आहों ही कल्पना नेहमीं जागृत असतें असें मला वाटतें. त्या कल्पनेनें उत्पन्न होणारा विचित्र अस्वस्थपणा पत्रेंच नाहींसा करूं शकतात.

इतक्या माणसांत आपल्या अस्तित्वाचें महत्त्व आहे, इतके लोक आपली आठवण काढीत आहेत, ही जाणीव अहंकारमूलक आहे असें मानसशास्त्रज्ञ म्हणेलही कदाचित्—मला मात्र तसें वाटत नाहीं. पत्र हें प्रीतीचें बालरूप आहे आणि अहंभावाचें प्रीतीशीं काय अगर बालकाशीं काय, दूरचेंही नातें नाहीं.

तडफडे जिवाचें पाखरूं केविलवाणें
होत ना सहन त्या एकलकोंडें जगणें
जोडीस शोधितें उदात्त अपुल्यावाणी
प्रतिशब्द जिवाचा न दिला अजुनी कोणी.

हें काणेकरांनीं केलेलें वर्णन आपल्यापैकीं प्रत्येकाला थोडेंफार लागू पडत असतें.

रामकृष्णही आले गेले
त्याविण जग कां ओसचि पडलें
कुणी सदोदित सुतक धरीलें
मग काय अट्कलें मजशिवाय ?

या उदासीन वृत्तीचा अनेक वेळां आपल्या मनावर पगडा बसत

असतो. अशा वेळीं एखादें जिव्हाळ्याचें पत्र येतें आणि सूर्यकिरणानें आकाशाची काळवंडलेली कळा उजळून टाकावी तसें आपलें मन क्षणार्धांत प्रसन्न होतें.

गडकऱ्यांच्या काव्यनाटकांतून इतक्या सुन्दर कल्पना विखुरल्या आहेत कीं, उत्कृष्ट म्हणून त्यांतील एकाच कल्पनेचा उल्लेख करणें कठीण आहे असेंच कुणीहि काव्यचर्चाकार म्हणेल. मला मात्र तसें वाटत नाही. नभोमंडळांत अगणित तारका चमकत असल्या तरी शुक्राची चांदणी ओळखायला ज्योतिःशास्त्राचें ज्ञान कशाला हवें ? प्रेमसंन्यासांत जयंत तुरुंगांत लीलेचें एकाहि शब्द नसलेलें अगदीं कोरें पत्र वाचीत आहे असा जो प्रसंग आहे, त्याची आठवण इतकी वर्षे झालीं तरी मी अजून विसरलों नाहीं !

जगांत माणुसकी नाहीं असें अनेक उदाहरणें देऊन जेव्हां कांहीं लोक सांगतात, तेव्हां त्यांना कुणी पत्रेंच लिहित नसावें अगर पत्रांचा संग्रह न करण्याची विलक्षण चूक त्यांनीं केली असावी अशी शंका मला येते. मी जेव्हां जेव्हां जगावर कातावतो, तेव्हां तेव्हां माझ्या जुन्या पत्रांचे संग्रह काढून चाळूं लागतो. आपलेपणा, आर्द्रता सहानुभूति, स्नेह—पृथ्वीच्या पोटांत कितीहि खोल पाणी असले तरी तें बोरिंगच्या यंत्रानें वर आणतां येतें. पत्रेंहि मनुष्याच्या हृदयभूमींत लपलेले सर्व कोमल भाव असेच प्रगट करतात. परवा मी आजारी असतांना माझ्या मैत्रिणीनें मला पाठविलेले हें पत्रच पाहाना ! डॉक्टरांच्या इंजक्शनपेक्षांही अधिक बरें वाटलें मला त्यानें !

चांदण्यांत

पत्राला पहा म्हटलें मी ! पण त्या अशुद्ध पत्राला हंसाल तुम्हीं कदाचित्. तुम्हीं कांहीं मित्र नाहीं तिचे ! शिवाय तें पत्र जर जसेंच्या तसें मी छापलें तर गनिमी काव्यानें मी माझी स्तुति लोकांना ऐकवीत आहे असेंहि मनांत यायचें एकाद्याच्या ! पण त्यांतल्या त्या दोनच ओळी ‘—तुम्ही इथं या. खूपखूप हंसूं या आपण. हंसण्यानें निराशेचें सारें वातावरणच आपण बदलून टाकूं. तुमच्या येण्यानें प्रत्येकाला किती आनंद होतो म्हणून सांगूं ?’—या वाचतांना प्रकृतीच्या कायमच्या अस्वास्थ्याला कंटाळलेल्या माझ्या मनाचें सांत्वन एक प्रौढ मैत्रीण करीत आहे असें मला वाटलेंच नाहीं मुळीं ! अगदीं निराळेंच चित्र उभें राहिलें माझ्या डोळ्यांपुढें. धावतां धावतां एक लहान मुलगा जमिनीवर पडतो आणि त्याचा गुडघा फुटतो. आपलें रडें बाहेर फुटूं नये म्हणून तो अगदीं शिकस्त करतो पण शेवटीं शरीराचाच मनावर विजय होतो. मुलगा ओक्साबोक्शीं रडूं लागतांच त्याची बाळमैत्रीण त्याच्याजवळ जाऊन हळूच म्हणते, ‘अरे तें बघ विमान’ तो वर पाहतो. विमान नाहीं तरी मैत्रीणीचें प्रेमळ हृदय त्याला दिसतें ! तिला वाईट वाटूं नये म्हणून तो हंसतो आणि त्या आनंदांत फुटलेल्या गुडघ्याच्या वेदना विसरूनहि जातो. पत्रांत प्रगट होणाऱ्या भावापेक्षांही त्यांत लपलेले भावच किती मोहक आणि काव्यमय असतात ! अत्तराच्या एका थेंबांत अनेक फुलांचें सुगंधसर्वस्व साठलेलें असतें. पत्रांतलें एकेक वाक्यहि असेंच असतें. नाहीं कां ?

माझ्या खोलींत व्यवस्थित ठेवलेलीं कांहीं पुडकीं पाहून परवांच एका पाहुण्यांनीं मला प्रश्न केला ' हीं तुमच्या लेखांचीं हस्तलिखितं वाटतं ? ' मी नुसता हंसलों. मला माझ्या लेखनाचा फार फार अभिमान वाटत असावा, असा त्यांनीं त्या हंसण्याचा अर्थ केला. ते जरा मिस्कील-पणानेंच म्हणाले ' हीं पुडकीं सोडून तरी बघतां कां कधीं ? ' मी उत्तर दिलें ' हो ! नेहमीं ! ' त्यांच्या चेहऱ्यावर अर्थातच आश्चर्य दिसूं लागलें. ' यांच्या इतकीं सुंदर हस्तलिखितं साऱ्या जगांत नसतील कुठंही ! '—या माझ्या उद्गारांनीं तर त्यांच्या आश्चर्याचें रूपांतर प्रच्छन्न तिरस्कारांतच झालें. ते मनांत म्हणाले असतील, ' आत्म-स्तुतीलाहि कांहीं मर्यादा आहे कीं नाहीं ? '

त्यांना अधिक वेळ संशयांत ठेवणें इष्ट नव्हतें. मी एक पुडकें सोडून त्यांच्यापुढें ठेवलें. ते जवळ जवळ ओरडलेच ' जुनीं पत्रें ! '

माझ्या संग्रहांतल्या या पत्रांना कुणी खुशाल जुनीं म्हण्चे, मला तीं नित्य नवीनच वाटतात. कालाच्या कठोर स्पर्शाची भीति फुलांना, हिरेमाणकांना नाहीं. माझ्या आयुष्यांतील किती तरी अमर क्षणांचे सुंदर पुतळे या पत्रसंग्रहांत आहेत. हें माझ्या बाळपणच्या जिवलग मित्राचें पत्र ! आपल्या कर्तबगारीनें लक्षाधीश झाला आहे तो. माझा पत्ता अगत्यानें मिळवून त्यानें लिहिलेल्या या चार वेड्यावांकड्या ओळींत मूर्तिमंत स्वर्ग अवतारला आहे ! हीं माझ्या पत्नीचीं पत्रें ! असल्या नसल्या चुका काढकाढून मी थट्टा करीन म्हणून माहेरीं गेल्यावर विचारी दहापांच ओळीच लिहायला बसायची ! पण शेवटीं सुनीताचें

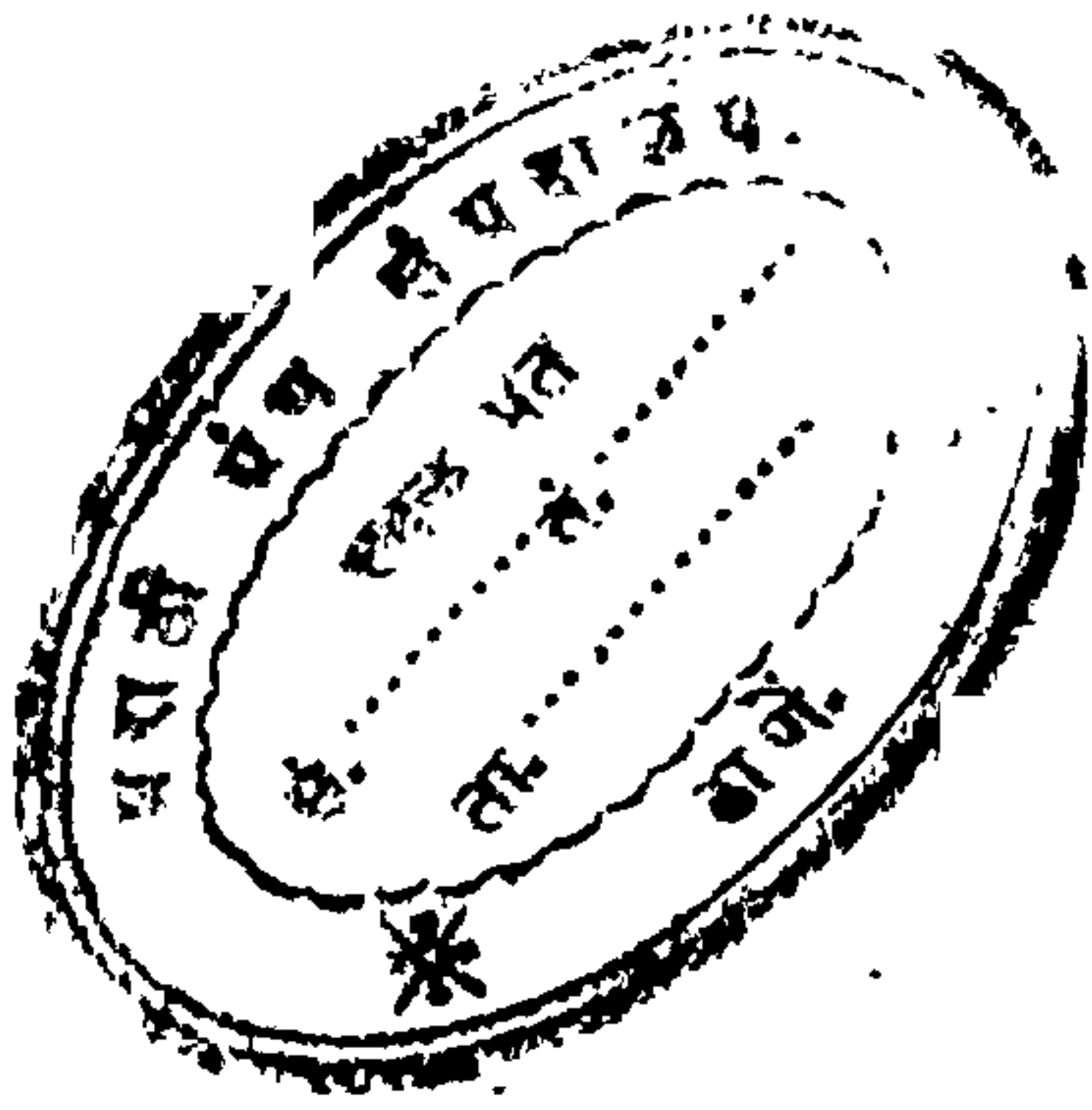
चांदण्यांत

रूपांतर खंडकाव्यांत व्हायचें कांहीं केल्या चुकत नसे ! आणि हीं माझ्या अनेकळखी मित्रांचीं पत्रे—यांची माझी तोंडओळख सुद्धां नाहीं. आगगाडींत एकमेकांशेजारीं बसून कदाचित् एक शब्दहि न बोलतां यापैकीं कित्येकांबरोबर मीं प्रवास केला असेल अगर पुढें करीनहि. पण या पत्रांत मानवी हृदयांची केवढी तरी श्रीमंती सहजासहजीं प्रकट झाली आहे. हें माझ्या आजोबांचें पत्र ! दुसऱ्याकडून लिहिल्लें होतें त्यांनीं, पण किती जिऱ्हाळा भरला आहे त्यांत. लहानपणीं मीं अवखळपणानें वागलों म्हणजे ज्या प्रेमळ स्वरानें तें मला जवळ बोलवीत आणि ज्या प्रेमळ स्पर्शानें ते माझ्या पाठीवरून हात फिरवीत तो स्वर या टीचभर पत्रांत मला ऐकूं येत आहे. तो स्पर्शहि अंगाला अगदीं गुदगुल्या करीत आहे. आतां आजोबांचा कुटलेला विडा खायला मिळणार असा भासहि हें पत्र पाहतां पाहतां मला होतो.

पत्रें हीं जीवनांतलीं भावगीतें आहेत हेंच खरें ! श्यामकांताचें अखेरचें पत्र वाचून अत्यंत करुणोदात्त मधुर गीत ऐकल्याप्रमाणें आपल्या भावना उचंबळून येत नाहींत कां ? ज्याला आक्षेपाना आणि मित्रमैत्रिणींना पत्रें लिहिण्याचा कंटाळा आला, तो म्हातारा झाला असें खुशाल समजावें. लेनिनला मी महापुरुष मानतों याचें कारण त्यानें दलित वर्गाचा कैवार घेतला, वरिष्ठ वर्गानें आपल्या मायावी मंत्रांनीं दगड बनविलेल्या जनतेंतून त्यानें देवामाणसें निर्माण केलीं, हें एकच नाहीं ! दुसरें तितकेंच मोठें कारण आहे. कामाच्या चरकांत रगडून जात असतांनाहि मित्रांना पत्रें लिहायला तो कधींहि चुकत

नसे. अशाच एका पत्राच्या वेळीं तो गोंकीला म्हणाला, “ खेडेगां-
वांतल्या माझ्या मित्राला हें पत्र लिहितोंय मी. त्याला तिथं फार एकटं
एकटं वाटतंय—अगदीं कंटाळून गेला आहे बिचारा ! त्याला बरें कसें
वाटेल हें आपण पाहायला नको का ? ”

लेनिननें लिहिलेले हें पत्र जर मला मिळालें, तर कालिदास,
शेक्सपीअर, गाल्सवर्दी, इब्सेन, कोल्हटकर इत्यादिकांच्या माझ्या
आवडत्या पुस्तकांशेजारीं मी तें माझ्या कपाटांत ठेवीन. मग तें अवध्या
चार ओळींचें का असेना ! आणि हें जर खरें, तर प्रवासांतहि माझ्या
मित्रानें माझ्या पत्राची आतुरतेनें वाट पाहावी हें स्वाभाविकच नव्हतें
काय ? सृष्टि आणि कला या अमर पुष्पांनीं नटलेल्या वेळी खऱ्या !
पण त्यांनाहि जीवन—वृक्षाचा आधार हवाच कीं!

Don Chitre

दोन चित्रे

शेक्सपीअरने आयुष्याला रंगभूमीची उपमा दिली आहे. माझे एक गंभीर स्नेही नेहमी ' संसार ही एक शाळा आहे ' असे म्हणत असतात. या दोघांचीहि मते मला पटत नाहीत. मला वाटते, जीवन हा एक खेळ आहे. मात्र तो कॅरमचा नसून क्रिकेटचा आहे. आयुष्याच्या मार्गावरील चढउतार, वळणेवाकें आणि खडेकांटे लक्षांत घेऊनहि ही उपमा बरोबर आहे असेच मी म्हणेन. क्रिकेट हा योगायोगाचा खेळ आहे हें खरें ना ? जीवनहि तसेच नाही कां ? प्रवास कंटाळवाणा होईल असे वाटत असतांना आगगाडींत अचानक एखादा बालमित्र भेटावा अथवा विशिष्ट व्यक्तीला चुकविण्याकरितां आडरस्त्याने जायला लागवे तों तच स्वारी दत्त म्हणून पुढें उभी रहावी असे अनुभव कुणाला आलेले नाहीत ? आतांपर्यंत मला दोनदां

सर्पदंश झाला. पहिल्या वेळीं अंधारांत चालणाऱ्या आठ लोकांत मी शेवटीं होतो आणि दुसऱ्या खेपेला चौघांत पहिला होतो. योगायोग-शिवाय दुसऱ्या कोणत्या रीतीनें असल्या आपत्तींची उपपत्ति लागणार? आणि म्हणूनच ज्योतिषावर विश्वास नसतांना सुद्धां मला मधून मधून असें वाटतें कीं, दैवाला मनुष्याच्या दैनंदिन आयुष्याशीं खेळण्यांतहि विलक्षण मौज वाटत असावी ! एखादे वेळीं मांजर उंदराला खेळवितें तसें तें वागतें; तर दुसऱ्यावेळीं लहान मूल लपंडाव खेळतें त्याप्रमाणें तें रंगून जातें.

परवांचीच गोष्ट पहा ना. कोल्हापुरांत आल्यावर कोणते चित्रपट पहायला मिळतील याची कांहींच कल्पना नव्हती. पण योगायोगानें May-Time हें चित्र त्यावेळीं लागलें आणि मी तें पाहिलें. चित्रपट-सृष्टीतील टॅपो, मिक्सेस, फेड आउट वगैरे अनेक शब्द माझ्या परिचयाचे झाले असले व त्यांचे मराठी प्रतिशब्द बनवून आपली विद्वत्ता सिद्ध करण्याचा मार्ग मला मोह पाडीत असला तरी तें चित्र पाहून मला काय वाटलें याचें वर्णन 'वासंतिक धुंदी घोटाळे अजुनी डोळ्यांत' या एका ओळीनें करणेंच मला बरें वाटतें. तें चित्र मी पाहिलें त्या दिवशीं मला असें वाटलें कीं, इतकीं सुंदर दृश्ये कितीतरी दिवस आपल्याला पुन्हां पहायला मिळणार नाहींत. पण खेळकर दैव थोडेंच स्वस्थ बसतें. दुसऱ्याच दिवशीं Mutiny on the Bounty हें चित्र पहाण्याचा योग आला. 'मे टाइमशीं' या दुसऱ्या चित्राचें काडीचेंहि साम्य नव्हतें. कुठें मे पोल भोंवताचें आबालवृद्धांचे आनंदनृत्य आणि

चांदण्यांत

कुठें वादळाच्या राक्षसी जबड्यांत भीतीनें थरथर कापणाऱ्या नौकेतील माणसांची धांवपळ ! ' मे टाइम ' मध्ये गाण्याच्या मोहिनीनें एकत्रित आणलेल्या कलावंतांची करुण प्रेमकथा होती तर ' म्युटिनी ऑन दी ब्राउंटी ' मध्ये घराला दुरावलेले खलशी आणि एका बेटांतील वन्य तरुणी यांच्या योगायोगाने पडलेल्या गांठीतच काय तें प्रणयाचें पुसट दर्शन होतें. मृतालाहि फटक्यांची शिक्षा फर्मावण्यापर्यंत मजल गेलेला ब्राउंटीचा कॅप्टन आणि मत्सराच्या ज्वालेचा भडका कुणालाहि दिसूं नये म्हणून पाठमोरा उभा राहून पिस्तुलाचा विचार करणारा मे टाइममधील नायिकेचा पति यांतहि काय थोडें अंतर आहे ? एक चित्र अणुरेणूंना फुलविणाऱ्या फुलांचें होतें तर दुसरें अंतराळाला ग्रासूं पाहणाऱ्या पर्वतप्राय लाटांचें होतें.

पण हें दुसरें चित्र पाहून घरीं परत येतांना आधल्या दिवशीं इतकेंच माझे मन प्रफुल्लित झालें होतें. डोळ्यांतील वासंतिक धुंदी उतरायच्या आधींच वर्षाकाळाचा उन्माद तेथें नाचूं लागला. माझ्या मनांत आलें, फेंस हीं लाटांचीं फुलेंच नाहीत कां ? मे पोल आणि जहाजाचें शीड यांत कितीतरी साम्य आहे ! लाटांवर हेलकावे खाणारी नौका हा आकाशाला न टांगलेला असा झोलाच नाही तर काय ? दोन्ही चित्रांतल्या अनेक गोष्टींत बाह्यतः विरोध असला तरी अंतरंगांत साम्य आहे, असें मला भासूं लागलें. आणि मला वाटलें, ' हें चित्र पहा आणि हें चित्र पहा,' असे उद्गार काढणारा शेक्सपीअर खरोखरच चुकला ! बाप व चुलता यांच्या चित्राकडे बोट दाखवून

हॅम्लेट आईची निर्भर्त्सना करतांना वरील उद्गार काढतो. हॅम्लेटच्या आईनें नवज्याला विष घालण्याच्या कामीं दीराला साहाय्य करून नंतर त्याच्याशीं लग्न केले ही गोष्ट मानवी भावनांच्या दृष्टीनें किळसवाणी तर खरीच ! पण शेक्सपीअरनें हॅम्लेटच्या तोंडून आपल्या चुलत्याच्या रूपाची जी निंदा करविली आहे ती काहीं त्यामुळे बरोबर ठरत नाहीं. तो एक कुरूप कावळ असता तर ही हंसी त्याच्या प्रेमापायीं इतकी पागल झालीच नसती ! हॅम्लेटच्या बापाचें शूरसुंदर व धीरगंभीर म्हणून वर्णन करायचें ठरतांच, शेक्सपीअरनें त्याच्या चुलत्याला जगांतला सगळा कुरूपपणा बहाल केला ! जणुं काहीं अंतरंगाचा विलक्षण विरोध असूनहि दोन चित्रें सुंदर असूंच शकत नाहींत !

बाकी शेक्सपीअरला दोष देण्यांत फारसा अर्थ नाहीं म्हणा.

मनुष्यस्वभावच तसा आहे. आपल्या आवडीची गोष्ट आपल्याला सुंदर भासते, एवढेंच नव्हे तर तिच्यापेक्षां निराळ्या असलेल्या गोष्टी वाईट दिसू लागतात. ' आपला तो बाब्या आणि लोकांचा तो कारटा ' ही म्हण कांही केवळ आईच्या अंधप्रेमामुळेच जन्माला आली नाहीं. तिचें मूळ सारें जग आपल्या मनाइतकें संकुचित करून घेणाऱ्या मानवी मनोवृत्तींत आहे. माझ्या लहानपणीं मुलांमुलांतून टिळक-गोखले वाद जोरजोरानें चालत असे. त्या वेळीं टिळकभक्त गोखल्यांवर जो चिखल उडवीत असत आणि गोखल्यांचे अनुयायी टिळकांवर जे निखारे फेकीत त्यांची आठवण झाली म्हणजे मनुष्य इतका मूर्ख कसा होतो याचें आश्चर्य वाटूं लागतें !

चांदण्यांत

पण हें आश्चर्य लवकरच ओसरतें. मनुष्याचें मन हें इसाप-नीतींतल्या बेडकासारखें आहे कीं काय कुणाला ठाऊक ! तो वेडूक बैलाइतका मोठा व्हायला निघाला आणि पोट फुटून मेल्ले. मानवी मन जगाइतकें व्यापक व्हायला निघालें तरी त्याची शक्ति मधेंच कुठेंतरी संपते. नुक्तेंच माझ्या एका चित्रकार मित्रानें सुरंगीच्या माळा रस्त्यावरून विकत जाणाऱ्या एका मुलीचें चित्र काढलें. फार फार आवडलें तें मला. त्या चित्राची स्तुति करतां करतां मी म्हणालों, ' या नाजूक फुलांमुळें या चित्राला किती सौंदर्य आलें आहे ! '

‘ फुलांचा काय संबंध आहे इथं ? ’ त्यानें प्रश्न केला.

‘ म्हणजे ? ’ मी म्हटलें.

‘ फुलांऐवजीं दुसरी वस्तु रंगवूनहि चित्र इतकेंच सुंदर वठलें असतें ! ’

मी पडलों फुलांचा शोकी ! मला तें खरेंच वाटेना ! शेवटीं प्रकरण पैजेवर आलें ! आणि चार दिवसांनीं मी पैज हरलों. माझ्या मित्रानें दुसऱ्या चित्रांतहि हुबेहूब तशीच मुलगी काढली होती. फक्त तिच्या हातांत फुलांच्या माळांऐवजीं माशांच्या गाथणी दिल्या होत्या. त्या दोन्ही चित्रांत अधिक सुंदर कोणतें याचा निर्णय अजूनहि मला करतां येत नाहीं.

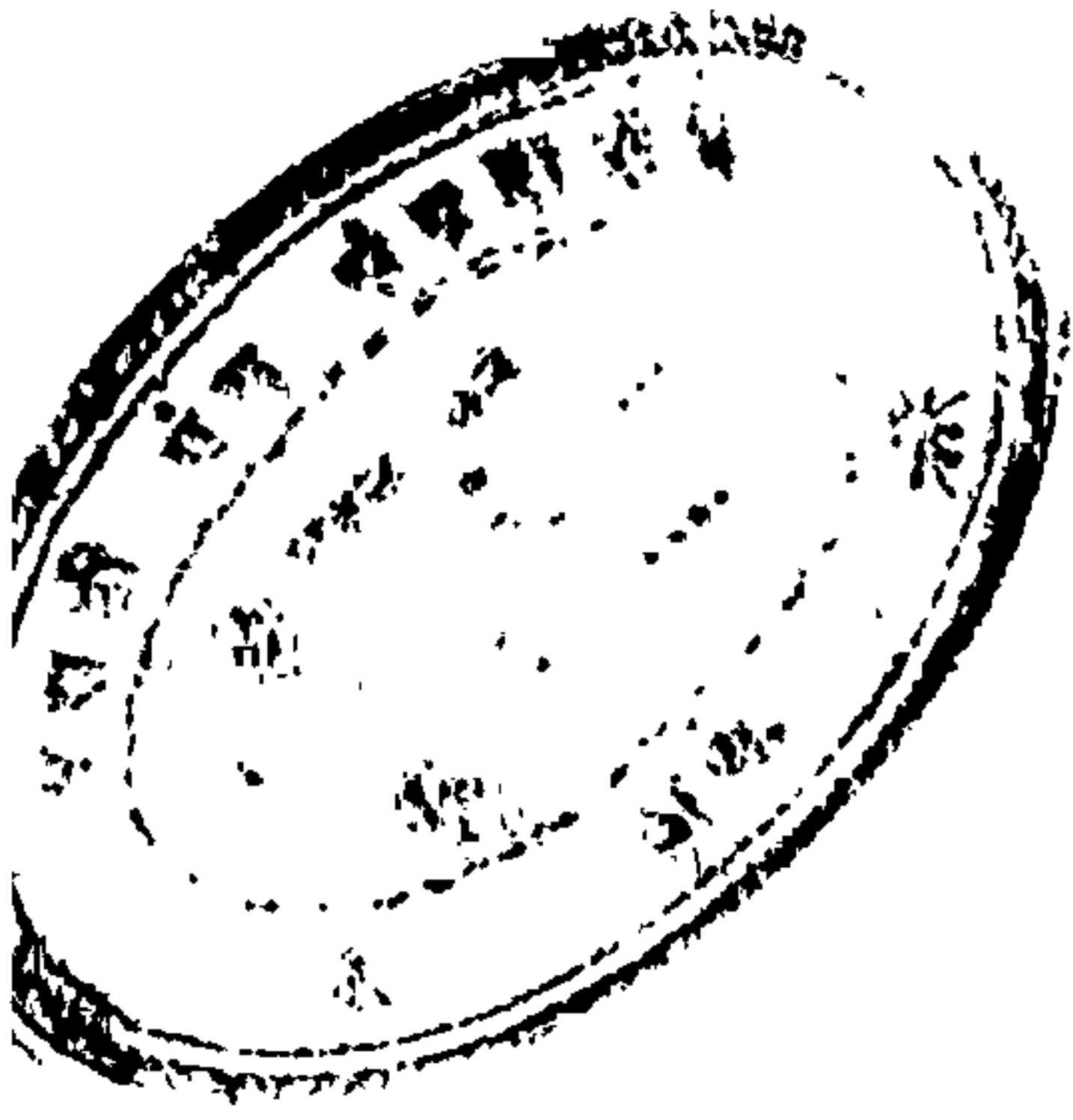
जग हेंहि एक आदि नी अंत नसलें चित्रमंदिर आहे. या मंदिरांतला संपूर्ण आनंद एका चित्रांत रंगून दुसऱ्या चित्राकडे हुंकूनहि न पाहणाराला कधींच मिळत नाहीं. गांधीजींचे सत्याचे प्रयोग वाच-

ण्यांत आल्हाद आहे. आणि ठगाची जबानी वाचण्यांत काय मौज नाही ? लहान मुलांचे पापे घेतांना ओंठामध्ये जो लुसलुशीत उन्माद उत्पन्न होतो त्याच्याशी, आजारी आईचे पाय चेपतांना होणाऱ्या सुखाची तुलना करणे काय सर्वस्वी चुकीचे ठरेल ? माझे दोन स्नेही आहेत. त्यांपैकी एक इतके बोलके आहेत की, त्यांच्या तोंडाला घालायला कुलूप कुठून आणावे हेच मला कळत नाही. दुसरे इतके अबोलके आहेत की त्यांच्या तोंडाला स्वभावाने घातलेल्या कुलपावर कोणती किछी चालेल याचा कधीच उलगडा होत नाही. पण दोघेहि माझे जिवलग स्नेही आहेत यांत शंका नाही.

आणि जेव्हां जेव्हां त्यांच्या या स्नेहभावाचा मी विचार करतो तेव्हां तेव्हां मला असे वाटते की, जगांतलीं अनेक दुःखे मनुष्याच्या एकांगीपणानेच निर्माण झाली आहेत. कित्येकांना वसंत ऋतु फार आवडतो; पण पावसाळ्याचा त्यांना इतका तिटकारा असतो की, बोलून सोय नाही. विचाऱ्यांच्या हे लक्षांतहि येत नाही की, वसंतांत फक्त झाडांनाच पालवी फुटत असेल ! पण वर्षकाळांत डोंगरावरले दगडसुद्धां पाझरतात. सूर्योदयाइतकाच सूर्यास्तहि सुंदर असत नाही का ? गालावरली खळी आणि चेहेऱ्यावरील सुरकुती यांचे महत्त्व चित्रकाराच्या दृष्टीने सारखेच आहे. आणि म्हणूनच शेक्सपीअरच्या प्रतिभेविषयीं अतिशय आदर असूनहि ' हे चित्र पहा आणि हे चित्र पहा ' या त्याच्या सुप्रसिद्ध उक्तींत मी एका अक्षराचा बदल अवश्य सुचवीन. मी म्हणेन ' हे चित्र पहा आणि हेहि चित्र पहा !'

शास्त्रीय सत्य

“संख्याकाळींच माणसं फिरायला कां जातात” मी मुलांना प्रश्न केला. विशिष्ट उत्तरांऐवजीं मुलांची विचार करण्याची पद्धति पहायची होती मला. वाटेल तें व्यावहारिक उत्तर स्वीकारण्याची मी मनाची तयारी करून ठेवली होती. दुपारीं बाहेर पडलें तर छत्री डोक्यावर धरण्याचा उपव्याप करावा लागतो, रात्रीं फेरफटका करायाचा म्हटलें तर दिव्याची दगदग चुकत नाहीं, अशीं उत्तरे कुणी दिलीं असतीं तर तीं सुद्धां मीं आनंदानें मान्य केलीं असतीं. असलीं उत्तरे म्हणजे नाचण्या पावसाच्या सरीच ! पावसानें ओलेचिंब करून टाकलें तरी तो अंगावर घेण्यांत एक प्रकारचा उन्मादक आनंद असतोच कीं नाहीं ?

पण पावसाऐवजीं वीज अंगावर पडली तर तिचें कौतुक कोण

करणार ? त्या मुलांच्या म्होरक्यानें, वाईट भविष्य सांगणाऱ्या ज्योतिषा-
प्रमाणें, चिंताक्रांत चेहरा करून जें उत्तर दिलें, तें ऐकून मी थक्कच
झालों—“ संध्याकाळचे सूर्याचे किरण लंब नसून वक्र असल्यामुळे—
किरणांच्या रंगांचा परिणाम—त्या हवेमुळे फुफ्फुसें शुद्ध होतात म्हणून
माणसें संध्याकाळीं फिरायला जातात ” हे अगर असलेच कांहीं तरी
शब्द त्याच्या तोंडांतून बाहेर पडले. निद्रित बालकाच्या स्मिताप्रमाणें
भासणाऱ्या मंदशीतल वायुलहरी अगर फारा दिवसांनीं भेटणाऱ्या
पतीच्या स्वागताकरितां हें गुलाबी पातळ नेसूं कीं, तो अस्मानी शालू
नेसूं अशा कोड्यांत पडलेल्या रमणीप्रमाणें दिसणारी संध्याराणी यांचें
काव्यमय वर्णन त्यानें करायला हवें होतें असें मी म्हणत नाहीं. पण
वृद्धाच्या दृष्टीप्रमाणें क्षणोक्षणीं निस्तेज होत जाणारें व त्यामुळेच
कारुण्यानें मन आकर्षण करणारें ऊन, घरट्यांच्या ओढीनें उडणारे
पांखरांचे थवेच्या थवे, अशा कांहीं दृश्यांचा उल्लेख तो करील असें
मला वाटलें होतें. पण—पण काय ? त्या अभ्यासी मुलाचें आरोग्यशास्त्र
नुक्तेंच पुरें झालें होतें असें दिसलें. आकाशांत चमकाणाऱ्या चांदणी-
पासून पृथ्वीवर लवलवणाऱ्या गवतापर्यंत त्याच्या शास्त्रीय दृष्टीला
रम्य असें कांहींच दिसलें नाहीं. त्याला फक्त फिरायला जाणाऱ्या
माणसांचीं फुफ्फुसें दिसत होतीं ! त्या वेळेला त्याला मी जर ओरड-
ण्याची परवानगी दिली असती तर त्यानें खास गर्जना केली असती,
“ शुद्ध हवा की जय ! फुफ्फुसें झिंदाबाद ! ”

अज्ञानासारखें सुख नाहीं, हें अशा वेळीं खरें वाटूं लागतें.

चांदण्यांत

यक्षगंधर्वांच्या अद्भुत सृष्टींत वावरण्याचें ज्या मुलाचें वय, त्यानें रमणीय सायंकालाची स्तुति आरोग्यशास्त्राच्या आधारे करवी ! शास्त्र-दृष्टि जर काव्यदृष्टीला इतकी मारक होत असेल तर मानवजातीच्या आनंदांत ती भर घालूं शकेल का ? अधु डोळ्यांच्या बापाचा आनुवंशिक सिद्धांतावर विश्वास असूं नये असें मी म्हणत नाहीं; पण पहिल्या अपत्याच्या वेळीं तें आंधळें होईल कीं काय या चित्तेनेंच जर तो ग्रस्त झाला तर हा विश्वास दुःखदायकच नाहीं का ठरणार ? वैद्यकी शिकल्या-मुळें जन्माचे रोगी झालेले कित्येक लोक मी पाहिले आहेत. त्यांच्या प्रकृतींत थोडीशी चलबिचल झाली कीं, त्यांच्याभोंवतीं थर्मामीटर, स्टेथोस्कोप आणि मंडळींची धांवपळ सुरू झालीच म्हणून समजावें. अशा वेळीं शास्त्राची किंमत शून्य वाटूं लागते. शून्यानें केवढ्याहि मोठ्या रकमेला गुणिलें तरी हातीं शून्यच यायचें नाहीं काय ?

शास्त्र, नीति, ज्ञान, सत्य वगैरेचें मानवी जीवनांत केवढें प्रस्थ आहे ! पण देवता म्हणून ज्यांची आपण पूजा करितों तीं तत्त्वे जर उरावर बसणाऱ्या भुतासारखीं वागूं लागलीं तर या साऱ्या देवतांचें विसर्जन करण्यांतच आपलें कल्याण नाहीं काय ? इव्सेनच्या 'वाईल्ड डक्' नाटकांतील नायिकेचा लग्नापूर्वीं चोरटा प्रेमसंबंध असतो. नायकाला हें ठाऊक नसतें. लग्नदिवसापासून त्याची पत्नी त्याच्या वर इतकें उत्कट प्रेम करीत असते कीं त्या शीतल विंझणवाऱ्यामुळेंच गरिबीच्या उन्हाळ्यांतही त्याच्या मनाची काहिली होत नाहीं. पुढें फार वर्षांनी त्याच्या भेटीला आलेल्या त्याच्या दोस्ताला आपल्या

मित्राच्या या कौटुंबिक अज्ञानाची कीव येते ! तो त्याचा संसार सत्याच्या पायावर उभारण्याकरितां पत्नीचें रहस्य त्याला सांगतो. सत्य कसलें ? सुरंगच तो ! त्याच्यामुळे त्या सुखी संसारमंदिराच्या क्षणांत ठिकज्या ठिकज्या उडून जातात !

असलें नग्न सत्य घेऊन काय करायचें आहे ? किंबहुना, माणसाप्रमाणें सत्यही वेषभूषेनेंच अधिक आकर्षक होतें असें मला वाटतें. डॉक्टरांपुढें लाज उपयोगी नाही, त्याप्रमाणें शास्त्रचर्चा करितांना अगदीं शंभर नंबरी सत्य खुशाल वापरा ! पण सुखदुःखांच्या लाटांवर नाचणाऱ्या मानवी जीवनाच्या नौकेला शास्त्रशुद्ध भरताडीची जरूर आहे हें पटतच नाही मुळीं मला. मनुष्य माकडापासून झाला, असें डॉर्विन म्हणतो. कबूल ! विनशर्त मान्य ! पण या शास्त्रीय सत्याची आठवण भावी वधू निवडण्याच्या वेळीं जर एखाद्या तरुणाला होऊं लागली तर आमरण ब्रम्हचारी राहण्याशिवाय दुसरा मार्गच नाही त्याला !

याचा अर्थ शास्त्र आणि त्याच्यामुळे प्रकाशित होणारें सत्य जगाच्या संसारांतील अडगळीच्या खोलींत फेकून द्यावें, असा मात्र मुळींच नाही. शास्त्रीय सत्यें हीं मानवी जीवनाच्या सागरांतील मोत्यें आहेत, हें मलाहि पटतें. मोत्यांचीं कुडीं मिळनाशीं झालीं तर, कानांचीं अग्रे झांकणाऱ्या केशरचनेनें कान सपशेल झांकून टाकण्याच्या फॅशनमध्ये रूपांतर करण्याचा भयंकर प्रसंग रमणीगणावर येईल, हेंही मी मान्य करतो. पण समुद्रांत मोत्यें असलीं तरी तीं पाणबुड्यांनीं ठराविक वेळींच

चांदण्यांत

काढायचीं असतात. सागरलहरींचा गरबा नाच पहायला गेलेल्या प्रेक्षकांनै तीं मोत्यें काढण्याचा अडाहास धरणें वेडेपणाचें नाहीं का होणार ? ' कुणि गोविंद घ्या. कुणि गोपाळ घ्या ' म्हणून लाटा टिपण्यांनीं खेळत असतांना त्यांच्या तालावर गुंगत राहण्याचें सोडून एखादा पोहणारा जर मोत्यांचा शोध करायला लागला तर त्याच्या हाताला वाळूखेरीज दुसरें काय लागणार ?

तुकाराम व्यापारांत कां बुडाला, याचें कारण ' सुख पाहतां जवापाडें ! दुःख पर्वताएवढें ' या त्याच्या एका ओळीवरून सुद्धां स्पष्ट दिसून येईल. साध्या सुखदुःखाचें मोजमापसुद्धां विचान्याला बरोबर करतां येत नव्हतें ! दुःख पर्वताएवढें असतें तर त्याच्या खालीं चिरडून गेलेल्या मानवजातीनें प्रलयकाल जवळ आणण्याकरितां हरएक प्रयत्न केले असते. काय म्हणे, सुख जवाएवढें ! ईश्वरसाक्ष खोटें बोलणारा साक्षीदार तरी याच्यापेक्षां अधिक खोटें काय सांगूं शकेल ? गळून गेलेल्या शरीराला मातेच्या प्रेमळ स्पर्शाप्रमाणें भासणाऱ्या निद्रेचें सुख ज्यानें अनुभविलें नाहीं असा एक तरी मनुष्य जगांत आहे काय ? पहिल्या झोंपेनंतर थोडीशी जाग आली असतांना गंधर्वनगरीप्रमाणें दिसणारी चांदणी रात्र, प्रातःकालीं आपल्याबरोबर डोळे उघडून आनंदानें हंसणारें आकाश, दुपारच्या वेळीं रुसून बसणाऱ्या पोटाची समजूत घालणारी गोड भाकरी, यांपैकी एक एक गोष्ट म्हणजे सुखाचें कारंजेच नाहीं का ? जनसमूहानें जयघोषानें चालविलेलें भजन ऐकतांच अगर एखाद्या लहान मुलाचा मुका घेतांना होणारा आनंद

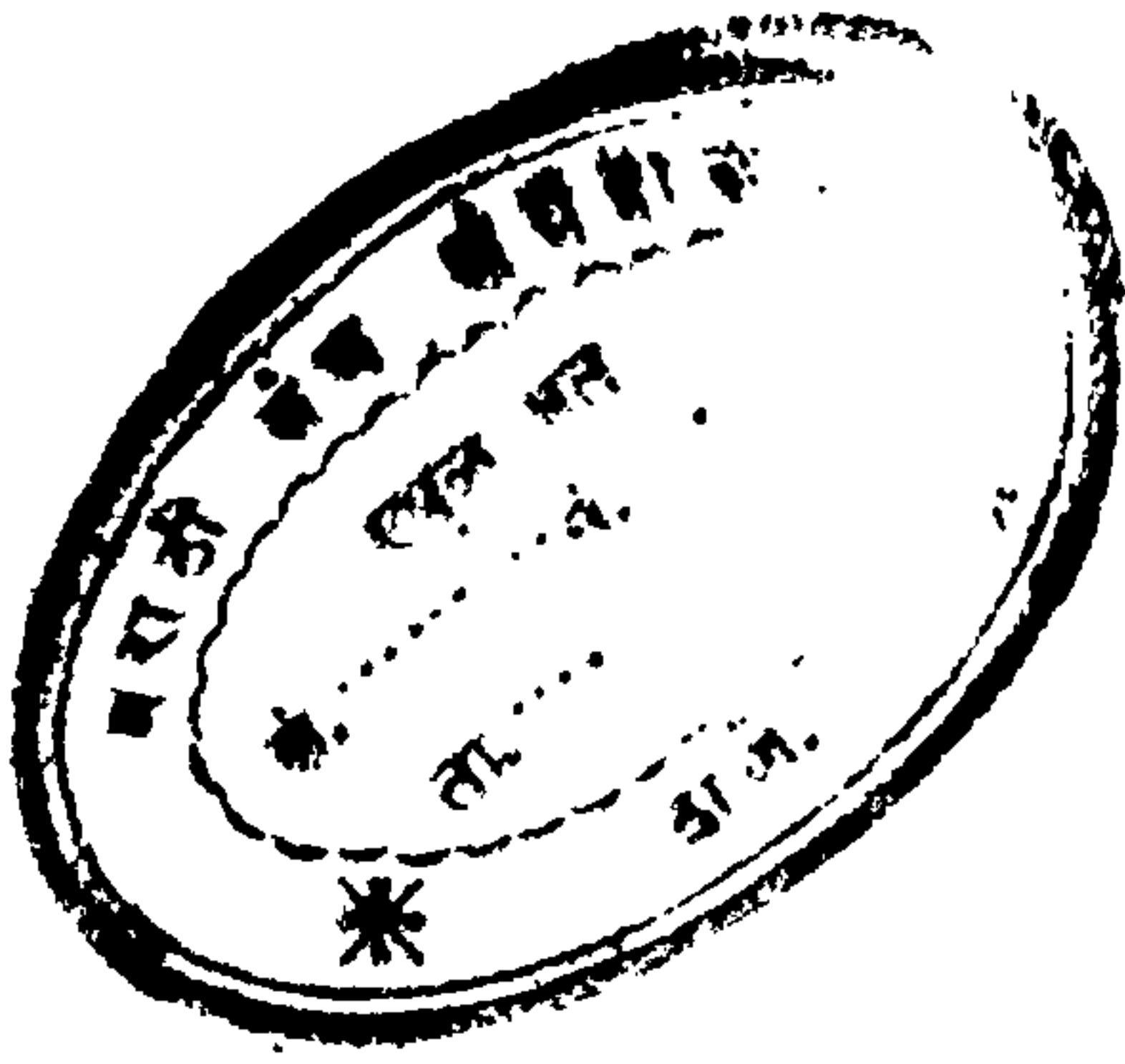

शास्त्रीय सत्य

दुःखाच्याच खातीं जमा करायचा कीं काय ? जगांतल्या सुखदुःखांचें उदाहरण सोडवितांना तुकोबांचें उत्तर सपशेल चुकलें, याचें कारण त्यांची परमार्थाकडे लागलेली दृष्टि हेंच होय. आणि परमार्थ हें त्या काळांतलें एकमेव शास्त्रीय सत्यच नव्हतें का ?

शास्त्रीय दृष्टि हवी; पण तिनें काव्यदृष्टीची हकालपट्टी मात्र करूं नये, हा माझा अट्टहास अनेकांना वेडेपणाचा वाटतो. ते म्हणतात, 'एका म्यानांत दोन तरवारी कधीं राहिल्या आहेत का ?' मी त्यांना उत्तर देतो 'कधीं कधीं सवतीसवती गुण्या-गोविंदानें नांदतांना दिसतातच कीं नाहीं ?' पण या वकिली उत्तरानें ज्यांचें समाधान होणार नाहीं त्यांची समजूत खालील युक्तिवादानें खास पटेल. "शास्त्रीय दृष्टि म्हणजे शंकराचा तृतीय नेत्रच नाहीं का ? पुराणांतरीं असें वर्णन आहे कीं, शंकराचा हा तिसरा डोळा नेहमीं मिटलेलाच असे, मदनानें अगदीं छळ आरंभिला तेव्हां कैलासनाथानें तो उघडला हें खरें, पण किती वेळ ?—क्षणभरच ! त्रिभुवनसुंदर गौरीची मूर्ति पुढें उभी राहिल्यावर तिसरा डोळा उघडा ठेवण्याइतका भोळा म्हणून गाजलेला शंकरसुद्धां खुळा नव्हता !"

१९३५

संकेत

अगदीं चवताळूनच उठलों मी अंथरुणावरून ! डोळ्याला डोळा लागला नाही तों कुठल्याशा भुंग्यानें माझ्या खोलींत प्रवेश करून आपली घरघर सुरू केली होती ! भुंग्याच्या आवाजाला 'गुंजारव' म्हणून पहिल्यांदा संबोधणारा कवि बराचसा बहिरा असला पाहिजे. माझ्या मच्छरदाणीवर येऊन जेव्हां त्यानें आपलें गायन सुरू केलें, तेव्हां मला तर विमानच खालीं उतरूं लागण्याचा भास झाला.

माझे डोळे अगदीं पेंगळून गेले होते—आणि हा गांवठी ग्रामोफोन वंद होण्याचें तर कांहींच लक्षण दिसेना ! ताडकन् उठलों, केरसुणी पैदा केली आणि भुंगराजांचा पाठलाग करून त्यांना यमसदनाला पाठवून दिलें ! आतां शांत झोंप येईल या आशेनें अंथरुणावर मी अंग टाकलें. पण निद्रा ही प्रीति आणि कीर्ति यांची सरखी बहीण आहे.

अगदीं मुलखाची लहरी ! मी तिच्याशीं पाठशिवणीचा खेळ खेळू लागतांच तिनें लपंडावाचा आश्रय केला.

या कुशीवरून त्या कुशीवर होतांना एकदम त्या मघाच्या भुंग्याची मला आठवण झाली. वाटलें, त्या विचाऱ्याला उगीच मारलें मी ! त्यापेक्षां मीच कानांत कापसाचे बोळे घालून निजलों असतो तर निदान अहिंसाव्रताचें पालन केल्याचें श्रेय तरी मिळालें असतें. मी भुंग्याला मारलें ही एकच गोष्ट काव्याला ओहटी लागली आहे हें सिद्ध करायला उद्यां पुरे होईल. एवढा शूर दुष्यंत राजा ! पण शकुंतलेला त्रास देणाऱ्या भुंग्याला मारायला कांहीं त्याचा हात धजला नाही ! उलट दुष्यंताचें शिफारसपत्र घेऊन तो भुंगा कुठेंहि गेला असता तरी त्याला सहज नोकरी मिळाली असती. कारण प्रसंगीं इंद्राच्याहि साहाय्याला जाणारा पराक्रमी दुष्यंत त्याला शरणचिठी लिहून देतो—

‘ वीरा भ्रमरा, जन्मुनि सार्थक केलें तूं या जगीं ।

बसलों विचारांत अम्हि उगी ॥’

कदाचित् माझ्या खोलींत आलेला भुंगा दुष्यंताच्या कृपेनें कण्वाच्या आश्रमांत जिवंत राहिलेल्या भुंग्याचाच दत्तक वंशज नसेल कशावरून ? दुष्यंताचीच गोष्ट कशाला हवी ? सारें संस्कृत काव्य-वाङ्मय पहावें. भुंग्यांच्या विपुल उल्लेखावरूनच त्याला उद्यानाची उपमा देण्याचा मोह कुणालाहि होईल. बरें, शपथेला एका श्लोकांत तरी भुंगा त्रासदायक असतो असें एखाद्या कवीनें म्हणायचे होतें !

चांदण्यांत

छे: ! संस्कृत कवीचें या भुंग्यांवर अगदीं अंधप्रेमच असावें !

रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातम्

भास्वान् उदेष्यति हसिष्यति चक्रवाकम् ।

कोशंगते मनसि चिन्तयति द्विरेफे

हा हन्त हन्त नलिनीं गजमुज्जहार ॥

हा श्लोकच पहाना ! कमळ संव्याकाळीं मिटतें हें काय कम-
लिनींत अडकलेल्या या श्लोकांतल्या भुंग्याला ठाऊक नव्हतें ? दिवस
मावळला तरी हा मूर्ख राहिला कशाला तिथें ? ' मोहाचा परिणाम असाच
सर्वनाशांत व्हायचा ', असें सनातन तात्पर्य या भुंग्याच्या उदाहरणा-
वरून निघत असतांना, या श्लोककारानें त्याला अगदीं हुतात्मा करून
टाकलें आहे ! तुरुंगांतून बाहेर सुटणाऱ्या चोराचें देशभक्त म्हणून
स्वागत व्हावें, त्यांतलाच हा प्रकार नाही का ?

विक्रमोर्वशीयांत उर्वशीच्या विरहानें वेडा झालेला राजा भुंग्याला
तिची माहिती विचारतो तीसुद्धां किती अदबीनें ! हंसाला तो म्हणतो,
' हंस प्रयच्छ मे कान्ता.' पण भुंगा दिसतांच स्वारी नरमते. 'मधुकर
मदिराक्ष्याः शंस तस्याः प्रवृत्तिम्.' ' तूं तिला पाहिली असतीस तर
या कमळावर तूं आसक्तच झाला नसतास.' तिसरा एक कवि भुंग्याला
म्हणतो—

अपसर मधुकर दूरं परिमलबहलेऽपि केतकी गन्धे ।

इह नहि मधुलवलाभोऽस्ति—।

पहा, आधीं सुगंधी केवड्याची निंदा आणि ती एका काळ्या,

कर्णकटु आवाज करणाऱ्या विचित्र प्राण्याकरितां ! फौजदारी वकील-सुद्धां अशी गोष्ट करायला तयार व्हायचा नाही ! आणि या कवींनीं-भावनेचा टेंभा मिरविणाऱ्या या प्रतिभावंतांनीं-भुंग्यावर पदोपदीं स्तुति-सुमनें वहावींत ! विचाऱ्यांच्या ध्यानींमनींहि आलें नसेल कीं, या सुमनांत मधु संपतांच हे भुंगे पुन्हां त्यांच्याकडे हुंकूनहि पाहणार नाहीत !

संस्कृत कवींच्या या भृंगभक्तीचें मला तरी एकच कारण दिसते. संकेतप्रियता, अगदीं अंध अनुकरण ! कुणा तरी एका कवीला कुठल्या तरी एका वेळेला भुंग्याचा गुंजारव आवडला आणि त्याच्या कमळावरील आसक्तीचें कौतुक वाटलें ! झालें, भुंगा काळा असतो कीं, गौरा असतो, त्याचें गायन ठुमरीसारखें लागतें कीं, तराण्यासारखें भासतें, सुंदर चतुर प्राणी म्हणून प्राणिसृष्टींत तरी त्याला कांहीं विशेष किंमत आहे कीं काय, याची चौकशी कोण करतो ? साऱ्या कवींनीं भुंग्यांचीं स्तुतिस्तोत्रें गायला सुरुवात केली. जों जों भुंग्याचा काव्यांत अधिक उल्लेख होऊं लागला, तों तों वृत्त, कल्पना, भावना याप्रमाणें तोहि काव्याचा एक आवश्यक घटक होऊन बसला. कवींचें बहुमत भृंग-पक्षाकडे गेलें. मग बहुमत हा अनेकदां मूर्खांचा बाजाराहे असतो याची दखल कोण घेणार ?

भुंग्यांविषयींच्या पक्षपातामुळें कवींनीं ज्या अनेक प्राण्यांचा अन्याय केला आहे त्यांतील पांचच, माझे साक्षीदार म्हणून मी पुढें करतो. दिव्याभोवतीं रात्रीं प्रदक्षिणा घालणारीं चिमणीं फुलपांखरें कुणी पाहिलीं

चांदण्यांत

नाहींत ? दिवसा विचारीं पोटाच्या पाठीमागे लागून गवताच्या फुलांच्या भोंवतींसुद्धां पिंगा घालीत असतील ! पण दीपज्योतिबरोबर त्यांची आत्मज्योतिहि प्रज्वलित होते. रजनी ही ध्येयाची माता आहे हें त्यांना पाहिलें कीं, तत्काळ पटूं लागतें. त्यांच्या त्या दिव्याभोंवतालच्या प्रदक्षिणा—शिळेवर उभी राहिलेली सतीच काय ती त्यांच्याशीं त्यागाच्या बाबतींत स्पर्धा करूं शकेल. आणि त्यांच्या त्या चिमण्या पंखांचें चित्र-विचित्र मोहक रंग—बडोद्याला आम्ही जवाहिरखाना पाहण्याकरतां गेलों होतो आणि मुंबईच्या एका दुकानदारानें तर विविध रंगाच्या आणि किनारींच्या जरीच्या पातळांच्या चक्रव्यूहांतच मला एकदां कोंडलें होतें. पण त्या दोन्ही वेळीं माझ्या नेत्रांनीं अनुभवलेलें रंगसौंदर्य माझ्या दिव्याभोंवतीं बागडणाऱ्या फुलपांखरांकडे पाहिलें कीं, अगदीं फिकें वाटूं लागतें.

मी मुद्दामच सुंदर प्राण्याचें उदाहरण घेतलें असें तुम्हांला वाटत असेल. मासा कांहीं पतंगाइतका मोहक असत नाहीं. पण विरहाचें वर्णन करतांना ' जळविण जैशी मासोळी ' असें म्हटलें कीं कवींचा माशांशीं संबंध संपला ! तरुणांच्या मनांतील प्रेमभावनांच्या नाजुक हालचालीप्रमाणें पाण्यांत चाललेली त्यांची खळबळ सोडून द्या ! पण जाळ्यांतून बाहेर काढल्यावरहि तडफडतांना, अगदीं प्राण सोडतांनाहि, त्यांच्यांतले खापीसारखे मासे विद्युदीपाप्रमाणें—अगदीं हिऱ्यासारखे चमकतात, हें कितीशा कवींना ठाऊक असेल ? त्यांची ती चमक देशाकरितां फांसावर चढणाऱ्या वीरांच्या नेत्रांतील उज्वल दीप्तीइतकीच आकर्षक असते.

सौंदर्याचा वरदहस्त तर राहूं द्याच, पण साधा स्पर्शाहि ज्यांना झालेला नाही अशा प्राण्यांचा परामर्शसुद्धां कांहीं कमी काव्यमय होणार नाही ! हा पहा कोळी ! ' मॉडर्न रिव्ह्यू ' मधील बंगाली चित्रांवरूनच त्याने आपले शरीर बनविले आहे असा एखाद्याला भास व्हायचा ! ते कांहीं कां असेना ! याचा स्पर्श मला नको असला तरी माझ्या खोलीच्या कोपऱ्यांत त्याने आपला जो नवा बंगला बांधला आहे तो जमीनदोस्त करण्याला मी कांहीं मोलकरणीला परवानगी देत नाही ! माझ्या मच्छरदाणीला मानवी भावना असल्या, तर या कोपऱ्यांतील कलाकौशल्याला लाजून ती केव्हांच उशीत तोंड खुपसून बसली असती ! त्या दिवशीं टेंकडीवरच्या रस्त्यावर कोळ्याचे केवढे घर पाहिले मी ! घर कसले ? राजवाडाच होता तो. सूर्यकिरणांनी चमचमणारे त्या राजवाड्याचे चिमणे स्तंभ किती आकर्षक दिसत होते. सूत काढण्याच्या शर्यतींत जर कोळ्याला भाग घेतां आला असता, तर जास्तीत जास्ती नंबराचे सूत काढून त्याने पहिला नंबर खास पटकावला असता ! पण या कोळ्याचे कवितेंत कुठे स्थान आहे ? तर ' एका कोळियाने एकदां आपुले ' या मराठी यत्तेच्या माजी दुसऱ्या पुस्तकांत !

सुरवंट आणि वाळवी ही मंडळी उपद्रवी असतात. पण दुष्ट मनुष्यांत गुण नसतात असे थोडेच आहे ! दारू पिऊन बायकोला बडविणारा मनुष्य काय सुरस कादंबरी लिहू शकत नाही ? व्यभिचारी मनुष्य देशभक्त असल्याचा दाखलाहि इतिहासाच्या दप्तरां आहेच ! सुरवंट अंगावर पडला म्हणजे कुत्सित टीकाकारापेक्षांहि अधिक त्रास देतो खरा ! पण

चांदण्यांत

हें चिमुकलें अस्वल वेलीच्या अप्राला लोंबकळून झोकें घेतें तेव्हां त्याच्या-
कडे पाहाण्याचा मोह कुणाला होणार नाही ? गवताच्या चिमण्या
पातीच्या टोंकाला जाऊन जणुं कांहीं तिचाच एक भाग म्हणून ही
स्वारी स्वस्थ बसली म्हणजे तर समाधिस्थ योग्याचीच आठवण होते !
वाळवीचेंहि तसेंच आहे. थोडे दिवस खुंटीवर ठेवलेल्या धोतराची
मच्छरदाणी आणि मच्छरदाणीच्या चिंध्या करण्यांत ती चतुर असते खरी
पण त्याबरोबरच तिचा गनिमी कावा कौतुकास्पद वाटत नाही का !
एके दिवशीं रात्रीं स्वच्छ केर काढून, शेंदरी घालून त्यावर मी आपली
गादी पसरली, दुसरे दिवशीं सकाळीं उठून अथरुण गुंडाळतो तों शेंद-
रीला चांगलें छिद्र पडलेलें ! ' छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति ' ! भराभर
त्या छिद्रांतून वाळवीची सेना वर येत होती. शाहिस्तेखानावर छापा
घालून शिवाजीनें त्याचीं बोटें कशी कापली असतील याचीं मला त्यावेळीं
पूर्ण कल्पना आली !

केवळ संकेताला बळी पडल्यामुळें अशा प्राण्यांच्या सौंदर्याचा
अगर चातुर्याचा आपल्या काव्याला उपयोग करण्याच्या ऐवजीं
भारतीय युद्धापासून दांडी सत्याग्रहापर्यंतच सारे कवि भुंग्याभोंवतीं पिंगा
घालीत बसले आहेत. स्वर्ग पाताळांतहि संचार करण्याचा जिचा अधि-
कार ती कल्पकताच जिथें अशा बंधनांत पडते, तिथें पांगळ्या व्यवहा-
राच्या कपाळीं अंधारकोठडीच यायची ! स्वतःच्या मुलांचीं नांवें ठेवायची
असोत, अगर लोकांना नांवें ठेवायचीं असोत, पूर्व संकेतापर्लाकडे पाऊल
टाकायला कुणीच तयार होत नाहीं. पकान्न करावयाचें असो, अथवा

प्रेम करायचें असो तें पूर्वापर पद्धतीनें करायचें हा तर आमचा सामाजिक बाणा ! ' साध्याही विषयांत आशय कधीं मोठा किती आढळे ' या केशवसुतांच्या ओळींत जीवन उच्चतर करण्याचा महामंत्रच सांगितला आहे खरा ! पण साधे विषय असले तरी आंधळ्यांनीं ते पहायचे कसे ? पूर्वज, पुराणें, परिस्थिति, हीं सारीं जणुं कांहीं जीवनाला कोंडून ठेवण्याकरितां एक अभेद्य तट रचीत असतात आणि मग त्या तुरुंगांत वावराच्या जीवनाला वाटतें—हा तुरुंग म्हणजेच सारें जग !

संकेत हे राजमार्गाप्रमाणें प्रशस्त असतात. त्यामुळें धोपट मार्गानें जाणारांना आणि सोबतीची अपेक्षा करणाऱ्यांना ते आवडविते हें स्वाभाविकच आहे. राजमार्गाच्या बाजूला असलेलीं तींच तींच घरे आणि तींच तींच दुकानें पाहून कंटाळा आला तरी नव्या पाऊल वाटेनें जाण्याचा धीरच होत नाही बहुतेक माणसांना ! त्यांना वाटतें आपण कुठें तरी चुकूं ! विचाऱ्यांना हें कळत नाही कीं, जो चुकतो तोच शिकतो ! पृथ्वीप्रदक्षिणेंत कितीहि पुण्य आहे अशी खात्री असली तरी राजमार्ग तयार झाल्यावांचून हे लोक त्या बाबतींत एक पाऊलसुद्धां पुढें टाकणार नाहीत !

खरें जीवन पिंजऱ्यांत नसतें, पिंजऱ्याबाहेरच तें नाचत असतें, हें पांखराप्रमाणें माणसालाहि कळायला हवें, वळायला हवें. आणि म्हणूनच त्या भुंग्याला झोडपल्याबद्दल आतां मला इतकें वाईट वाटत नाही. संकेतनिष्ठता झुगारून देण्याचा माझ्या मनानें जो हल्लीं निश्चय केला आहे, त्याचें तें व्यक्त स्वरूप नसेल कशावरून ? कोयता-हातोडा

चांदण्यांत

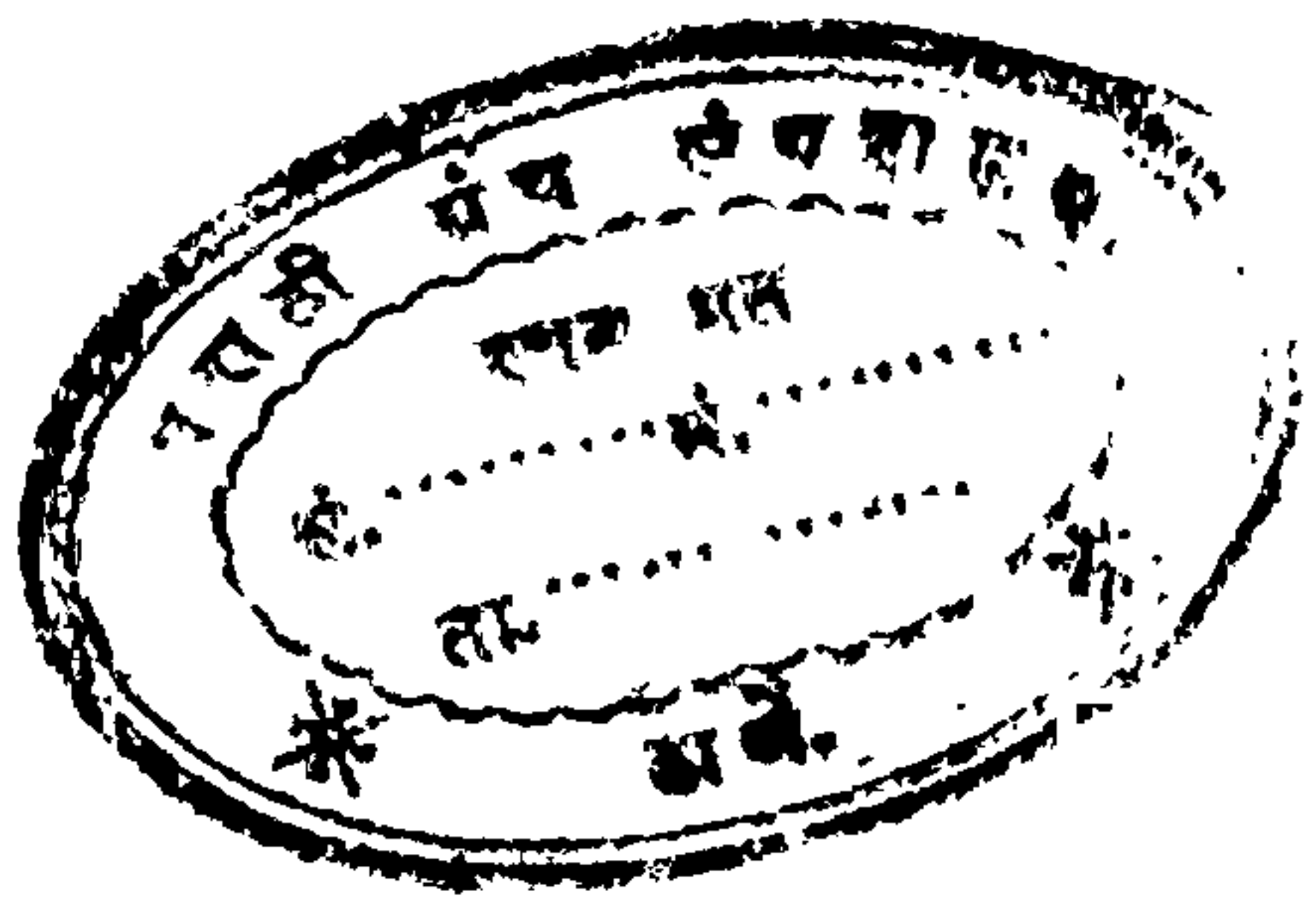
हीं जर शेतकरी-कामकऱ्यांचीं स्फूर्तिदायक प्रतीकें, तर आजपर्यंत कवींनीं अवास्तव स्तोम माजविलेल्या भुंग्याला झोडपणें हेंहि माझ्या मनांतील काव्यकल्पनांच्या क्रांतीचें प्रतीक कां होणार नाहीं ? बाकी प्लॅचेटवरून बोलतां आल्यास तो दिवंगत भुंगा मला म्हणेल, ' संकेत केले आणि ते अंधपणानें पाळले कवींनीं. पण मेलों मात्र मी ! एकांचा खेळ होतो आणि दुसऱ्याचा जीव जातो ! '

लवकरच स्मारक करण्याचें आश्वासन देऊन या भुंग्याची कशी-बशी सजजुत घालीन म्हणा मी !

पाहिलेंत ? हें असें होतें ! नाहीं नाहीं म्हटलें तरी संकेतांचा केवढा पगडा मनुष्याच्या मनावर असतो. भुंग्याचें स्मारक करण्याचें कबूल केलें खरें ! पण कवीप्रमाणें स्मारकेंहि करून होत नाहींत, हें काय मला कळत नाहीं ?

१९३७

Smriti Chitra

स्मृति-चित्रे

पंचवीस वर्षापूर्वीची गोष्ट आहे ही ! पण शहाणपण हे
अक्रोडाच्या झाडासारखे असते. (वास्तववादी रसिक हो,
कृपा करून या झाडाचे वर्णन विचारू नका !) त्याला फार उशीरां
फळे येतात. म्हणजे, त्यावेळींही मी स्वतःला शहाणा समजत होतो
आणि आतांही. माझा तो समज कायमच आहे. पण माझ्या दृष्टिकोनांत
कांहीं अंशांचे अंतर पडले आहे हे मात्र खरे ! माझे आजोबा बाबाकाका
मोठ्या रसाळपणाने बोलत असत. त्यांचे संभाषण म्हणजे दिवाळींतला
फराळच म्हणाना ! अमुक एक खमंग पदार्थ त्यांत नाही असे नाही.
सांगली संस्थानचे संस्थापक चिंतामणराव अण्णासाहेब यांच्या वीरश्रीच्या
गोष्टी असोत अगर गणपतीच्या देवळांत पुरखा झोडतांना पराक्रम
गाजवणाऱ्या एखाद्या पांडोबाच्या लीला असोत, ते बोलू लागले म्हणजे

चांदण्यांत

सारखें ऐकतच रहावेसें वाटे. पहांटेच्या साखरझोपेंत त्यांचें मंदगंभीर वेदपठन ऐकिलें कीं कुणीतरी प्राचीन ऋषि आपल्या अंथरुणापलीकडे येऊन बसला आहे असा भास होई. पण रात्रीच्या जेवणानंतर जेव्हां त्यांच्या गप्पागोष्टी रंगांत येत, तेव्हां त्यांच्या तोंडावरल्या सुरकुत्याच काय, पण दाढीमिशाहि दिसेनाशा होत आणि आपण अगदीं बरो-बरीच्या जिवलग दोस्ताच्या गोष्टी ऐकत आहों या भावनेनें मन तल्लीन होई. पहांटेच्या समुद्राचें रात्रीं कारणें कसें होतें हें कोडे त्यावेळीं मला कधींच उलगडलें नाहीं.

असें असलें तरी बाबाकाकांच्या बोलण्याची अधून मधून आम्हीं सर्वच मुलें थडा करीत असूं. त्यांच्या नाटकाच्याच गोष्टी पहा ! अण्णा किल्लोस्करांचें सौभद्र बघण्याकरितां आपण थिएटरांत तीन तीन तास आधीं जाऊन बसत असूं, बाहेर उजाडलें तरी नाटकगृहांत अर्जुन—सुभद्रेचें अगर दुष्यंत—शकुंतलेचें लग्नहि लागलेलें नसे, भावड्यानें ग्वालेरला खीविषांत हळदीकुंकू कसें घेतलें होतें, सुभद्रेच्या कामाप्रमाणेंच भावड्याचें पुंडरीकाचेंहि काम किती चांगलें होई आणि मंजुघोषा नाटकांत गणपतराव जोशी अशी बहार उडवून देत कीं—या आणि असल्या गोष्टी सुरू झाल्या म्हणजे मला वाटे—जुन्या गोष्टींचें स्तोम माजाविण्याची म्हाताऱ्या माणसांना खोडच जडतें ! भावड्या, भावड्या ! प्रेमशोधनमधली इंदिरा आणि विद्याहरणांतली देवयानी बाबाकाकांनीं पाहिली नाहीं ! नाहीं तर त्यांना सहज कळलें असतें कीं, बालगंधर्वाचा कोरा करकरीत रुपया बाजारांत आल्यामुळें भावड्याचा जुना बुचडेवाला

रुपया आतां तिथें चालणें शक्य नाहीं. गणपतराव जोशांची स्तुति करायची तर ती काय हॅम्लेटवरून करतां येत नव्हती ? ल्याला जुनी-पुराणी मंजुघोषाच कशाला हवी ?

प्रीव्हियसला आम्हांला स्कॉटची Ivanoe ही कादंबरी होती. तिच्यांत हेस्टिंग्जच्या लढाईत माझा पणजोबा फार मोठें धनुष्य घेऊन लढला होता अशी बढाई मारणारें एक पात्र आहे. तें पात्र म्हणजे जगांतल्या साऱ्या म्हाताऱ्यांचें सुंदर विडंबनच आहे असें मला तेव्हां वाटलें. भावबंधनांतल्या धुंडिराजाच्या गोष्टीवेलहाळपणाला कोणता तरुण हंसला नसेल ? जगाच्या बाजारांत नित्य नवीन माल येत असला तरी म्हातारी माणसें जरीपुराणेवाल्यासारखींच वागत असतात. वार्धक्य म्हणजे जणुं कांहीं रस्त्याच्या कडेला थाटलेलें जुन्या पुस्तकांचें दुकान. त्यांत ' लग्नाची वेडी ' मिळायचीं नाहीं ! ' तरुणी-शिक्षण ' नाटिका अगर ' मोर एल्. एल्. बी.' प्रहसन मात्र हमखास सांपडेल.

जुन्या काळच्या गोष्टी उगाळीत बसण्याचा हा माणसांचा नाद त्यावेळीं वाटे तेवढा हास्यास्पद नाहीं असें अलीकडे माझे मत होत चाललें आहे. मुलाच्या बापाला मुलीच्या बापाच्या पिंजऱ्यांत उभें केलें म्हणजे काय चमत्कार घडतो याचें मार्मिक चित्र वरेरकरांनीं काढलेलें आहे ना ? त्यांतलाच थोडासा प्रकार आहे हा ! कुणीहि मनुष्य कधींहि स्वतःला म्हातारा मानायला तयार होत नसेल. आजोबा झाल्यानंतरहि ' म्हातारेबुवा ' या संबोधनानें कोल्हटकर किती दचकले होते ! हें खरें असलें तरी बाबाकाकांच्या त्या गोष्टींच्या काळपेक्षां मी पंचवीस

चांदण्यांत

वर्षांनीं म्हातारा नसलों तरी प्रौढ झालों आहे हें कबूल केलेंच पाहिजे. आणि वयाची चाळिशी लागल्याबरोबर मला किती चमत्कार दिसूं लागले आहेत ! परवां ' बुद्धिबळ क्रीडारत्ने ' हें पुस्तक माझ्या हातीं आलें. पुस्तकावर चित्र मोठें सूचक आणि सुंदर आहे. पतिराजांची स्वारी बुद्धिबळांच्या खेळांत अगदीं गढून गेली आहे. टेबलावर पटाच्या डाव्या बाजूला चहाचा पेला आहे. बहुधा रिकामा असावा तो ! टेबलाच्या उजव्या बाजूच्या टोंकाला पत्नीनें टेमध्ये पुन्हां चहा आणून ठेवलेला आहे. पण स्वारीचें लक्ष जिथें वायकोकडेच नाहीं, तिथें चहाची दाद कोण घेणार ? नवऱ्याच्या या निर्विकल्प समाधीचें कौतुक वाटून पत्नी मधुर स्मित करीत आहे. चिमुकल्या मोटारीच्या नादांत गढून गेलेल्या बालकाकडे आई नाहीं कां पाहत ? अगदीं तस्सं बघते आहे ती. पतीच्या बुद्धिबळाचें कौतुक वायकोनें नाहीं तर कुणी करायचें ?

ओलेतीवर शिंतोडें उडविणारे अतिसभ्य लोकसुद्धां चार चौघांत बसून हें चित्र पहायला कमी करणार नाहींत. पण अशा सुंदर चित्राकडे पाहत राहण्याऐवजीं माझे मन भलत्याच चित्रांत दंग झालें. किती जुनें स्मृतिचित्र होतें तें. उणीपुरीं तीस वर्षें होत आलीं असतील. मे महिन्याचें रखरखीत दिवस ! दुपारीं हातावर पाणी पडलें कीं पायांना भयंकर चटके बसत असतांनाहि रामभाऊच्या घराकडे मी अनवाणी धांवत जात असें. तिथें बुद्धिबळाची जी बैठक बसे ती संध्याकाळीं सहापर्यंत कांहीं केल्या हलायची नाहीं. खेळांत रामभाऊनें माझ्यावर बुर्जी

केली तरी आरडा ओरडा करण्यांत मीच त्याच्यावर मात करीत असें. आतां रामभाऊ प्रख्यात प्रोफेसर आहे आणि मी प्रसिद्ध लेखक आहे आम्हीं दोघे एकमेकांना भेटलों कीं, सुखदुःखाच्या गोष्टी बोलतों, प्रकृतीची व मुलावाळांची चौकशी करतों, फार फार तर 'काय लिहितोयस हल्लीं' असें तो मला विचारतो आणि मीहि त्याच्याकडून शास्त्रीय विषयाची सहज मिळणारी मनोरंजक माहिती ऐकत बसतो. पण दोन दोन तास आमची बैठक झाली तरी बुद्धिबळविषयीं बिलकुल बोलत नाहीं आम्हीं. असें असूनहि त्यावेळीं पायांना चटके देणारी ती गोष्ट आज हृदयाला चटका लावणारी होते, हें आश्चर्य नव्हे का ?

पण या आश्चर्याची परंपराच माझ्या आयुष्यांत आतां सुरू झाली आहे. बोरकरांच्या काव्यसंग्रहाला काल प्रस्तावना लिहित होतों मी. त्यांनीं आपल्या 'पिसाट प्रमाद' कवितेचा आरंभ 'अगडबं अगडबं' या शब्दांनीं केला आहे. ते शब्द मनांत धुमूं लगतांच माझ्या भोंवतालचें वातावरण क्षणार्धांत बदललें. काळाच्या प्रवाहाविरुद्ध मानवी कल्पना किती झपाट्यानें पोहत जाते ! एका क्षणांत अठरा वर्षे मागें पडलीं. सावंतवाडीच्या घरांतली ती रात्र ! मी, माझी बहीण आणि माझा धाकटा भाऊ जेवायला बसलों होतों. वाढतां वाढतां काकीनें त्याला कांहींतरी म्हणायला सांगितलें. पहिल्यांदा तो लाजला. पण नंतर खड्या सुरांत 'अगडबं अगडबं वाजे डमरू ! नाचे सदाशिव जगद्गुरु' हा आरंभ असलेले पद त्यानें म्हटलें. तें कुठल्या नाटकांत आहे हें मला तेव्हां माहीत नव्हतें आणि आजहि ठाऊक नाहीं. पण 'अगडबं' 'अगडबं'

चांदण्यांत

या शब्दांच्या उच्चारानें माझी ती स्मृति जागृत होते हें मात्र खरें ! यामुळें बोरकरांच्या कवितेंतला कल्पनाविलास पाहण्यापेक्षां माझ्या त्या स्मृति-चित्रांतल्या कारुण्यांतच मी किती तरी क्षण सुन्न होऊन वसलों होतो.

परवां कोल्हापुरलाहि असेंच नाहीं कां झालें ? चहाचा माझा सातवा कीं आठवा पेला असेल तो ! त्या आठव्या पेल्यावर 'Forget me not' हीं अक्षरे होतीं. वीस वर्षापूर्वीं ह्या वाक्याचें भापांतर स्वयंवरांतल्या 'खडा मारायचा नाहीं हं' या पद्धतीवर 'मला विसरायचं नाहीं हं' असें मी करीत असे. त्यावेळीं हे शब्द असलेला चहाचा पेला हातांत असला कीं डोळ्यापुढें एक अंधुक मधुर स्वप्न तरंगूं लागे. त्या स्वप्नाची स्वामिनी, मात्र सदैव अदृश्यच राही. पण त्या दिवशीं 'Forget me not' या अक्षरांनीं अंकित झालेला तो पेला हातांत घेतांच चहा प्यायला माझे मनच घेईना. 'विसरूं नका' एवढाच त्या शब्दांचा अर्थ ! पण बापुरावांपाशीं आणि उपेजवळ दिवसांतून तीन वेळापेक्षां अधिक चहा पिणार नाहीं असें मी कबूल केलें होतें ना ? त्याची आठवण त्या शब्दांनीं मला चटकन् दिली.

आतां आतांशीं लहानसहान गोष्टींनींही अशीं स्मृतिचित्रें माझ्या डोळ्यापुढें नाचूं लागतात. इतकीं चित्रें मन ठेवतें कुठें आणि या अडगळींतून वेळेवर अगदीं हवें तें निवडून तरी कसें आणतें, कुणाला ठाऊक. पण या साऱ्या गोष्टी यंत्राप्रमाणें सुरळीत चालतात हें मात्र खरें ! आपल्या संग्रहीं जीं स्मृतिचित्रें असतील असें भासतहि नाहीं, तीं एका क्षणांत तीन रंगांनीं नटून डोळ्यापुढें नाचूं लागतात. उत्तरराम

चरित्राच्या पहिल्या अंकांत रामसीता आपल्या पूर्वआयुष्याचा चित्रपट पाहतात असा करुणमधुर प्रसंग आहे. कल्पना सुंदर असली तरी ती चित्रमालिका अकारण लांबविली आहे असा तिच्याविषयीं विद्यार्थि-दशेत माझा भवभूतीवर आक्षेप होता. तो मी आतां आनंदानें मार्गें घेतों. त्यांतल्या प्रत्येक प्रसंगाकडे रामसीता केवढ्या पर्युत्सुक वृत्तीनें पहात असतील याचीं त्यावेळीं मला अंधुकहि कल्पना नव्हती. मी तो अंक बुद्धीनें वाचला होता, भावनेनें नाहीं.

‘ जीवत्सु तातपादेषु नवे दारपरिग्रहे
मातृभिश्चिन्त्यमानानां ते हि नो दिवसा गताः’

दोन मिनिटांत अर्थ लावून या श्लोकाची तेव्हां रजा घेतली होती मी ! ‘ दशरथ जिवंत होता, रामलक्ष्मणादिकाचीं लग्नें नुक्तींच झालीं होती, आणि सर्व काळजी करायला आया खंबीर होत्या ! ते दिवस आतां गेले !’

‘शब्द बापुढें केवळ वारा’ या कव्युक्तीचें मर्म तोच श्लोक नंतर आठवूं लागला तेव्हां मला पूर्णपणें कळलें. कॉलेजांत असतांना (आपण शब्दांचे अर्थ लावीत असतो. पण त्यांच्या अंतरंगांतला अर्थ केवळ जीवनालाच कळूं शकतो. शब्दांचें रंग तेव्हांच विटतात—पक्का रंग फक्त एकच ! अनुभव—भावना.) डोक्यावर वडिलांच्या ममतेचें छत्र नाहीं, आईच्या मायेची पांखर नाहीं, अशा स्थितींत संसाराच्या वैराण वाळवंटांत जेव्हां मी धावूं लागलों तेव्हां ‘ ते हि नो दिवसा गताः’ हा संबंध संस्कृत वाङ्मयांतला अत्यंत कारुण्यपूर्ण चरण आहे अशी माझी खात्री झाली !

चांदण्यांत

आणि म्हणूनच गोष्टीविल्हाळ म्हातारीं माणसें पाहून आतां मला हंसूं येत नाहीं. दारांत येऊन उभ्या राहिलेल्या मृत्यूकडे पाठ करून घरांतल्या सर्व वस्तूंकडे—त्या वस्तूंच्या भितींवर पडलेल्या सांवल्याकडे देखील आपुलकीनें पाहणारा वृद्ध हा सहानुभूतीचाच विषय नाहीं कां? आज ना उद्यां, आपणालाहि परतीराला घेऊन जाणाऱ्या याच नौकेत बसायचें आहे. तारुण्याच्या उंबरठ्यावर मनुष्य गोड स्वप्नांत दंग असतो. तीं स्वप्नें संपलीं कीं त्यांची जागा स्मृति भरून काढते, यांत अस्वाभाविक असें काय आहे? माणसाची सांवली त्याच्यापुढें पडली अगर मागे पडली तरी ती त्याचीच प्रतिकृति असते ना? मनुष्याचें हातपाय थकले म्हणजे तो सांठविलेल्या पुंजीकडे अधिक आशाळभूतपणानें पाहूं लागतो, हा नुसता व्यावहारिक अनुभव नाहीं; तो मानसिकही आहे !

थॉमस मूरनें आपल्या एका करुण—गीताचा प्रारंभ

Oft in the stilly night
Ere slumber's chain has bound me
Fond memory brings the light
Of other days around me.

या सुंदर ओळींनीं केल्या आहे. शालेंत ही कविता मी प्रथम शिकलों तेव्हां अंधरुणाला पाठ लागतांच मी झोंपीं जात असे. किंबहुना पेंगळून झोंकांडे जायला लागल्यावरच मी अंधरुणाला पाठ लावीत असे म्हणाना ! त्यामुळे मूरसारखे कवि असलीं वर्णनें केवळ कल्पनाशक्तीनें करतात असें मला त्यावेळीं वाटे. पण आतां अंधरुणाला पाठ लावतांच, किंबहुना जागृतींतल्या विविध उद्योगांत मग्न असतांनाहि, कैद्याच्या

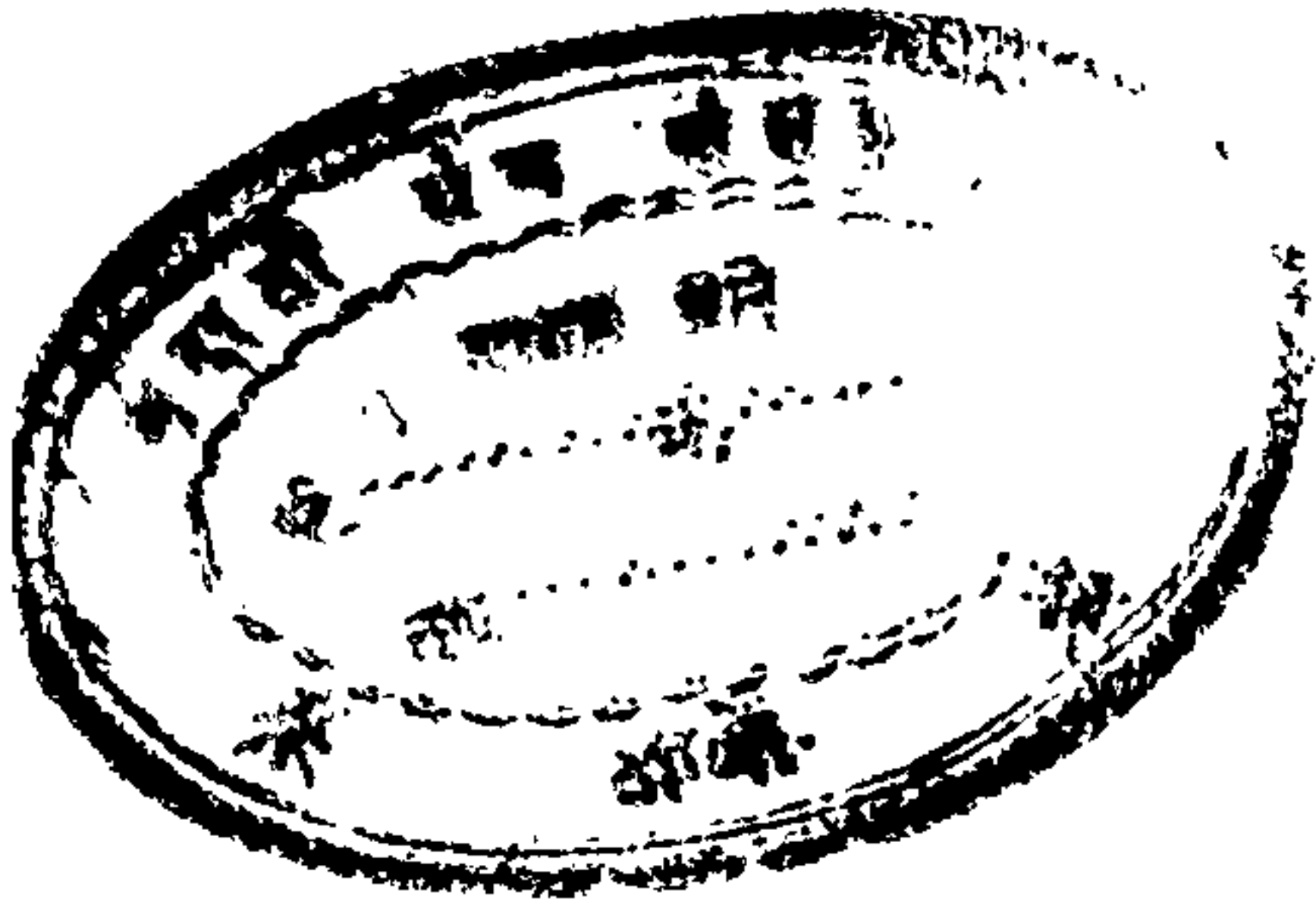
कोठडींत कुठून तरी चांदण्यानें चोरपावलांनीं यावें, त्याप्रमाणें गत आयुष्यांतील स्मृति माझ्या मनांत प्रवेश करतात. मूरनें त्या कवितेंत पुढें केलेलें वर्णन मात्र मला पटत नाहीं.

तो म्हणतो—

When I remember all
The friends, so linked together,
I've seen around me fall,
Like leaves in wintry weather
I feel like one
Who treads alone
Some banquet-hall deserted
Whose lights are fled,
Whose garlands dead
And all but he departed !

एखाद्या मोठ्या समारंभांतल्या पुष्पमाला सुकून जाव्यात, दीपमाला विझून जाव्यात आणि भुताप्रमाणें एकट्या मनुष्यानें त्या जागेंत फिरत रहावें, तशी जुन्या स्मृतींनीं मूरच्या मनाची स्थिति होते. मला अशा वेळीं अगदीं निराळाच भास होतो दीपमाला शांत झाल्या आहेत, पुष्पमालांचा मंद मंद सुगंध वायुलहरींवरून येत आहे आणि आपल्या जीवन मंदिरांतली सारीं स्मृतिचित्रे सजीव होऊन आपल्या भोंवतीं गोड हालचाल करीत आहेत, असें झोंप येण्यापूर्वीं मला वाटूं लागतें. एका चित्राचें हास्य, दुसऱ्याचें गोड शब्द, तिसऱ्याचा प्रेमळ स्पर्श, या सर्वांचें मिळून एक नवीनच अंगीर्गीत निर्माण होतें आणि तें ऐकतां ऐकतां बालकाप्रमाणें मी केव्हां झोंपी जातो तें माझे मलाच कळत नाहीं.

रम्य आणि रम्यतम

मोटार खर्कन् आवाज करून थांबली. माझ्या छातींत एकदम धस्स झालें. अपघाताच्या भीतीनें नव्हे ! मोटार किती नादुरुस्त झाली असेल या विचारानें ! एका संस्कृत सुभाषितकारानें भांडण नसलेलें गांव, लबाडी न करणारा दुकानदार, गुंजभरहि सोनें न चोरणारा सोनार वगैरे असंभाव्य गोष्टींची एक यादी केली आहे. त्याच्या वेळीं मोटारी असत्या तर या यादींत वाटेंत न बिघडणाऱ्या मोटारीला अग्रपूजेचा मान त्यानें अगत्य दिला असता ! केव्हांहि पहा, बहात्तर रोगांपैकीं मोटारीला एकदोन तरी झालेले असायचेच ! टायर पंक्चर होणें हा संधिवात मानला तर पेट्रोल संपणें हा क्षय म्हणतां येईल, एवढाच काय तो फरक. पण त्यामुळें प्रवासांत मधेंच मुक्काम टोकण्याच्या कार्यक्रमांत कांहीं अंतर पडत नाही.

मोटारीला बहात्तरांपैकीं कितव्या नंबरचा रोग झाला आहे हे पाहण्याकरितां मी मोटारहांक्याच्या चेहऱ्याकडे दृष्टि वळविली. तो गंभीर मुद्रेनें समोर पाहत होता. गीतेंतलें स्थितप्रज्ञाचें वर्णन त्याला तंतो-तंत लासू पडलें असतें. मीहि समोर पाहिलें. 'नममी पहा भूमि हा चालतांना' अशा थाटांत एक पोलीसदादा मोटारीच्या रोखानें येत होते. डायव्हरनें मागे वळूनहि न पाहतां दोनतीन माणसांचीं झटकन् नांवे घेतलीं आणि त्यांना खालीं उतरून चालूं लागण्याचा हुकूम फर्माविला. मोटार थांबवून पोलिसाच्या डोळ्यांत धूळ टाकण्याची ही त्याची मुत्सद्देगिरी पाहून पेशवाईंत जन्म मिळाला असता तर या बुद्धीच्या सागरानें नाना फडणवीसावरहि मात केली असती, असा विचार माझ्या मनांत आल्यावांचून राहिला नाही. ते विचारे 'पासिंजर' 'कई पलंगीं शयन' या तुकारामाच्या अभंगाची सत्यता विसाव्या शतकांतहि कायम राहिलेली पाहून आश्चर्यचकीत होत चालूं लागले. पोलिसाच्या अंगावरून ते गेले पण त्याला त्यांची दादच लागली नाही. आमच्या डायव्हरनें उगीच मोटार थांबवली. ती अंगावरून गेली असती तरीहि समोरून येणाऱ्या त्या महात्म्याला कांहीं पत्ता लागला नसता, असें यावेळीं मला वाटल्यावांचून राहिलें नाही. शेवटीं सिंहाच्या चेहऱ्यानें पण मुंगीच्या चालीनें स्वारी मोटारी जवळ प्राप्त झाली. आंतील उतारुंची खानेसुमारी करण्यांत त्यानें प्रथम आपली सर्व बुद्धीमत्ता खर्च केली. ठरलेल्या संख्येपेक्षां एकहि उतारु अधिक नव्हता ! नंतर स्वारीची नजर टपावरील सामानाकडे वळली.

चांदण्यांत

पुण्यप्रभाव नाटकांत आपल्या घरांतल्या पेटांत सुदाम लपून बसलेला असतो, व दामिनीचा नवरा बाहेर आला आहे असें वाटून नुपूरहि त्याच पेटाच्याचा आश्रय घेतो असा गंमतीचा प्रसंग आहे. पोलिसमजकुरांनीं काल रात्रीं पुण्यप्रभाव नाटक फुकट पाहिलें असावें व त्यामुळें टपावरील टुंकेचा त्यांना संशय आला असावा असें मला प्रथम वाटलें. पण इतक्यांत मागच्या बाजूला उताखंत कुजबूज सुरू झाली. हल्लीं गोव्यांतून पुष्कळ दारू चोरून इकडच्या बाजूला येते अशी खात्री झाल्यामुळें पोलिसांची दृष्टि सध्यां जरा सूक्ष्म झाली आहे, एवढा निष्कर्ष तिच्यांतून निघाला. इतक्यांत पोलिस महाशयांचें निरीक्षणहि संपलें. त्यांनीं एका टुंकेकडे बोट करून डायव्हरला विचारलें, ' काय आहे त्यांत ? ' डायव्हरनें माझ्याकडे पाहून उत्तर केलें ' या साहेबांची व्याग आहे ती. ' साहेब आणि पोलिस यांची दृष्टभेट झाली. ' पुस्तकें आहेत त्या टुंकेत ' मी ऐटीनें उत्तर दिलें. तसा काहीं मी अडल खोटें बोलणारा नाहीं. पण प्रवासाला निघालेल्या मनुष्याच्या टुंकेत काय आहे हें अक्षरशः सांगणें म्हणजे सत्यनारायणाला अगर मसाल्याला लागणाऱ्या गोष्टींची यादी करण्याइतकेंच कंटाळवाणें काम होतें. माझें उत्तर ऐकतांच त्या पोलिसाची मुद्रा प्रसन्न झाली. ' कालेजांत जातां वाटतं ? ' त्यानें गंभीरपणानें प्रश्न केला. हंसत मुद्रेनें मी उत्तर दिलें ' हो. '

त्यानंतर दोन तीन दिवसांत कितीतरी वेळांत ही गोष्ट मी माझ्या मित्र-नैत्रिणींना सांगितली. मात्र या प्रसंगाचें वर्णन करतांना डायव्हरनें पोलिसांना कसें चकविलें या गोष्टीपेक्षां पोलिस माझ्याकडे पाहून कसा

फसला, मला वीस वर्षांचा कॉलेजांत जाणारा विद्यार्थी मानून त्याने माझ्या टुंकेची तपासणी कशी केली नाही, या गोष्टीवरच मी अधिक भर देत होतो. केवळ कटकट चुकविण्याकरिता, मी कॉलेजचा विद्यार्थी आहे असे मी पोलिसाला भासविले असते तर तो प्रसंग रंगवून सांगण्याइतकी माझ्या मनाला मौज वाटली नसती ! पण मधुर चरण अगर सुंदर कडवे घोकून घोकूनच गाण्यांतला आनंद गायक वाढवीत नाही कां ? मनहि गायकासारखेच असते. चाळिशीच्या घरांत गेलेल्या माझ्यासारख्या प्रौढीला यौवनाचे प्रशस्तिपत्र देतांना आपण या मनुष्याच्या अंतःकरणांतल आनंदाची भावना फुलवीत आहोत याची त्या पोलिसाला कल्पनाहि नसेल. पण माझ्या मनोलतिकेवर त्याच्या साध्या शब्दांनीहि फुलोरा फुलला खरा !

दुसऱ्याने आपल्याला तरुण मानावे ही मनुष्यमात्राची उपजत प्रवृत्तिच आहे. आय्. सी. एस. करितां वय चोरणाऱ्या उमेदवारांपेक्षां कांहीं कारण नसतांना वय चोरणाऱ्या सद्गृहस्थांची (यांत सद्गृहिणींचाहि अंतर्भाव होतोच) संख्या कितीतरी पटींनी अधिक असेल ! पेन्शनींत जावे लागूं नये म्हणून तारुण्याला मान देणारे नोकर अगर आपल्या वयाच्या आंकड्याकडे पाहून वराचे डोळे पांढरे होऊं नयेत. म्हणून यौवनाचा आश्रय करण्याच्या कुमारिका, यांची तारुण्य भक्ति निरपेक्ष नसते. पण लेखनाच्या धंद्यांत वयोवृद्धत्व हे ज्ञानवृद्धत्व दर्शवीत असूनहि, पोलिसाने मला वीस वर्षांचा युवक मानतांच माझे मन कसे प्रफुल्लित होऊन गेले. असे कां घडावे ? मनुष्य मात्रांत यौवनाविषयीं

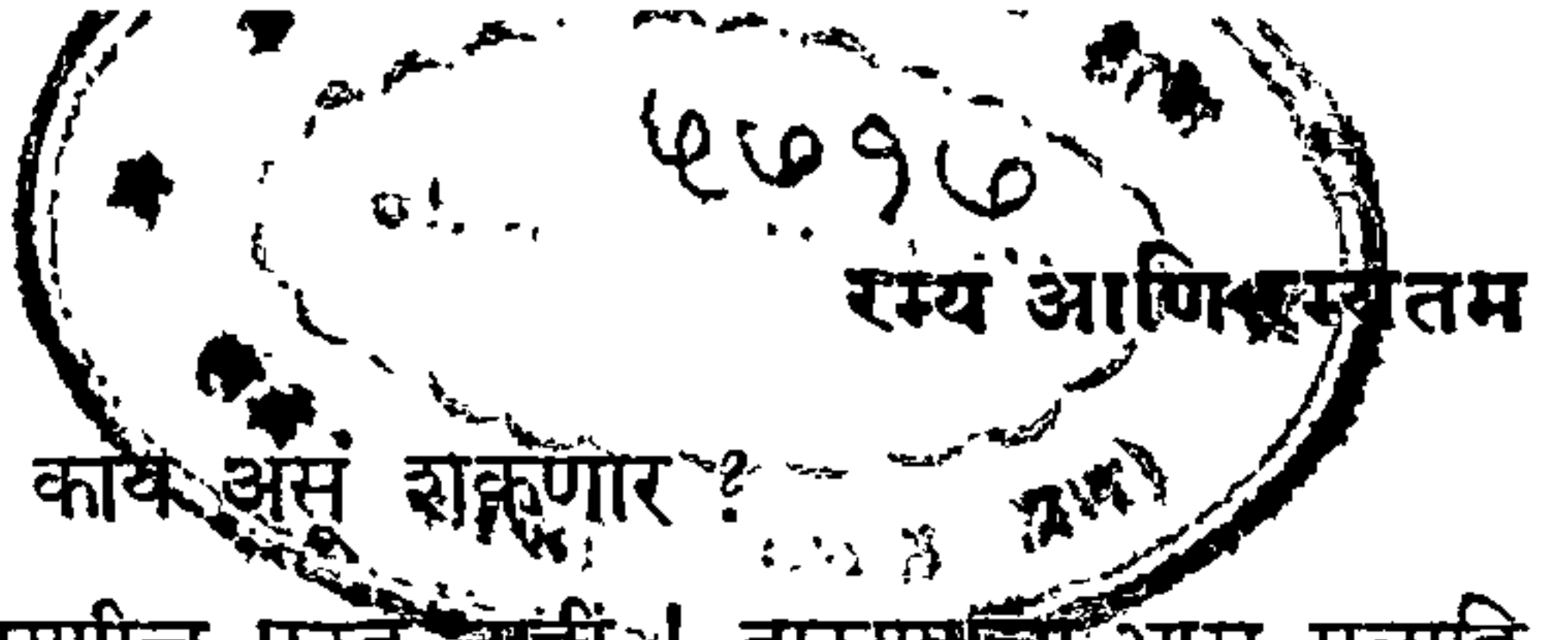
चांदण्यांत

अहेतुक पण उत्कट लालसा असते हेंच खरें !

दशरथ राजाला डोक्यांतला पहिला पांढरा केस दिसतांच त्याने वसिष्ठ ऋषींना बोलावून आणून रामाला युवराज म्हणून अभिषेक करण्याची योजना निश्चित केली असें कुठेंसें मी वाचलें आहे. पण मला तें भुळींच खरें वाटत नाहीं. वार्धक्याच्या निशाणापुढें मनुष्य इतक्या सुखासुखी आपली मान लववणार नाहीं. वसिष्ठाच्या आधीं दशरथानें न्हाव्याला बोलावून आणून तो पांढरा केस छटून टाकण्याची व्यवस्था खचित केली असेल ! केसांचें कल्प, दांतांच्या कवळ्या, गंगावनें, इत्यादि जिन्नसाची विक्री करणाऱ्या व्यापाऱ्यांची मुलाखत एखाद्या समाजशास्त्रज्ञानें घेतल्यास माझेच म्हणणें खरें आहे असें त्याला आढळून येईल. मनुष्यमात्र जगाच्या मोहिनीमंत्रानें नेहमीं भारलेला असतो त्यामुळें जग त्याला तरुण समजू लागलें कीं आपण तरुण आहोंत या भावनेंत तोहि रमून जातो आणि तारुण्यातील उमलता उत्साह त्याला प्राप्त होतो.

पण माणसाची ही तारुण्याची आसक्ति चांगली नाहीं असा अनेकांकडून आक्षेप घेतला जातो. भोग भोगून कांहीं भोगलालसा कमी होत नाहीं, ययातीनें आपल्या मुलाचें तारुण्य राज्याच्या मोबदल्यानें विकत घेतलें; पण शेवटीं त्याच्या उपभोगांची कुठें तृप्ति झाली ? व्हॉरनॉफच्या पद्धतीनें मर्कटग्रंथि बसवून घेणारे वृद्ध कांहीं दिवस प्रणयचेष्टा करूं शकले, तरी शेवटीं त्यांची करुणकथा मूळ पदावर येतेच म्हणे ! तरुण म्हणवून घेणाऱ्या मनुष्याच्या हौशीच्या मुळाशीं

तरी अतृप्त उपभोगापेक्षां काय असं शक्यणार ?

मला ही विचारसरणीच पटत नाही. तारुण्याचा भास मलाहि आनंद देतो खरा. पण तो प्रणयासारख्या विशिष्ट उपभोगांची शक्यता चाढली म्हणून नव्हे ! तर जीवन उत्कटतेने व सहृदयतेने जगण्याची आपली मर्यादा अजून संपली नाही, या गोड कल्पनेने. सतरा वर्षांपूर्वी सावंतवाडीजवळच्या एका टेकडीवर मी आणि माझे मित्र केशवसुतांच्या कविता वाचण्यांत तल्लीन झाले असतांना अकस्मात् मोठा पाऊस आला. त्या पावसाची, पुस्तक सुरक्षित राखण्यापलीकडे, आम्ही मुळीच पर्वा केली नाही. त्या दिवशी आम्ही घरी परतले तेव्हा केवळ आमची हृदयेच काव्यरसाने आर्द्र झाली नव्हती, तर कपडेहि भिजून ओलेचिंब झाले होते ! आतां मात्र पावसांत तसें भिजण्याचा धीर होत नाही मला ! थंडी, पडसें, खोकला, न्युमोनिया वगैरेची पलटणच्या पलटण एकदम डोळ्यांपुढें उभी राहते. पुढें शिरोड्याला आल्यावर भर मध्यरात्री चांदण्यांत समुद्रावर जाण्याचें आम्ही मित्रमंडळींनीं कसे ठरविले, त्या रात्री कडू कारले खाण्याच्या पैजेंत मी कसा हरलो नाही, समुद्रावरून आम्ही परत आलो तेव्हां पहांटेची नौबत सुरू झाली असूनहि, अंधरुणाला पाठहि न लावतां मी शाळेंत शिकविण्यांत कसा रमून गेलो—आतां तो उच्छृंखलपणाहि उरला नाही आणि त्याच्या पाठीमागे असलेला उत्कट उत्साहहि नाही. लहानपणीं अगदीं उंच मोटेवरून मी विहिरींत उड्या टाकल्या आहेत. पण अलीकडे तसा प्रसंग आल्याबरोबर माझ्या मनांत एक प्रकारची

चांदण्यांत

भीति उत्पन्न झाल्यावांचून राहत नाही !

प्रीति ही तारुण्याची मूर्धाभिषिक्त देवता आहे. उलट वार्धक्यांत भीतीचेंच राज्य वाढत जातें. शारीरिक शक्तीच्या वरील गोष्टी सोडून ~~पण~~ तारुण्यांतली ध्येयवादाचा उत्साहहि पुढें कौमेजून जात नाही काय ? विशी पुरी उलटली नाही तोंच एका खेड्यांतल्या खाजगी शिक्षणसंस्थेला वाहून घ्यायचें मी ठरविलें. त्या वेळेपेक्षां आतां अनुकूल परिस्थिति असूनहि असल्या नव्या कार्याविषयीं माझे मन साशंकच होतें ! उंचावरून पुरांत उडी टाकायची असो अथवा उच्च ध्येयासाठीं जीवितसंग्रामांत उडी टाकायची असो तारुण्यच निघडेपणानें तें काम करूं शकतें. सर्पाला दोर मानून त्याच्या आधारानें भर मध्य रात्रीं प्रणयिनीच्या मंदिरांत चढणारा तुळशीदास ऐन पंचविशींतला तरुणच असला पाहिजे ! चाळिशींत अगर पन्नाशींत पतीचें पत्नीवरील प्रेम कमी होतें अशांतला भाग नाही. कदाचित् तें अधिक सात्विकहि होत असेल. पण अशा पतीला पत्नीला भेटण्याची कितीहि तळमळ लागली तरी तो तिनीसांजा होण्याच्या आंतच सासुरवाडीला पोचण्याची दक्षता घेईल; त्यांतूनहि उशीर झालाच, तर तो त्राटिकेंतल्या प्रतापरावा-प्रमाणें राजरोस दरवाजा ठोठावील ! आडदांडपणानें खिडकींतून चढण्याचा प्रयत्न करणार नाही, आणि चुकून खिकडीकडे गेलाच तर तिच्यांतून लोंबकळणाऱ्या दोरीलाच साप मानून तो इतक्या मोठ्याने ओरडेल कीं घरांतली मंडळीच काय, पण चौकीवरील शिपाईहि जागें होऊन तिथें धांवत येतील.

तारुण्य ही पहांटेची स्वप्नसृष्टि आहे, मर्त्य जगाला विलगलेली यक्षभूमि आहे. आणि म्हणूनच मोटारीची तपासणी करणाऱ्या त्या अनामिक पोलिसाने—थोडा वेळ कां होईना—रम्य तारुण्याचे मोहक वलय माझ्या भोंवतीं निर्माण केल्याबद्दल त्याचे आभार मानल्यावांचून मला राहवत नाहीं. प्रणयकथा व प्रणयगीते सर्वकाळीं सर्व देशांत लोकप्रिय असतात, त्यांचे कारणहि तारुण्याची ही तहानच नव्हे कां ? आपण अजून शिखरांवर आहों, उताराला लागलों नाहीं, आपल्या दृष्टीच्या टप्पांत येणारें क्षितिज व्यापक आहे या आभासानेहि मनुष्याला केवढा उत्साह प्राप्त होतो ! तो कितीतरी नवे नवे गगनचुंबी संकल्प करूं लागतो. तसेंच पाहिलें तर जीवनाची गोडी सिद्धीपेक्षां संकल्पांनींच वाढविली आहे नाहीं कां ? आतां जिंकायला जग उरलें नाहीं म्हणून शिकंदर ज्या क्षणीं ढळढळां रडला त्याच क्षणीं तो वृद्ध झाला, अशीच इतिहासाची साक्ष आहे. कल्पनेंत रममाण होणारे कवि रम्य तें बाळपण म्हणून अज्ञानमूलक आनंदाची खुशाल स्तुति करीत. सैनिकांपासून ग्रंथकारापर्यंत आणि माळिणीपासून राणीपर्यंत सर्वांची हृदये सदैव मूकपणाने गुणगुणत असतात, ' बाळपण रम्य असेल ' म्हातारपण हें दुसरें बाळपण असल्यामुळे तेंही रम्य असेल ! पण तारुण्य रम्यतम आहे. '

श्लोका

अगदी कंटाळून गेलों होतों मी ! आणि त्या पत्रांचीं उत्तरे
तर उलट डांकेनेच जायला हवीं होती. एक विद्यार्थी
पकडला आणि बसविला लिहायला. पडल्या पडल्या मी पत्रांतला
मजकूर सांगत होतों. तो सांगतांना काहींतरी चुकल्याचुकल्यासारखें
वाटत होतें यांत संशय नाही. टेलिफोनवरून पतिपत्नींचा प्रणय-संवाद
कितीहि वेळ चालला तरी प्रत्यक्ष भेटींतील मूकसंभाषणाचा आनंद
त्यांतून कसा निर्माण होणार ? प्रियजनांना लिहावयाचीं पत्रें दुसऱ्या-
कडून लिहून घेतांना अशीच अतृप्ति वाटते. पण दुधाची तहान
चहावर भागविल्याशिवाय गत्यंतरच नव्हतें मला ! गणपति मिळाला
तेव्हांच व्यासाचें महाभारत लिहून झालें !

सहा करण्याकरितां तीं दीगभर पत्रें मी चाळूं लागलों तों

मघाशीं चुकल्याचुकल्यासारखें कां वाटत होतें याचा उलगडा एका क्षणांत झाला. प्रत्येक पत्रावर १-५-३७ च्या ऐवजीं १-४-३७ ही तारीख आमच्या गजाननमहाराजांनीं घातली होती. ध चा मा करण्या-पैकींच प्रकार होता हा ! मेची पहिली तारीख कामगार-दिनाची म्हणजे पर्यायानें वीररसाची. पण टांकाच्या फटकाच्यानें तिला 'एप्रिल फूल' करण्याचें श्रेय सदरहू वाललेखकानें घेतलें होतें. तब्बल एक महिन्याचें अंतर ! एवढ्यांत किती घडामोडी होतात याची त्या विद्यार्थ्याला कल्पनाच नसावी ! चैत्री पौर्णिमेला मारुतीनें जन्मतःच सूर्यत्रिंब धरण्याकरितां बुभुःकार केला; पण आपण चुकीनें एक महिना मागें गेलों कीं फाल्गुनी पौर्णिमाच गर्जून समोर उभी रहायची ! आश्विनांतली अमावास्या लक्ष्मीपूजनाची आहे. मात्र वरच्याप्रमाणें एक महिन्याची चूकभूल झाली तर तीच सर्वपित्री ठरायची ! एकनाथानें हिशेबांतील एका पैची चूक शोधण्याकरितां दिव्याचें कितीतरी आप्याचें तेल खर्च केलें होतें हें त्या विद्यार्थ्यानें कुठेंच वाचलें नसावें !

तथापि पत्रांतील तारखा दुरुस्त करतां करतां त्या विद्यार्थ्याच्या चुकीविषयीं मला सहानुभूति वाटूं लागली. आजच मे महिना सुरू झालेला ! गेले तीस दिवस तो एप्रिलच्या जगांत होता. त्या जगाचे संस्कार सहजासहजीं कसे पुसले जावेत ? पुण्यामुंबईला गेल्यावर पहांटे जाग आली कीं खिडकींतून बाहेर पाहून माडांचे भरदार शेंडे दिसले नाहींत, कीं मीहि क्षणभर गोंधळून जातोच कीं नाहीं ? मनुष्यप्राणी ज्या परिस्थितीशीं समरस होतो ती क्षणार्धांत सोडणें त्याच्या जीवावर

चांदण्यांत

येते; किंबहुना बुद्धीनें ती सोडायचें ठरविलें तरी भावनांचा नाजुक गोफ कांहीं सुखासुखी उलगडत नाहीं. अठ्ठावीस वर्षे ओसाड बेटावर राहिलेल्या रॉबिन्सन क्रूसोला इंग्लंडला परत जाण्याची संधि मिळाली तेव्हां तो सुद्धां तिथल्या झाडांकडे आणि खडकांकडे पाहून ओक्सा-बोकशीं रडल्यावांचून राहिला नसेल.

या वृत्तीला संवय म्हणा, पुराणप्रियता म्हणा अथवा रूढीचें दास्य म्हणा, ती प्रत्येक मनुष्यांत असते, यांत संशय नाहीं. माझ्या एका मित्राचीच मोठी मजेदार गोष्ट आहे. स्वारी फिरायला गेली म्हणजे विचारब्रह्मांत अशी गुंग होऊन जायची कीं—कोण देहातें सांभाळी ! कित्येक वर्षांचें बिन्हाड या राजश्रींनीं ज्या दिवशीं सोडलें, त्या दिवशीं एक प्रहसन चांगलेंच रंगलें. अंधार पडल्यावर विचार—तंद्रींत गृहस्थाचे पाय वळले ते जुन्या बिन्हाडाकडे ! हातानें दारावरची विजेचा घंटा दाबली, कानांना आंतील चिल्यापिल्यांची किलबिल ऐकूं आली आणि दार उघडतांच आंत शिरून एका पिल्लाला उचलून 'बव्या' म्हणून त्याचा मुकाहि घेतला या प्रेमळ पित्यानें. पण प्रथम बव्याच्या चेहऱ्याकडे आणि नंतर त्या तोंतया बव्याच्या मातुःश्रींच्या मुखमंडलाकडे दृष्टि जातांच भयंकर गफलत झाल्याची खात्री होऊन स्वारीनें जो सुंबाल्या ठोकला—तो वेग तासभर टिकविण्याची शक्ति असती तर ऑलिंपिक सामन्यांत सुद्धां धांवण्याच्या शर्यतींत तो पहिला आला असता ! हा प्रसंग आठवला कीं शेक्सपीअरचें Comedy of Errors आणि गोल्डस्मिथचें She Stoops to Conquer ही दोन्ही नाटके

माझ्या डोळ्यापुढे उभी राहतात !

पण त्याला एकद्व्यालाच कांहीं हंसायला नको. सहवासाने उत्पन्न होणाऱ्या संवयींचे, परिचयामुळे निर्माण होणाऱ्या प्रेमाचे, आपण सर्वच, बंदे गुलाम आहोत. १९११ साली दिल्ली दरबाराच्या दिवशी माझ्या शेंडीचे उच्चाटन करण्याचा समारंभ मी पार पाडला. पण शिरच्छेदाची शिक्षा झालेला मनुष्यसुद्धा त्या प्रसंगी जेवढा विचार करणार नाही, तेवढा काथ्याकूट करून मी या सुधारणेला प्रवृत्त झालो होतो. कुणी विचारले तर माझ्या एका मित्राने मागे उभे राहून न्हाव्याला खूण केल्यामुळे शेंडी छाटली गेली असे सांगायलाहि मी सुळीच मागे पुढे पाहत नसे, त्यावेळी मी बालबच्चा होतो म्हणावे तर पुढे दोन तपांनी मिशांवर तोच प्रयोग करतांना माझी तशीच केविलवाणी स्थिती झाली ! फक्त लोकांना धावयाच्या थापांच्या स्वरूपांत काय फरक पडला असेल तो ! पायजमा आणि डबलब्रेस्टचा कोट या गोष्टी प्रथम जेव्हां माझ्या अंगावर बेतल्या, तेव्हां मोजमाप घेतां घेतां शिंपीदादा चोरून मिस्कीलपणाने माझ्याकडे पाहत नाही ना अशी शंका मला किती वेळां आली म्हणतां ! पुरुषासारख्या पुरुषांच्या साव्या नवीन गोष्टीचा अंगीकार करतांना अशी स्थिति होते. मग बायकांची गोष्ट तर विचारायलाच नको ! इथेहि त्या गजगतीनेच चालायच्या ! पाठीवर सोडलेली वेणी आणि विनाकच्छ पातळ नेसण्याची पद्धति प्रौढ स्त्रियांना मनांतून काय पसंत पडत नाही म्हणतां ? गोष्टच नको ! पण....

पण लोक काय म्हणतील ? जुने सोडून नव्याचा स्वीकार

चांदण्यांत

करतांना लोक काय म्हणतील हा प्रश्न मनांत येणें स्वाभाविक आहे. पण हे नुसतें दाखवायचे दांत झाले ! खरोखर मनांतून लोकांची फारशी पर्वा कुणीच करीत नाही ! आणि क्षणभर लोकमताला फार महत्त्व आहे असें मानलें तरी आपल्या घरांत तरी आपलेंच राज्य असतें ना ? मग कुठल्याहि प्रौढेला पाठीवर सुंदर वेणी सोडून आरशापुढें अगर आपल्या पतीपुढें उभें राहायला काय हरकत आहे ! एरवीं हजार कामें करायला तिला वेळ मिळेल. पण स्वतःच्या मनांत असूनहि ही गोष्ट करायला तिचें मन घेणारच नाही.

त्याबद्दल मी तिला दोष मात्र देणार नाही. कात टाकतांना सापाची प्राणांतिक स्थिति होते म्हणतात. अंगवळणीं पडलेल्या गोष्टी सोडतांना सामान्य मनुष्याचें मनहि असेंच भांबावून जातें. आमच्या गांवांत फिरायला जाण्यासारखीं कितीतरी रमणीय स्थळें आहेत. पण टेंकडी अगर समुद्र सोडून दुसरीकडे कुठेंहि गेलें तरी फिरल्याचें समाधानच मिळत नाही मला. शिवलीलामृताचा अकरावा अध्यायच मला अधिक आवडतो. खरें म्हटलें तर त्यांतल्या महानंदेच्या आख्यानापेक्षां पुढें आलेलें श्रियाळ-चांगुणेचें आख्यान अधिक रसाळ आहे. पण वहिणीला वाचून दाखविणाऱ्या निमित्तानें अकरावा अध्याय इतके वेळां माझ्या डोळ्याखाळून गेला आहे कीं ' हरहर शिव म्हणून ! उडी निःशंक घातली ' या ओळी आठवतांच चितेच्या भडकलेल्या ज्वाळांनाहि लाजविणारें महानंदेच्या मुखावरील तेज, तिच्या मुखातील ' हरहर शिव ' हे भक्तिभावपूर्ण उद्गार ऐकतांच त्या ज्वाळांनाहि सुटणारा

कंप, सर्व कांहीं एखाद्या कुशल चित्रकारानें रंग भरल्याप्रमाणें डोळ्यांना दिसूं लागतें. चिल्याच्या आख्यानाशीं माझा तितका परिचय झाला नाही. त्यामुळें त्यांतील चित्रें अधिक रसपूर्ण असूनहि मला फारशीं स्पष्ट दिसत नाहींत.

सहवासानें उत्पन्न होणारी ही भावना थोडीफार अंध असते हें मी अमान्य करणार नाहीं. पण या अंध भावनेनेंच जगांतील कितीतरी घरांत आणि समाजांतील कितीतरी थरांत आजपर्यंत शांति नांदवली असेल. परिचयाच्या पोटीं जर प्रेम जन्माला आलें नसतें तर पन्नाशीची झुळुक लागल्यावरहि घटस्फोटाची मागणी करणारीं दांपत्ये विपुल दिसलीं असतीं. आणि मैत्री या शब्दाला जगांत नव्हे तर कोशांतहि अर्थ उरला नसता ! ' नववधू प्रिया मी बावरते ' ही तांब्यांची सुंदर कविता शृंगारपर असो वा परमार्थपर असो, सहवासानें प्रिय झालेल्या गोष्टीकडचा ओढा तिच्यांत किती सुंदर रीतीनें चित्रित केला आहे.

त्या विद्यार्थ्यानें लिहिलेल्या पत्रांतील तारखा दुरुस्त करतां करतां कंटाळलेलें माझे मन म्हणालें ' मनुष्य स्थितिप्रिय अथवा सनातनी कां होतो हें कळलें मला ! पण त्यामुळें प्रगतिला अडथळा होत नाहीं का ? या मुळानें जुनी तारीखच लिहिली ! इतर माणसें जुन्या, निरुपयोगी गोष्टी उराशीं कवटाळून बसतात. हें असेंच चालूं घायचें काय ? ' बिलकूल नाहीं. थोड्या विलंबानें कां होईना, नव्याचा स्वीकार करण्याइतकें मनुष्याचें मन लवचिक राहिलेंच पाहिजे

चांदण्यांत

मुलामुलीची वाढ होत असतांना त्यांना रशियाप्रमाणें नवीन संस्कारांच्या शाळांत घातलें कीं तीं वेड्याप्रमाणें जुन्या चिंध्या कधींच गोळा करीत बसणार नाहींत. परिचिताकडे मनुष्याचा स्वाभाविक ओढा असतो हें कांहीं खोटें नाहीं. पण लग्नाच्या वेळीं मुलीला माहेर सोडतांना रडूं कोसळलें म्हणून सासरीं ती काय रडतच बसते ? पहिल्या दिवशीं सासरचें घर तिला इतकें अपरिचित वाटतें कीं, एखाद्या यक्षगंधर्वानें तिला अलगद उचलून माहेरीं आईच्या अंथरुणाजवळ नेऊन ठेवायचें कबूल केलें तर क्षणभरहि विचार न करतां ती त्याच्याबरोबर परत जायला तयार होईल. अंगणांतली तुळस, आणि गोठ्यांतलें वासरूं पाहून तिच्या माहेरच्या स्मृतिच जागृत होतील. त्या दिवशीं स्वप्नांतहि झोंपाळ्यावर बसून ' झोंका घेऊं या, झोंका देऊं या ' असें गुणगुणत ती माहेराला जाण्याचाच विचार करील.

पण थोड्या दिवसांनीं माहेरीं न्यायला तयार होणाऱ्या यक्षगंधर्वाना ती दुरूनच नमस्कार करील, अंगणांतली तुळस आणि गोठ्यांतले वासरूं पाहून तिला आपल्या संसारार्चींच चित्रें दिसूं लागतील आणि स्वप्नांत झोंपाळ्यावर बसून ती गुणगुणूं लागेल—

‘ दार वाजलें, उठुनि धांवलें
पाहिलें, परंतु नाहिं कोणि पातलें. ’

लवकरच ती आई होईल आणि आपल्या आईला विसरूनहि जाईल.

तुम्हीं म्हणाल-उद्यां अगर परवां पत्रें लिहिणारा तो विद्यार्थींहि मे ऐवजीं एप्रिलचा आंकडा घालणार नाहीं, पण जूनच्या पहिल्या तार-खेला तो पुन्हां महिनाभर मार्गें हटेल ना ? मात्र हो माघार पुढें ऊंच झोंका जावा म्हणून मार्गें रेटलेल्या झोंपाळ्यासारखी असते हें कांहीं खोटें नाहीं.

१९३७

चांदण्यांत

मुलामुलीची वाढ होत असतांना त्यांना रशियाप्रमाणें नवीन संस्कारांच्या शाळांत घातलें कीं तीं वेड्याप्रमाणें जुन्या चिंध्या कधींच गोळा करीत बसणार नाहींत. परिचिताकडे मनुष्याचा स्वाभाविक ओढा असतो हें काहीं खोटे नाहीं. पण लग्नाच्या वेळीं मुलीला माहेर सोडतांना रडूं कोसळलें म्हणून सासरीं ती काय रडतच बसते ? पहिल्या दिवशीं सासरचें घर तिला इतकें अपरिचित वाटतें कीं, एखाद्या यक्षगंधर्वांनीं तिला अलगद उचलून माहेरीं आईच्या अंथरुणाजवळ नेऊन ठेवायचें कबूल केलें तर क्षणभरहि विचार न करतां ती त्याच्याबरोबर परत जायला तयार होईल. अंगणांतली तुळस, आणि गोठ्यांतलें वांसरुं पाहून तिच्या माहेरच्या स्मृतिच जागृत होतील. त्या दिवशीं स्वप्नांतहि झोंपाळ्यावर बसून ' झोंका घेऊं या, झोंका देऊं या ' असें गुणगुणत ती माहेराला जाण्याचाच विचार करील.

पण थोड्या दिवसांनीं माहेरीं न्यायला तयार होणाऱ्या यक्षगंधर्वांना ती दुखूनच नमस्कार करील, अंगणांतली तुळस आणि गोठ्यांतले वासरुं पाहून तिला आपल्या संसारार्चींच चित्रें दिसूं लागतील आणि स्वप्नांत झोंपाळ्यावर बसून ती गुणगुणूं लागेल—

‘ दार वाजलें, उठुनि धांवलें
पाहिलें, परंतु नाहिं कोणि पातलें. ’

लवकरच ती आई होईल आणि आपल्या आईला विसरूनहि जाईल.

झोंका

तुम्हीं म्हणाल—उद्यां अगर परवां पत्रें लिहिणारा तो विद्यार्थीहि मे ऐवजीं एप्रिलचा आंकडा घालणार नाहीं, पण जूनच्या पहिल्या तार-खेला तो पुन्हां महिनाभर मार्गे हटेल ना ? मात्र ही माघार पुढें ऊंच झोंका जावा म्हणून मार्गे रेटलेल्या झोंपाळ्यासारखी असते हें कांहीं खोटें नाहीं.

१९३७

Sukhacha Shodh. सुखाचा शोध

माझ्या लहानपणी 'सुखाचा शोध' ही लेखमाला एका लोकप्रिय मासिकांत प्रसिद्ध होत असे. ती विद्वत्तापूर्ण असेलहि. पण मी तिच्यांतली एक ओळहि वाचली नसल्यामुळे तो शोध शेवटीं लागला कीं नाहीं हें त्यावेळीं मला कळलें नाहीं. मात्र गोष्टी वाचण्याकरितां त्या मासिकाची पाने चाळतांना जेव्हां जेव्हां ही लेखमाला माझ्या वाटेत येई, तेव्हां तेव्हां माझे बाळमन हंसल्याशिवाय राहत नसे. तें हास्य म्हणजे कूट-प्रश्नच होता एक 'सुख म्हणजे अमेरिका, ग्रामोफोन, मोटार यांच्या सारखी शोधून काढायची गोष्ट आहे कां ?' असेंच जणुं कांहीं तें मूकपणानें विचारी. सुखाचा शोध अजून लागायचा आहे, म्हणजे जग आतांपर्यंत दुःखांतच होतें म्हणायचें तर, असाहि विचित्र विचार त्यावेळीं मनांत क्षणभर भिरभिरून जाई.

सुखाचा शोध

पण तेव्हां जग पूर्णपणें दुःखांत असल्याचें कोणतेंच चिन्ह माझ्याभोंवतीं मला दिसत नसे. नदीवर मुलांप्रमाणें मोठीं माणसेंहि मुट्की टाकून घाटावरील मंडळीच्या अंगांवर पाणी उडवीत, चारचार मैलावर असलेला क्रिकेटचा सामना पाहण्याकरितां बाळगोपाळचें थवे भर उन्हांतून जात आणि उन्हांतच बसत, दंडधारी आणि मानापमान ही नाटकें पाहण्याकरितां व्यापाऱ्यांपासून डॉक्टरांपर्यंत सर्वांत अहमहमिका चाले, रंगपंचमी दिवशीं धडधाकट सदरा घालून घराबाहेर पडायची सोयच नसे आणि गांवाबाहेर फिरायला जाऊन शेतांतल्या भुईमुगाच्या ओल्या शेंगा खात बसण्यांतली गोडी कांहीं थोड्याथोडक्या मंडळींना ठाऊक नव्हती ! माझ्या त्या चिमण्या जगांत दुःख औषधालाहि नव्हतें असें मात्र नाहीं. आईपासून तालीम—मास्तरापर्यंत अनेक लोक माझ्या सुखाचा वारंवार विरस करीत असत. पण सुखाचा मुद्दाम शोध करण्याइतकें तें जगांत दुर्मिळ नाहीं अशीच माझी त्यावेळीं खात्री होती.

बाळपणाचें धुकें विरून जाऊन जगाच्या सत्यस्वरूपावर अनुभवाचा पूर्ण प्रकाश आतां पडला असला तरी अजूनहि मला तसेंच वाटतें. सुख हें परिसांप्रमाणें आहे, अशी त्याचा शोध करीत बसणारांची समजूत आहे कीं काय कुणाला ठाऊक ! तेवढा परिस पैदा केल्या कीं आपल्या लोहाराच्या दुकानाचें क्षणांत कुबेराच्या अलकेंत रूपांतर होईल असें या शोधकांपैकीं प्रत्येकाला वाटत असावें ! पण जगांत परिस आहे या गोष्टीवर विश्वासच नाहीं माझा ! या पृथ्वीच्या

चांदण्यांत

पाठीवरील सोने नेहमीं धुळींतच सांपडतें. ज्यांना सुवर्णकण हवे असतील त्यांनीं सोन्याच्या खाणींतील धूळच शोधिली पाहिजे. सुखहि तेंसैच आहे. आपल्या जागेपणींच्याच नव्हे तर स्वप्नांतील लहान सहान अनुभवांतूनहि तें ओसंडून वाहत असतें. आपण राजे झाल्याची अथवा एखाद्या अप्सरेनें आपल्याला माळ घातल्याची स्वप्नें पडतात त्याविषयीं मी बोलत नाहीं. पण ज्या स्वप्नांत आपला एखाद्या पर्वतशिखरावरून कडेलोट केला जातो, विमानांतून चंद्राला हात लावतां लावतांच आपण खालीं कोसळून पडतो किंवा एखाद्या अजगरानें आपल्याला गिळल्यामुळें आपण त्याच्या पोटांत प्राणांतिक धडपड करूं लागतो, ती स्वप्नें सुद्धां एक प्रकारचें सुखच देतात. हें सर्व खोटें आहे अशी खात्री ज्या क्षणीं होतें तो क्षण किती आनंदाचा असतो ! जणुं कांहीं आपला पुनर्जन्मच झाला आहे असें त्यावेळीं आपल्याला वाटतें.

जागेपणीं तर आनंद आपल्या भोंवतीं पदोपदीं गोकुळांतल्या श्यामसुंदराप्रमाणें मुरलीचें मंजुळ सूर काढीत विविध रूपांनीं नाचत असतो. सकाळच्या चहाचा पहिला घोट, पोष्टांतून आलेलें चारच ओळीचें पत्र, दुपारीं कामानें आणि घामानें कंटाळून गेल्यावर आलेली वाऱ्याची झुळूक, वाटेनें जातां जातां तारेवर दिसणारीं चिमणी पांखरें, गवताच्या इवल्याशा काडीला आलेली चिमणीं चिमणीं फुलें, मनांतल्या मनांत घोळत असलेला ‘ अंतरिचा ज्ञानदिवा मालवूं नको रे ’ अथवा ‘ रुणुझुणु ये रुणुझुणु ये ज्ञणकारित वाळा ’ असला गोड

सुखाचा शोध

चरण, देवळांत कुणीतरी वाजविलेल्या घंटेचा वायुलहरीवरून नाचत येणारा मधुर नाद, समुद्राच्या वाळूचा लुसलुशीतपणा, लटांचा पाठशिवणीचा खेळ, चंद्राचा दगांत चाललेला लपंडाव—ही यादी कधींच संपणार नाही !

हे सुखाचे क्षण धनिकांना आपल्या तिजोऱ्यांत अडकवून ठेवतां येत नाहीत आणि सत्तेला संगिनीच्या पहाऱ्यांत त्यांना बंदिवानहि करतां येत नाही. ते प्रत्येकाचे आहेत. समाजधर्म माणसापेक्षां निसर्गालाच सहज समजतो यांत शंका नाही.

केवळ घराच्या चार भितींच्या आंत सुखाच्या केवढ्या खाणी असतात याची तरी सुखाचा शोध करणाऱ्या लोकांना कुठें कल्पना असते ? ते अमृताकरितां स्वर्ग धुंडाळायला जातील. पण खरें अमृत-घट तर त्यांच्या घरींच असतात. बोरकरांनीं या छांदिष्ट लोकांना विचारलेला प्रश्न किती मार्मिक आहे.

अमृत घट भरले तुझ्या घरीं
कां वणवण फिरसी बाजारीं ॥
मोत्या इवला मनी सानुली
कुशींत कवळुनि त्यांना बसली
प्रेमें किति तव राजसबाळी
हें बघुनि कधीं रमलास उरीं ?
वडील वाचिती गाथा पोथी
काल तिथें तूं क्रमिलास किती ?

चांदण्यांत

किंवा आई वळिते वार्ता
वदलास तिजशिं कधि ऊरभरी ?
पाडस घरचें कितिदां आलें
गळा करुनि वर तुला बिलगलें
गोंजारुनि त्या कधि खाजविलें
कधि दलें दिलिस त्या घांस भरी ॥

जाइजुईच्या फुलांप्रमाणें हे प्रेमळ क्षण मनुष्याला फार लहान कित्येकदां अगदीं क्षुद्र वाटतात. पण 'Trifles make perfection and perfection is no trifle' (पूर्णता म्हणजे अनेक अपूर्ण गोष्टींचें संमेलन) ही उक्ति सुखाइतकी दुसऱ्या कशालाच लागू पडणार नाही. क्षणाक्षणानें विद्या आणि कणाक्षणानें द्रव्य संपादन करावें असें एक संस्कृत सुभाषित आहे ना ? सुखांत विद्येचा विकास आणि लक्ष्मीचा विलास यांचा संगम होत असल्यामुळें क्षणांप्रमाणें कणांनींहि तें वाढत असतें.

पण नेमकें हेंच आपल्याला अनेकदां कळत नाही. मनुष्य हा मनुष्याचा शत्रू आहे असें वर्डस्वर्थ म्हणतो ! पण त्यापेक्षांहि एक कटु सत्य आहे. मनुष्याचा सर्वांत मोठा शत्रु तो स्वतःच आहे. गीतेच्या दृष्टीनें नव्हे, तर अगदीं व्यवहाराच्या दृष्टीनें. सुखी होण्याकरितां मनुष्य सदान्कदा दुःखी होत असतो, लहानपणीं पाळण्यावर टांगलेल्या सुंदर चिमण्या सोडून तो चांदोबाचा हट्ट धरील, तरुणपणीं गृहाचें नंदनवन करणाऱ्या पत्नीकडे पाठ फिरवून तो वाऱ्यावरल्या एखाद्या अप्सरेच्या

मार्गे धांवेल आणि म्हतारपणीं जगाबरोबर धांवता येत नाहीं म्हणून वाटेंतल्या दगडावर टांचा घांशीत बसेल. इसापनीतींतील सांबराच्या सुंदर शिंगांनीच त्याचा घात घेतला. मार्गुं ती गोष्ट आपल्याला मिळाली पाहिजे हा अहंकारच मनुष्याच्या सुखाचा सत्यानाश करतो ! त्याला जग हवे; पण तें स्वतःच्या सुखाकरितां ! जगाच्या सुखाचा ओझरता विचारहि त्याच्या मनाला कधीं शिवत नाहीं.

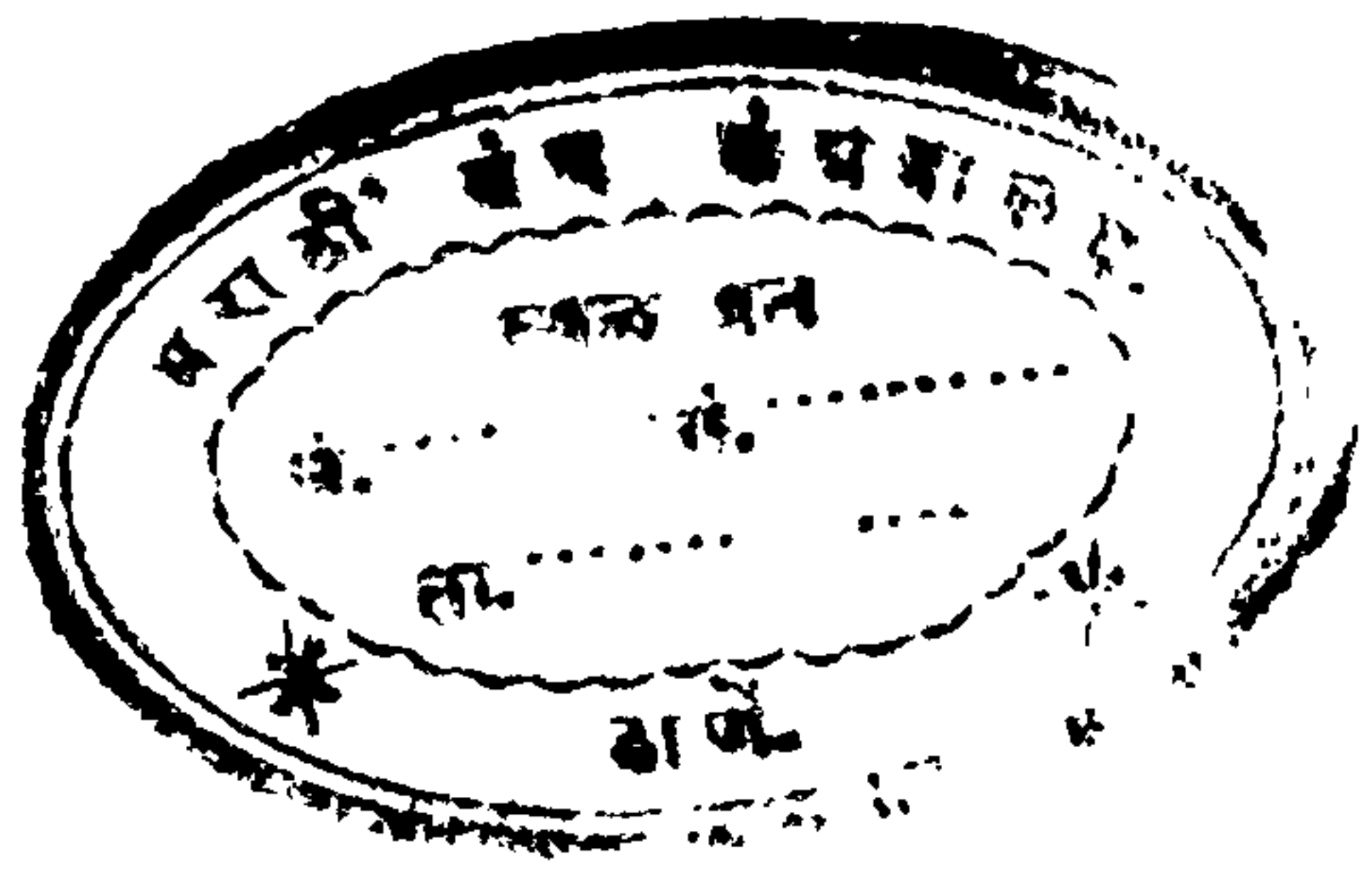
रवींद्रांची Gift (देणगी) या नांवाची एक रूपककथा आहे. सुर्वणरथांत बसून राजाधिराज येत आहेत असें ऐकतांच भिक्षेनें भरलेली आपली झोळी खांद्याला लावून भिकाऱ्याची स्वारी मोठ्या आशेनें रस्त्याच्या कडेला उभी राहते. रथ त्याच्यापाशीं थांबतो. भिकाऱ्याचा आनंद गगनांत मावेनासा होतो. पण आंतले राजाधिराज खालीं उतरून त्याच्याचपुढें हात पसरतात आणि भीक मागतात ! सोन्याच्या रथांत बसून फिरणाऱ्या राजानें आपल्यापाशीं भीक मागावी ? उदात्त अभिमानाच्या दृष्टीनें केवढा विलक्षण प्रसंग ! पण त्या स्वार्थां भिकाऱ्याला त्याची जाणीवच झाली नाहीं. त्यानें झोळींतून एक दाणा काढून राजाच्या हातावर टाकला. राजा न बोलतां मुकाट्यानें निघून गेला. भिकारी खोपटींत येऊन झोळी जमिनीवर ओतून पाहतो तो सर्व धान्यांत एकच सोनेरी दाणा चमकत आहे. त्यानें राजाला जो दाणा दिला होता त्याच आकाराचा होता तो ! लहान नाहीं आणि मोठाहि नाहीं. त्या दाण्याकडे पाहून तो भिकारी ढळढळां रडूं लागला.

सुखासाठीं धडपडणारे आणि तें मिळत नाहीं म्हणून रडणारे

चांदण्यांत

सारे लोक या भिकाऱ्या सारखाच चूक करीत नाहीत कां ? विश्व—
मोहिनी सुवर्ण रथांतून येत असलेली पाहून आपण हुरळून जातो.
आपण पुढें येऊन तिनें हात पसरला कीं आपण मुलखाचें कृपण होतो.
कमींत कमी काय देतां येईल हें आपण पाहूं लागतो ! आणि घावें
तसें घावें हा तर सुखाचा मूलमंत्र आहे, किंबहुना आधीं दुसऱ्याला
दिल्याशिवाय—त्यागाच्या अग्निदिव्यांतून पार पडल्यावाचून—मिळत नाहीं
अशी जगांत एकच अपूर्व गोष्ट आहे—सूख ! प्रसव वेदनांचे प्राणांतिक
कष्ट सोसल्याशिवाय मातेला तरी आपल्याच्या मुखाचें दर्शन कुठें होतें ?

सुखाचा शोध करणारे वर्तमानपत्रांतून आपल्या या हरवलेल्या
गोष्टीविषयीं जाहिरात कां देत नाहीत याचें मला लहानपणीं कोडे
वाटे ! नापत्ता झालेल्या मुलांविषयीं अशा पुष्कळ जाहिराती मी वाचल्या
होत्या. आतां मात्र मला वाटतें—त्यांना अशी जाहिरात देणें अशक्यच
आहे ! जाहिरातींत आपल्या हरवलेल्या गोष्टीचें अगदीं बारीक सारीक
वर्णन द्यायला हवें ! आणि सुखाचें इतकें सूक्ष्म रूप ज्यांच्या डोळ्यांत
ठसलें आहे, त्यांना तें आपल्या आसपासच कुठेंतरी खेळत आहे हें
कळायला फारसा वेळ लागणार नाही. फार फार तर, लहान मुलांच्या
संवयीप्रमाणें तें कुठेंतरी लपून बसलेलें असेल ! दूर नाही, अगदीं
जवळच !

Arpan Patrika अर्पण-पत्रिका

माझे एखादे नवे पुस्तक छापखान्याकडे गेलं कीं तें कुणाला अर्पण करावे या गोड कल्पनातरंगांत मी गुंगत राहतों. लग्नपत्रिकेप्रमाणें अर्पण-पत्रिका हा सहज थट्टेचा विषय होऊं शकतो हें मलाहि कळतें. कुत्र्यांचा अथवा घोड्यांचा शोक असलेल्या संस्थानिकाला उद्देशून 'यांच्या ठायींची अपूर्व रसिकता पाहून हें पुस्तक अत्यंत आदरानें अर्पण केले आहे' असें जेव्हां एखादा ग्रंथकार म्हणतो, तेव्हां वाचकांनीं हंसूं नये तर काय करावे ? तसें पाहिलें तर पेढेबफी तयार करणाऱ्या कारखानदाराला एखाद्यानें आपलें पुस्तक—मग ते खव्यावरलें नसेना कां—अर्पण करण्यांत गैर असें कांहीं नाहीं. पण तसली एक अर्पण-पत्रिका वाचून मला स्वतःलाच हंसूं कोसळलें होतें. अर्पण पत्रिकेंत नांव नमूद करणें आवश्यक असलें तरी धंध्याचा उल्लेख

चांदण्यांत

कशाला हवा ? आणि तो करायचा म्हटलें तर वय, वंशवृक्ष, बायका मुलांचीं नांवे, इत्यादि गोष्टींचा तरी उल्लेख कां करूं नये ? पण भावनेच्या भरांत म्हणा वा सुत्सद्देगिरीमुळें म्हणा, अर्पणपत्रिकांत असल्या गमती प्रवेश करतात हें मात्र खरें. कुणीहि कुणाला पुस्तक अर्पण करतो तें प्रेमानेंच असलें पाहिजे. पण वाचकांना कदाचित् हें कळणार नाहीं म्हणूनच कीं काय अनेक ग्रंथकार (त्यांत मीहि आहेच) आपल्या प्रेमाचा उल्लेख करतात ! यांतहि सप्रेम, प्रीतिपूर्वक वगैरे सूक्ष्म भेद आहेतच ! एका धोंड्यानें अनेक पक्षी मारण्याची युक्तीहि कित्येक अर्पणपत्रिकांत आढळते. 'मानस मंदिरांतल्या देवतेच्या चरणीं' ही अर्पणपत्रिका याच मासल्याची नाहीं कां ? इसापनीतींतल्या दोन बायकांच्या दादल्यानें एखादी अंकलिपि लिहून ती '—स' अर्पण केली असती तर मला वाटतें त्याच्या डोक्याचें इतक्या लवकर टक्कल झालें नसतें ! प्रत्येक बायकोला एकांतांत हा ग्रंथराज मी तुलाच अर्पण केला आहे असें सांगून तो दोघींनाहि दीर्घकाल झुलवूं शकला असता. दोघींनाच कां तीनशें बायकांचा जनानखाना असता तरी या '—स' च्या तोडग्यामुळें त्याच्या डोक्यावरील केंसालाहि धक्का लागला नसता !

' अर्पण-पत्रिका म्हणजे एक प्रकारचें प्रदर्शन आहे; पण प्रेम ही कांहीं प्रदर्शनांत ठेवण्याची वस्तु नाहीं ! ' हा अथवा असेच दुसरे आक्षेप घेणारांची भूमिका मात्र मला मान्य नाहीं. शहाजहाननें सुमताजवर प्रेमरसाचा जो वर्षाव केला असेल, तो चंद्राला सुद्धां कळला नसेल आणि राजवाड्याच्या भिंतीला कान असूनहि त्यांचें

प्रेमालाप ऐकायला मिळाले नसतील ! पण या मूक प्रेमाचें स्मारक करण्याच्या वेळीं तें अत्यंत रमणीय व दर्शनीय व्हावें अशी दक्षता त्या रसिक बादशाहानें घेतलीच कीं नाहीं ? अर्पण-पत्रिका म्हणजे तरी काय ? तें प्रेमाचें स्मारकच असतें.

स्मारक शब्दांत एक प्रकारचें कारुण्य आहे हें कांहीं खोटें नाहीं. मनुष्य आपल्याला सोडून गेला कीं त्याची आठवण काळच्या प्रचंड पावलांनीं उडणाऱ्या धुळीनें बुजून जाऊं नये म्हणून आपण स्मारकें करतो. मग आपल्या आयुष्यांत लीलेनें संचार करणाऱ्या आणि त्याला उजाळा देणाऱ्या व्यक्तींना पुस्तकें अर्पण करणें म्हणजे त्यांचें व आपलें प्रेम संपुष्टांत आल्याचा उघड उघड कब्रुली जबाबच नाहीं कां ? या प्रश्नाचें सविस्तर उत्तर न देतां मी एवढेंच म्हणेन— मानवी मन चंचल आहे—विसराळू आहे—कृतघ्न आहे ! अर्पण-पत्रिकेला एवढें महत्त्व आलें आहे तें यामुळेंच !

लहानपणापासून आपल्या आयुष्यांत आलेल्या आणि आपणाला सुख देऊन मुकाट्यानें निघून गेलेल्या व्यक्तीची नोंद आपल्यापार्शीं कुठें असतें ? मनाला सुर्वणाक्षरांनीं कधीं कांहीं लिहितांच येत नाहीं ! त्याचा सारा धुळाक्षरांतला कारभार ! एक पावसाळा उलटला कीं गेलीं मागची अक्षरे धुवून. कित्येक वेळां कांहीं कांहीं विशिष्ट माणसावांचून जगणें अशक्य आहे असें आपणाला वाटूं लागतें. पण थोडासा काळ लोटला कीं आपण त्या माणसांना पूर्णपणें विसरून जातो. काळ मनाच्या जखमा बऱ्या करतो म्हणतात ! पण मला वाटतें मनांत फुललेल्या

चांदण्यांत

कोमल भावनांचा फुलेराहि तो कोळपून टाकतो. मोठेपणीं लहान सहान कारणासाठीं आईच्या अंगावर धांवून जाणाऱ्या मुलाला लहान असतांना आकाशांतला गडगडाट ऐकून आपण कसें भ्यालों होतो, आईला घट्ट मिठी मारून तो बंद करण्याविषयीं आपण बोवड्या बोलांनीं तिला कसें सांगितलें होतें आणि तिनें पोटाशीं घट्ट धरल्यामुळें आपली भीति कशी नाहीशी झाली होती या गोष्टीचें जर ऐन वेळीं स्मरण होईल—पण तसें कुठलें व्हायला ? मनाच्या चाळणींतून कृतज्ञतेचा सुवास केव्हांच निघून जातो ! दुःखाचे वेडेवांकडे कांटे मात्र तिच्यांत वर अडकून राहतात.

मुलांमुलींना ' बरें सत्य बोला यथातथ्य चाला ' या थाटाचा उपदेश मी केव्हांच करित नाहीं. मी त्यांना फक्त एक गोष्ट सांगतो. त्यांनीं डायरीप्रमाणें एक छोटें पुस्तक ठेवावें. या पुस्तकांत आपण अनुभवलेल्या प्रत्येक प्रेमळ प्रसंगाची नोंद करायला त्यांनीं विसरूं नये. मग त्या प्रेमाचें स्वरूप किती का लहान असेना ! पुढें जगाच्या कटु अनुभवानें तोंड वेडेवांकडे करण्याची पाळी येते त्यावेळीं हा जुना मध फार उपयोगी पडतो. व्यवहाराच्या आंचीनें भावना सुकूं लागतात, तेव्हां त्यांना असल्या प्रेमळ स्मृतीच ओलावा देऊं लागतात, एके काळीं माझा जीवश्चकंठश्च असलेला एक मित्र अलीकडे संधि सांपडेल तेव्हां माझी निंदा करितो असें मी ऐकिलें. अर्थांत त्याच्याबद्दल वाईट बोलण्याचा मोह मलाहि अनावर झाला. पण आयुष्यांतल्या एका अत्यंत निराशेच्या प्रसंगांत वडील भावाप्रमाणें माझ्या पाठीवरून हात फिरवून ' वेडा

आहेस तूं ! हत्ती गेला आणि शेंपूट राहिलंय ! त्याचं कसलं आलंय एवढं भय ? ' या शब्दांनीं त्यानें मला जो धीर दिला तो मी अजून विसरलों नाहीं. प्रतिक्रिया म्हणून त्याच्या विरुद्ध बोलण्याची इच्छा उत्पन्न झाली, तेव्हां माझ्या मनानें नेमका हा प्रसंग पुढें केला. लगेच माझ्या तोंडाला कुलूप पडलें.

सुवासाप्रमाणें वाऱ्यावर उडून जाणाऱ्या कृतज्ञतेला शब्दांच्या बंधनांत अत्तराप्रमाणें कोंडून ठेवण्याचा प्रयत्न म्हणजे अर्पणपत्रिका ! मनुष्य इतर सर्व गोष्टी विसरेल; पण अहंभावामुळें आपल्या पुस्तकांचा विसर त्याला कधींच पडणार नाहीं. शुक्राचार्यांच्या पोटांत शिरून कचानें जशी संजीवनी विद्या संपादन केली, तशा अर्पणपत्रिकाहि लेखकाच्या पुस्तकांत प्रवेश करून त्याच्या विस्मृतीवर म्हणा वा कृतज्ञतेच्या अभावावर म्हणा, विजय मिळवितात.

पुस्तक बहुधा अर्पण केलें जातें एकाच व्यक्तीला. पण प्रत्येक वेळीं तें कुणाला अर्पण करावें हें गोड कोडें सोडवितांना मी माझ्या गत आयुष्याचा बारकाईनें आढावा घेऊं लागतो. जमेच्या बाजूला असलेल्या लहानमोठ्या रक्कमा कुणाकडून आल्या आहेत हें पाहून माझे मन गर्हिवरून येतें. अशिक्षित मोलकरणीचे मातृप्रेम, वयानें कितीतरी लहान असलेल्या युवकाचें बंधुप्रेम, केवळ योगायोगानें लाभलेलें भगिनीप्रेम, फार काय विषमानें बेशुद्ध असलेल्या स्थितींत 'आई आली कां ?' या प्रश्नामागोमाग 'मास्तर आले कां ?' या प्रश्नांत व्यक्त झालेलें शिष्यप्रेम — प्रेमाची 'इतकी' विविध व विलक्षण स्वरूपें अशा वेळीं प्रतीत

चांदण्यांत

होतात कीं आयुष्याच्या प्रवासांत पायांत रुतलेल्या कांद्यांचा विसर पडतो, सुगंधमय अशा नवीनच सृष्टींत आपण प्रवेश केला आहे असा भास होतो, मनुष्याच्या अंतःकरणाच्या श्रेष्ठपणावरील श्रद्धा द्विगुणित होते, आणि असें वाटूं लागतें कीं कितीहि पुस्तकें लिहिलीं तरी तीं कुणाला अर्पण करावीं या विचंचनेंत मला कधींच पडावें लागणार नाहीं ? या लांबलचक यादींत माझी बर्फासारखी पांढरी शुभ्र मांजरी सुली तर आहेच ! पण माझ्या घरासमोरच्या टेंकडीवरील एक खडकसुद्धां आहे हं ! जेरोम. के. जेरोमनें चिलमीलाच नाहीं कां आपलें एक पुस्तक अर्पण केले ?

१९३७

चांदण्यांत

अगदीं जिवलग मित्र वाटतो ! मराठी शाळेंत नामसादर्यामुळें, पानिपतावर गेलेल्या भाऊसाहेबांचा मी अवतार आहे असें मलाच वाटत होतें असें नाहीं. माझा मुसलमान दोस्त इब्राहिमहि स्वतःला इब्राहिमखान गारदी मानून माझ्याशीं दोस्ती करीत असे. आज तीस वर्षानंतर माझ्या आयुष्यांत येणाऱ्या—आणि लवकरच त्यांतून जाणाऱ्याहि—मित्रांच्या आणि माझ्या स्नेहसंबंधाकडे पाहिलें कीं लहानपणच्या त्या भोळ्या भावाचें स्मरण होऊन जसें हंसूं येतें, तसें मन क्षणभर सद्वदितहि होऊन जातें.

उगमापाशीं स्फटिकाप्रमाणें स्वच्छ असलेलें नदीचें पाणी पुढें गढूळ व्हायचें हेंच खरें ! विस्तार व खोली यांचा लाभ कांहीं उगीच होत नाहीं जगांत ! बाळपणीची भावडी मनोवृत्ति राहिली नसल्यामुळें, मी आतां अनेक मित्रांशीं जरा बेताबातानेंच वागतों आणि पुष्कळ पुस्तकेंहि अर्धवटच वाचतों. पण महायुद्धाच्या वेळीं देशाभिमानानें प्रेरित होऊन गुप्त हेरांचें काम करणाऱ्या बेल्जियन तरुणीची ती आत्मकथा वाचतांना माझा हा सावधपणा कुठल्या कुठें नाहींसा झाला. काळाचा झपझप चालणारा प्रवास घड्याळाच्या टिकाटिकाच्या रूपानें शांत रात्रीं आपलें अस्तित्व जाणवतो. पण हें पुस्तक वाचतांना एकदां सुद्धां मला त्याची चाहूल ऐकूं आली नाहीं. माझ्या खोलीचें दार उघडेंच होतें. पण अंगणांत चांदणें पडलें होतें कीं, अंधार होता हें ईश्वरसाक्ष सांगण्याची पाळी जर माझ्यावर आली असती तर माझी वेड्यांतच गणना झाली असती. मधूनच डोळे चुरचुरून थोडीशी तक्रार

करीत पण उत्कांठित मनापुढें त्या विचार्यांचें काय चालणार ?

पुस्तक संपवून मी घड्याळाकडे पाहिलें, तीन वाजून गेले होते. मला आयुष्यांतल्या अशाच रात्री आठवल्या. लहानपणीं ' उषःकाल आणि ' कालिकामूर्ति ' या कादंबऱ्या मी रात्रभर जागूनच वाचल्या होत्या. दहा वर्षांमार्गे हार्डीची ' Two on a tower ' अपरात्री संपवून पहांटेची नौबत होईपर्यंत बाहेर पसरलेल्या अंधाराकडे मी पाहत बसलों होतो.

हीं चारहि पुस्तकें वाङ्मयगुणांच्या दृष्टीनें कितीतरी भिन्न ! मी वाचलेल्या या देशभक्त तरुणीच्या आत्मकथेपेक्षां बुद्धील चालना देणारीं अगर हृदय हलवून सोडणारीं कांहीं थोडी थोडकीं पुस्तकें वाचलीं नव्हतीं मी ! शॉ आणि इव्सेन यांचीं तीनचार नाटकें अथवा चेकाव्ह व ओ हेन्री यांच्या कांहीं लघुकथा मी अजून विसरलों नाहीं. पण त्या सर्वांभोवतीं दिव्याचा प्रकाश, फार फार तर दहा वाजेपर्यंत जळणाऱ्यां दिव्याचा प्रकाश मला दिसतो. मध्यरात्रीला साक्षी ठेवून वाचलेलीं अशीं पुस्तकें फारच थोडीं ! अर्थात्, अशा पुस्तकांत कांहीं तरी निराळाच आकर्षकपणा असला पाहिजे, नाहीं ?

खोलीच्या बाहेर येऊन मी पाहिलें. कुणालाहि ओळखूं येऊं नये म्हणून रजनीनें कृष्णवस्त्र अंगाभोवतीं अगदीं लपेटून घेतलें होतें. मात्र इतकीं दक्षता घेऊनहि क्षणोक्षणीं पृथ्वीकडे पाहून आपले हजारों डोळे मिचकावण्याचा मोह तिला अनावर होत होता. माझ्या मनांत आलें, या डोळे मिचकावण्याचा अर्थ काय बरें असेल ? कोणतीं दृश्यें

चांदण्यांत

दिसल्यामुळें रात्र पृथ्वीला अशी हंसत असेल ? चटकन् उत्तर आलें, पृथ्वीची सारीं रहस्यें रात्रीलाच कळत नाहींत का ? सूर्यप्रकाशांत मनुष्याच्या जीवनाचें नाटक सुरू असतें. पण रात्रीचा पडदा पडला कीं, प्रत्येक व्यक्ति जगाच्या रंगभूमीवरून स्वतःच्या मंदिरांत येते. तिच्या अंतःकरणांतल्या आशा-आकांक्षा प्रगट होण्याला यापेक्षां अनुकूल वेळ दुसरी कोणती असणार ? रजनीदेवीला माणसांना पडणारी स्वप्ने दिसत असल्यावांचून का तिचे हे अनंत डोळे असे मिस्किलपणानें हंसत असतील ! केशवसुतांनीं दिवसापेक्षां रात्र श्रेष्ठ-ठरवितांना अनेक काव्यमय कारणें सांगितली आहेत. पण एक अतिशय सुंदर कारण सांगायला तें विसरले. दिवसा मनुष्य स्वप्नसृष्टींत बहुधा प्रवेश करीत नाहीं ! चुकून माकून त्यानें केलाच, तर त्या दिवा-स्वप्नांत रात्रीं निर्माण होणाऱ्या स्वप्नसृष्टीच्या रहस्यपूर्ण नवरसाचा त्रुटित ओघसुद्धां आढळायचा नाहीं !

बाह्यतः ज्या विकारांचें निदान करतां येत नाहीं त्यांचा उगम अनेकदां रोग्यांना पडणाऱ्या स्वप्नांवरून निश्चित होऊं शकतो. मानवी मन किती रहस्यप्रिय आहे याचा आणखी दुसरा पुरावा कशाला हवा ? मात्र हवा असल्यास नुकत्याच चालू लागलेल्या बालकाच्या लीला पहाव्यात. स्वारी दाराआड अगर कोपण्यांत लपून बसते आणि शोधा-यला आलेली ताई अगर आई पुढें गेली म्हणजे अशी खुदकन् हंसते कीं, त्या दिवशीं संध्याकाळीं बालाची दृष्ट काढायला कुणीच विसरणार नाहीं. लपंडावाची आवड हें रहस्यमय मानवीवृत्तीचें बालरूपच नव्हें कां ?

आणि म्हणूनच मनुष्य जितका स्वतःचें रहस्य लपवून ठेवायला उत्सुक तितकाच तो दुसऱ्याचें रहस्य जाणायलाहि उत्कांठित असतो. 'When I was a spy' या कथेंत मी रंगून गेलों त्याचें मुख्य कारण हेंच होतें. अबला मानली गेलेली स्त्री देशासाठीं केवढी वीरवृत्ति प्रगट करते याचें चित्रणहि या कथेंत आहे. पण निव्वळ देशाभिमानानें रंगलेलीच कथा असती तर तिचा उत्तरार्ध मी दुसरे दिवशीं सकाळींहि वाचला असता. त्या रात्रीं हातांतलें पुस्तक अगदीं खालीं ठेववेना याचें कारण गुप्त हेराचें काम करणाऱ्या नायिकेवर एकामागून एक येणारे ते विलक्षण प्रसंग ! अपरात्रीं एका खिडकींतून बाहेर येणाऱ्या पांढऱ्या हातांत गुप्त बातमीचा कागद देणें मुक्या शिपायाचें सोंग घेऊन शत्रुपक्षाला टेलिफोननें मिळणाऱ्या माहितीचा उगम नाहीसा करणें, आपल्यावर आषक झालेल्या एका अधिकाऱ्याबरोबर गुप्त बातमीकरतां राहून शील सांभाळणें—साऱ्याच अद्भुत गोष्टी !

मनुष्य म्हणजे वयानें वाढलेलें मूल, हें तत्त्व अशा वेळीं तीव्रतेनें प्रचीत होतें. सिंदबाद खलाशाची अगर अल्लीबाबा धरून एकेचाळीस चोरांची चटकदार गोष्ट वाचतांना लहानपणीं अगदीं तहानभूक विसरून जात असे मी ! इतके पावसाळे लोटले; पण माझ्या मनाच्या रहस्यप्रियतेचा तो अद्भूत रंग अजूनहि विटलेला नाही ! विज्ञानाचे अध्यापक असलेले माझे एक बुद्धिवान् स्नेही नाटकाचा पहिला अंक वाचून झाला कीं, शेवटचीं पानें आधीं चाळून पाहतात. तें पाहिलें कीं, क्रमशुद्ध पायऱ्यांनीं करावे लागणारे कंटाळवाणे शास्त्रीय प्रयोग या गृहस्थाच्या हातून कसे होत असतील याची परक्याला शंका

चांदण्यांत

आल्यावाचून रहात नाहीं. या शंकेला ते उत्तर मात्र मोठें मार्मिक देतात, ' शिकवायच्या शास्त्रीय प्रयोगांचें रहस्य मनुष्याला आधींच ठाऊक असतें ! '

अमेरिका, ध्रुवप्रदेश अथवा नंगा पर्वत यांचा शोध लावूं पाहणाऱ्या मानवी प्रवृत्तीचा उगम केवळ साहसांत नाहीं. त्या साहसालाहि जागृत करणारी एक गुप्त शक्ति असते. ती म्हणजे रहस्यज्ञानाची उत्कट इच्छा ही होय. मोठ्या माणसांच्या चरित्रांपेक्षां त्यांच्या आत्मचरित्रांवरच वाचकांच्या उड्या पडतात याचें तरी दुसरें काय कारण आहे ? व्यक्तीच्या जीवनप्रवाहांत लपून राहिलेलीं रहस्ये पृष्ठभागावर हळूच डोकावण्याचा संभव आत्मचरित्रांतच अधिक ! शेरेडिननें आपल्या 'School for Scandal' या नाटकांत कुटाळकंपूच्या मर्कटलीला मोठ्या मजेंदार रीतीनें दाखविल्या आहेत ! मिस पायपरच्या शेळीला जुळें झालें, ही गोष्ट लेडी डंडिझीच्या कानांवर पडते ! कानावरच म्हटली पाहिजे; कारण सदरहू बाई पूर्णपणें बहिरी होती ! या बहिऱ्या बाईनें कुमारी पायपरालाच जुळीं मुलें झाल्याची बातमी लगेच पुढें पोंचविली. वाईट बातमी आगीसारखी झटपट पसरते. दुसरे दिवशीं जिकडे तिकडे पायपर या कुमारीमातेची चर्चा सुरू झाली, एवढेंच नव्हे तर त्या जुळ्या मुलांचा बाप कोणं असावा, हेंहि लोकांनीं ठरवून टाकलें. मला वाटतें, अशा प्रकारच्या कंड्यांच्या मुळाशींहि परनिंदे-इतकीच रहस्यप्रियतेची हौस असते. फरक एवढाच कीं, खऱ्याखुऱ्या रहस्याच्या अभावीं गोष्टीचा रंग जाऊं नये म्हणून आपल्या पदरचा मीठमसाला घालतांना हीं माणसें मार्गेंपुढें पाहात नाहींत ! जन्माला

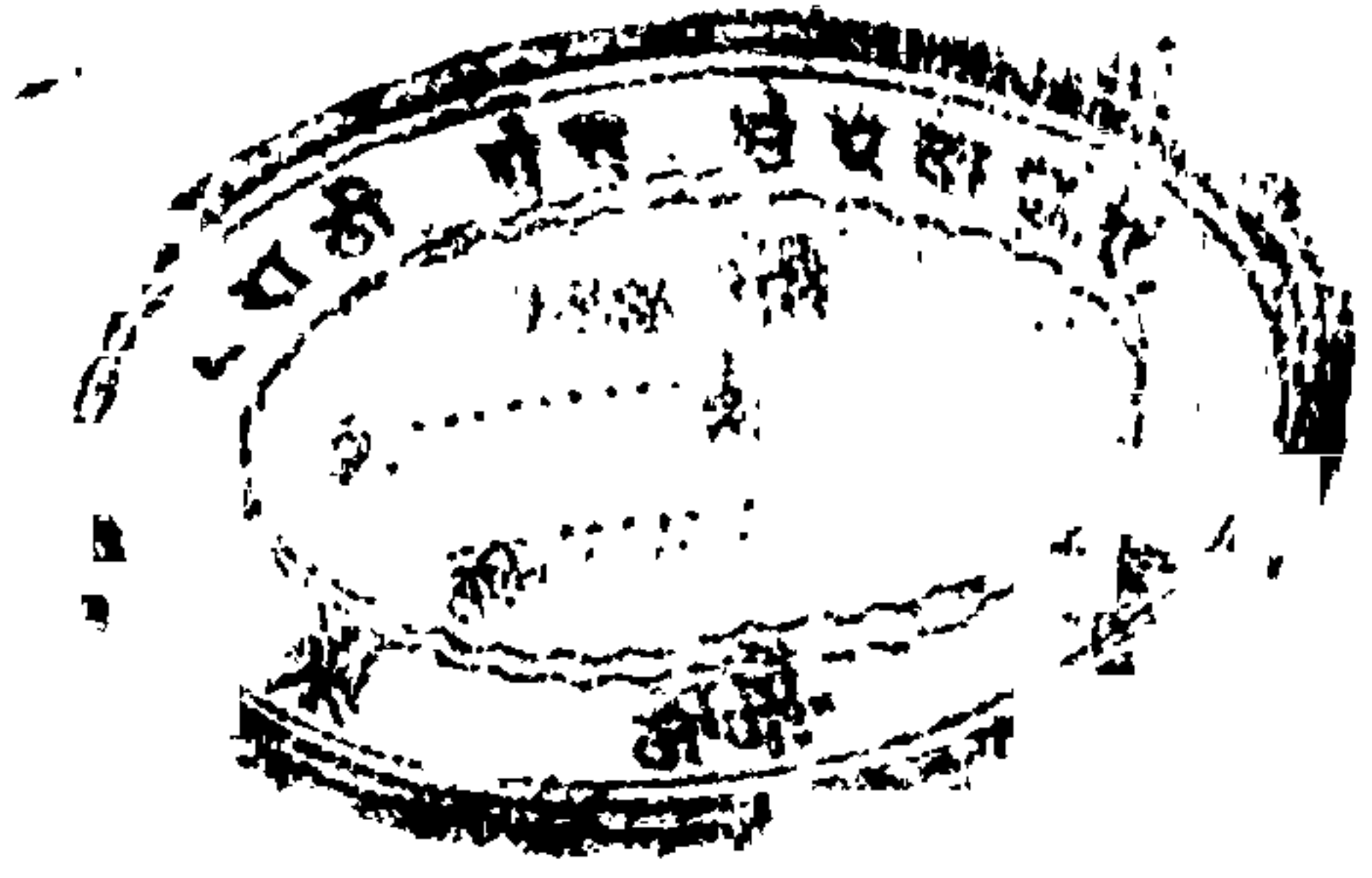
आलेल्या मनुष्याचें एकच भविष्य नक्की सांगतां येतें व तें म्हणजे तो कधींतरी मरणार हें होय. पण हें ठाऊक असूनहि दैनिक, साप्ताहिक व मासिक भविष्य आणि तेंहि निरनिराळ्या वर्तमानपत्रांतील भाविकतेनें वाचणारे कितीतरी लोक सध्यां दिसतात. दैनिक भविष्यांतील आजचा दिवस चांगला आहे याचा अर्थ आजची खाणावळींतली आमटी चांगली होणार आहे, साप्ताहिक भविष्यांतील 'आठवडा' लाभदायक आहे ही भविष्यवाणी कुणातरी मित्राबरोबर एखादा बोलपट फुकट पहायला मिळून खरी होऊं शकेल आणि मासिक भविष्यांतील 'कन्याराशीच्या लोकांनीं संभाळून रहावें' हा इशारा या महिन्यांत पाहुण्यांची घरांत गर्दी होणार असें सुचवीत आहे, हें अशा व्यवहारचतुर माणसांना एरवीं सहज कळलें असतें. पण उद्यांच्या पडद्याआड लपून बसलेलीं रहस्ये पाहण्याच्या उत्कंठेंत अस्सल व्यवहारी माणसें सुद्धां पागल कवि होतात !

पण मनुष्यमात्राची रहस्यज्ञानाची उत्सुकता कितीहि विलक्षण असली तरी तिची संपूर्ण तृप्ति कधींच होत नाही. महात्माजींचे 'सत्याचे प्रयोग' मी मोठ्या आदरानें वाचले आहेत. परंतु ते वाचून गांधीजींच्या अंतरंगांतील कितीतरी गोष्टी आपल्याला अजून कळायच्याच आहेत, अशा रुखरुखींतच मी तें पुस्तक संपविलें आहे. 'यावज्जीवहि काय मी न कळलें आसांप्रती नीटसें । मित्रांतेंही कळे न गूढ न कळे माझे मलाही तसें ॥' या गडकन्यांच्या ओळी मोठ्या विभूतीपासून क्षुद्र व्यक्तीपर्यंत सर्वांच्याच बाबतींत खऱ्या नाहींत काय ? माझ्या मागील आयुष्याकडे मी पाहतों तेव्हां त्यांतील कित्येक

चांदण्यांत

प्रसंगाकडे पाहतांना माझा मीच आश्चर्यचकित होऊन जातो. माझ्या तोंडून हे बेफाम शब्द गेले असतील ? मी असा उद्धटपणानें वागलों असेन ? कळून सवरून मी असें खोटें बोललों असेन ? अठराव्या वर्षी एक विशिष्ट मुलगी दृष्टीला पडावी म्हणून कीर्तनाची विलकूल आवड नसतांना एका देवळांत मी सात दिवस नियमितपणानें गेलों असेन ! स्टीव्हनसनच्या डॉक्टर जेकेल व हाइड या कथेंतल्याप्रमाणें प्रत्येक मनुष्यांतहि एक सज्जन व एक दुर्जन यांचें बेमालूम मिश्रण झालेलें असतें खरें ! मनुष्याचे आत्मेच दोन झाल्यावर त्याचें आत्म-चरित्र कधींहि पूर्ण सत्य होऊं शकणार नाहीं हें उघडच आहे. ख्रिश्चन धर्मांत पापमुक्त होण्याकरितां अंतकाळीं धर्मगुरूपारीं आपल्या पापांचा पाढा वाचण्याची पद्धत आहे. त्यावेळीं सुद्धां मनुष्य आयुष्य-मार्गावरील खडान्खडा गोष्टी कबूल करीत असेल असें मला वाटत नाहीं. दुःखाच्या भरांत अगर भीतीनें ग्रस्त होऊन मनुष्य आपल्या हृदयमंदिराचें दार उघडतो. पण मंदिरांतल्या अंतर्भागांत त्यानें येऊं दिलें, तरी त्यांतील गुप्त भुयाराचा मात्र तो कोणालाहि मागमूस लागू देणार नाहीं. जिच्या सहवासांत वर्षांतील बाराहि महिने वसंत फुलतो अशा पत्नीच्या अथवा ज्यांच्या स्मितांत सदैव अरुणोदयच विलसत असतो अशा अपत्यांच्या डोळ्याकडे पाहतांनाहि मधूनच हें पाणी अथांग आहे असा भास होतोच होतो ! तो खरा असो वा खोटा असो, मनुष्यप्राण्याची रहस्याची आवड त्यांत प्रतिबिंबित होते यांत संशय नाहीं.

Gowaryachya Shenga . गोवाऱ्यांच्या शेंगा

आंघोळ करीत असतांना किरिस्तावीण भाजीवाली व माझी पत्नी यांचा संवाद सहज कानांवर पडला. गोवाऱ्यांच्या शेंगा माझी बायको अगदीं वेंचून घेत होती. सैन्यांत भरती करतांना शिपायांची सुद्धां इतक्या कसोशीनें कुणी तपासणी करीत नसेल ! बऱ्याचशा शेंगा जून जून म्हणून परतच केल्या तिनें ! हा निवड-णुकीचा सामना शेवटीं चुरशीचा तर होणार नाहीं ना अशी शंका माझ्या मनांत आली. शिवाय अलिकडच्या बऱ्याच मंडळीप्रमाणें मलाहि साम्यवादाची सोईस्कर झुळुक लागलेलीच आहे. तेव्हां, हरिणावर बाण सोडूं नकोस म्हणून दुष्यताची विनवणी करणाऱ्या ऋषीचां आव आणून मी पत्नीला म्हटलें, ' सगळ्या कोंवळ्या शेंगा लूंच घेतल्यास तर तिचें कसें होईल ? सगळी भाजी खपायला नको

चांदण्यांत

का तिची ?' माझ्या या प्रश्नाला हिटलर-मुसोलिनीप्रमाणें सौभाग्यवतीनें ताडकन् उत्तर दिलें, “भाजी खाण्याकरितां करायचीय् मला ! टाकून घायला नाहीं !” कवीनें सेनापतीला अगर गवयानें मोटार-हांक्याला त्याच्या कामाविषयीं सल्ला देण्यांत फारसा शहाणपणा नसतो ! अर्थात् मी गप्प वसलों.

मात्र अंग पुसतां पुसतां अनेक चित्रविचित्र कल्पना मनांत येऊन गेल्या. साध्या भाजींतसुद्धां कोंवळ्या आणि जून शेंगा एकत्र नांदत नाहींत ! मग जगांत पंचविशींतल्या तरुणांचें साठींतल्या वृद्धांशीं पदोपदीं बिनसावें यांत नवल कसलें ? लगेच थड्डेखोर विचार मनांत आला—जुनें जाळा, पोळा, मोडा, तोडा, फोडा अशा अर्थाच्या कविता करणारांना गोवाज्यांच्या शेंगा उर्फ चिटक्या हा विषय किती छान आणि नाविन्यपूर्ण आहे ! बस्स ! ‘फेंकून घा त्या जून शेंगा. कोंवळ्या लुसलुशीत शेंगाच आम्हीं खाणार. आम्हांला जुनें नको; नवें हवें ! फ्रांतीचा विजय असो !’ अशा अर्थाची कविता किती आवेशपूर्ण होईल !

घरांत येतांच त्या शेंगांना हात लवण्याची इच्छा मला अनावर झाली ! राणीसाहेबांनीं सौदा तर छान केला होता ! अगदीं शपथेला जून शेंग नव्हती कुठें ! पण जगांत एकाचें सुख तेंच दुसऱ्याचें दुःख होतें. त्या भाजीवालीपार्शीं साऱ्या जूनच शेंगा राहिल्या ! त्या आतां कोण विकत घेणार ? सारी भाजी खपली तर बिचारीला दुपारी पोटभर जेवायला मिळायचें ! आतां त्या जून शेंगा कुणी घेणार नाहीं—बाकी परदुःख फार लवकर शीतळ होतें ह्या !

गोवाच्याच्या शेंगा

थोड्या वेळानें बाजारांत कांहीं कामाला गेलों आणि पाहतों तों त्या भाजीवालीच्या साऱ्या शेंगा खपून गेलेल्या ! जग हा वेड्याचा बाजार आहे. त्यांत वाटेल तें खपतें, असें मी स्वतःचें समाधान करण्याचा प्रयत्न केला. पण इतक्या जून शेंगा कुणी कशाला विकत घेतल्या असाव्यात हें कांहीं केल्या कळना मला ! कुतूहल म्हणजे अखंड किल्ली मिळालेलें गुदगुल्या कारणें यंत्रच असतें एक ! तें थोडेंच स्वस्थ वसूं देतें ? मी भाजीवालीला विचारलें, ' त्या जून शेंगा खपल्या का ? ' हंसत हंसत तिनें उत्तर दिलें ' तुमच्यापेक्षां एक पैसा अधिक मिळाला कीं ! शेंगा मात्र तेवढ्याच होत्या हं ! ' तहान भागविण्या-करितां एखादें पेय प्यावें आणि त्यानें ती उलट वाढावी तसें झालें. जून चिटक्या महागाईनें घेणें म्हणजे कांहीं दांडीयात्रेला निघणें, बंदिवासांतून सुटका करून घेण्याकरितां भर समुद्रांत उडी टाकणें अगर एखाद्या प्रतिभासंपन्न कृतीनें नोबेलप्राइज मिळविणें, अशांपैकीं अद्भुत-तेची छटा असलेली गोष्ट नव्हे ! पण त्या जून गोवाच्या कुणी घेतल्या हें त्या भाजीवालीला मी विचारलेंच. माझें आश्चर्य द्विगुणित झालें. आमच्या शेजारच्या घरींच स्वागत झालें होतें त्यांचें !

घरीं येऊन बायकोला चकित करण्याकरितां मी ही ताजी बातमी सांगितली. पण तिनें शांतपणानें उत्तर दिलें. ' गोवाच्यांतल्या बिया कचकन् फोडतां आल्या तरच भाजी खाल्ल्यासारखं वाटतं त्यांना ! जून शेंगा म्हणजे अगदीं अफुबाईचीं गोष्ट मानतात तीं माणसं ! '

तीं माणसें ! म्हणजे आमची गणना कशांत होते ? इतक्या

चांदण्यांत

जून-जरवट शेंगा खाणारांची राहणी अगदीं रानटी असेल म्हणावें तर तेंहि खरें नव्हतें. त्यांच्या घरचीं पातळें आमच्याइतकींच तलम असत आणि फेब्रुवारी सुरू झाला कीं मलमलीचे सदरे शिवायचे काम दर वर्षीं शिंप्याला त्यांच्याहि घरून मिळे.

दुपारीं भाजींत मीठ कमी पडल्याची तक्रार करीत असतांना पलीकडच्या घरची मंडळी जून शेंगांची भाजी कशी खात असतील हा विचार माझ्या मनांत आल्यावांचून राहिला नाहीं. मग मात्र माझे मलाच हंसूं आलें. त्या घरच्या माणसांच्या आवडीनिवडी आमच्या-सारख्याच असल्या पाहिजेत असें गृहीत धरल्यामुळेंच मी इतका गोंधळत पडलों होतो ! पण त्या तशाच कां असाव्यात ? अगदीं निराळ्या असल्या म्हणून कुणाचें काय बिघडलें ? गोवाच्या शेंगाची चव म्हणजे वात्सल्य अगर प्रणय यांच्यासारखी कांहीं एखादी नैसर्गिक भावना नव्हे कीं उत्तर ध्रुवावरील एस्किमोपासून न्यूयॉर्कमधील सौंदर्य-राज्ञीपर्यंत अगर पुण्यांतील सनातन्यापर्यंत तिचा सर्वांना सारखाच अनुभव आला पाहिजे. “ भिन्नरुचिर्हि लोकः ” या सूत्रावरच तर साऱ्या सृष्टीची उभारणी झाली आहे !

भर उन्हाळ्यांत हापूसच्या आंब्याची फोडसुद्धां न उघावणारीं माणसें कांहीं दुर्मिळ नाहींत. ऐन दुपारीं आकाश रखरखीत निखाऱ्यांचा वर्षाव करीत असतांना फिरायला जाणारी व्यक्तिहि अनेकांनीं पाहिली असेल. गंधर्व मंडळीचें स्वयंवर नाटक बघणें अशक्य झाल्यामुळें निम्यावरून उठून गेलेले एक रसिक माझ्या माहितीचे आहेत. सिंकेअर

लुइसची 'Babbit' ही कादंबरी पन्नास पानांपुढे वाचणे माझ्या एका पदवीधर मित्राला अगदी असह्य झाले होते. एका उपवधू कुमाराने सल्लागार म्हणून मला आणि दुसऱ्या एका स्नेहाला वधूपरीक्षेकरिता आपल्या बरोबर नेले होते. वधूच्या घरच्या फराळाचे देकर दिल्यानंतर, एकाच्या मताचा दुसऱ्यावर परिणाम होऊं नये म्हणून त्याने आम्हां दोघांनाहि आपलीं मते लिहून चिठ्या द्यायला सांगितल्या. परिक्षेच्या भाषेतच निकाल द्यायचे ठरले. मोठ्या उत्सुकतेने भावी वरराजांनीं माझी चिठी पाहिल्यांदा उघडून वाचली. 'पाहिल्या वर्गांत पास. गुण शेकडा पासष्ट.' दुसरी चिठी बोलती झाली—'नापास. शिकस्त शेकडा वीस मार्क !' आम्हां तिघांचेहि चेहरे त्यावेळीं पाहण्याजेगे झाले होते. पण प्रत्येकाला त्यापैकीं दोनच दिसत होते हे त्यांतल्या-त्यांत भाग्य म्हणायचे !

रुचीची अगर अभिरुचीची ही भिन्नता सर्वकाळीं, सर्वस्थळीं आढळते. पण वैचित्र्य हा जीवनाचा आत्मा आहे या गोष्टी इतके दुसऱ्या कशाचेच मनुष्याला विस्मरण होत नसेल ! या विचित्र विस्मरणामुळेच एका क्षणांत विझून जाणारी धर्मभेदांचीं अग्निकुंडे शतकानु-शतके मडकत राहिलीं आहेत. वरूसापुढे नम्र होणाऱ्याला त्रिशूळाची थडा करावीशी वाटते ! विष्णूने मोहिनीरूप धारण केल्याची कथा ऐकून आनंदाने नाचणारे डोळे मेरी कुमारीमाता होती हे ऐकतांच मिस्किलपणाने हंसू लागतात ! कालिदास—भवभूतिसारख्या भिन्नभिन्न प्रतिभावंताचे भक्त आपल्या दैवतांचे काव्यबिंब्य विसरून एकमेकांवर

चांदण्यांत

गालिप्रदान करण्यांत निमग्न होतात ! लहानशा कारणानें दंगे होतात आणि वर्तमानपत्रें रटाळ मजकुरानें व दवाखाने जखमी झालेल्या लोकांनीं भरून जातात !

एका हिमालयांतून निघालेल्या गंगा व सिंधु ! त्यांचे उगम किती जवळ जवळ आहेत. आणि मुखें ? कुठें बंगालचा उपसागर आणि कुठें आरबी समुद्र ! पण मनुष्य स्वतःच्या कोत्या जगांत इतका गुरफटून गेलेला असतो कीं बाहेरच्या जगानें आपल्या मनांतल्या गाण्याचा एकसारखा ताल धरावा असें त्याला वाटतें. तो धरला नाहीं कीं जग बेताल झालें म्हणून आरडाओरड करायला केलीच स्वारीनें सुरवात ! कोंकण पहायला येणाऱ्या पाहुण्यांपैकीं ' इथं घाम फार येतो ' म्हणून कुणी कुरकुर केली कीं मी त्याला ताजें अडसर खायला देतो. शहाळ्यांतल्या गोड पाण्याची मिटक्या मारीत तो तारीफ करूं लागला कीं मी हळूच म्हणतो ' ज्या हवेमुळं इथं सारखा घाम येतो त्याच हवेनं हें पाणीहि गोड होतं हं ! ' काश्मीरांत शेंगडी पोटाशीं धरली नाहीं तर कुडकुडून मरायला होण्याइतकी थंडी पडते म्हणे ! पण तेवढी थंडी पडते म्हणून तर तिथें नंदनवन फुलतें. उद्यां काश्मीराची हवा राजपुतान्यासारखी झाली तर आगगाड्यांनीं फुकट प्रवासाच्या योजना जाहीर केल्या तरीसुद्धां त्यांचा कांहीं उपयोग व्हायचा नाहीं !

एकच प्रवास पायांनीं, सायकलनें, बैलगाडींतून आणि मोटारीनें केला कीं वेचित्र्याची मोहिनी सहज कळून येतें. आगगाडीच्या खिडकींतून बाहेर डोकावून, पळणाऱ्या झाडाझुडपांकडे पाहण्यांत मौज

आहेच आहे. पण आगबोटीच्या कठड्यावर रेलून, गदगदा हलविल्या जाणाऱ्या लहरी जल-लतिकांचा फुलोरा पाहण्यांतला आनंद जितका भिन्न तितकाच आकर्षक नाही का ? विमानांत बसून पांखराप्रमाणे जगाकडे पाहण्यांत खूपखूप गंमत असली पाहिजे हे आतां लहान मुलालाहि पटते. पण पाणबुडींतून प्रवास करतांना अगर खोल खाणींत उतरतांना मनाला होणाऱ्या गुदगुल्या कांहीं कमी कौतुकाच्या नसतील.

विमाने आणि पाणबुड्या यांच्यासारख्या दूरच्या गोष्टी कशाळ हव्यात ? नुसत्या पायीं चालण्यांत सुद्धां वैचित्र्याचा आनंद भरपूर मिळतो. लष्करी शिपायाप्रमाणे केलेली रपेट आणि एकाद्या लहान मुलाचे बोट धरून विहिणीप्रमाणे टाकलेली पावले या दोन्हींतहि सुख आहे. डोंगरावरील खडकांतून मेंढरांप्रमाणे पटापट उड्या मारीत उतरणे आणि समुद्रकांठच्या मऊमऊ वाळूंत कुरल्यासारखे भुरकन धांवणे या दोन्हींतहि किती मौज वाटते ! चालण्यापेक्षांहि पोहण्यांत वैचित्र्याचा अनुभव अधिकच प्रत्ययाला येतो. उताणे पडून, पाण्यांत बुडून, एका कुशीवर राहून, हात वर्तुळाकार फिरवून कितीतरी तऱ्हांनीं पोहतां येते. सुंदर काव्याप्रमाणे पोहण्यांतहि क्षणक्षणाला आनंद नवीन रूप धारण करतो यांत संशय नाही.

जगांतल्या लहानसहान वस्तूंतहि लपलेल्या मधुर आनंदाची अनंत रूपे ओळखतां आलीं तर जीवन आकर्षक होण्याला विलंब का लागणार आहे ? पण आपल्या स्वतःच्या आवडीपेक्षां निराळी मुद्रा धारण करून आनंदाची मूर्ति आली, कीं माणसाच्या कपाळाला

चांदण्यांत

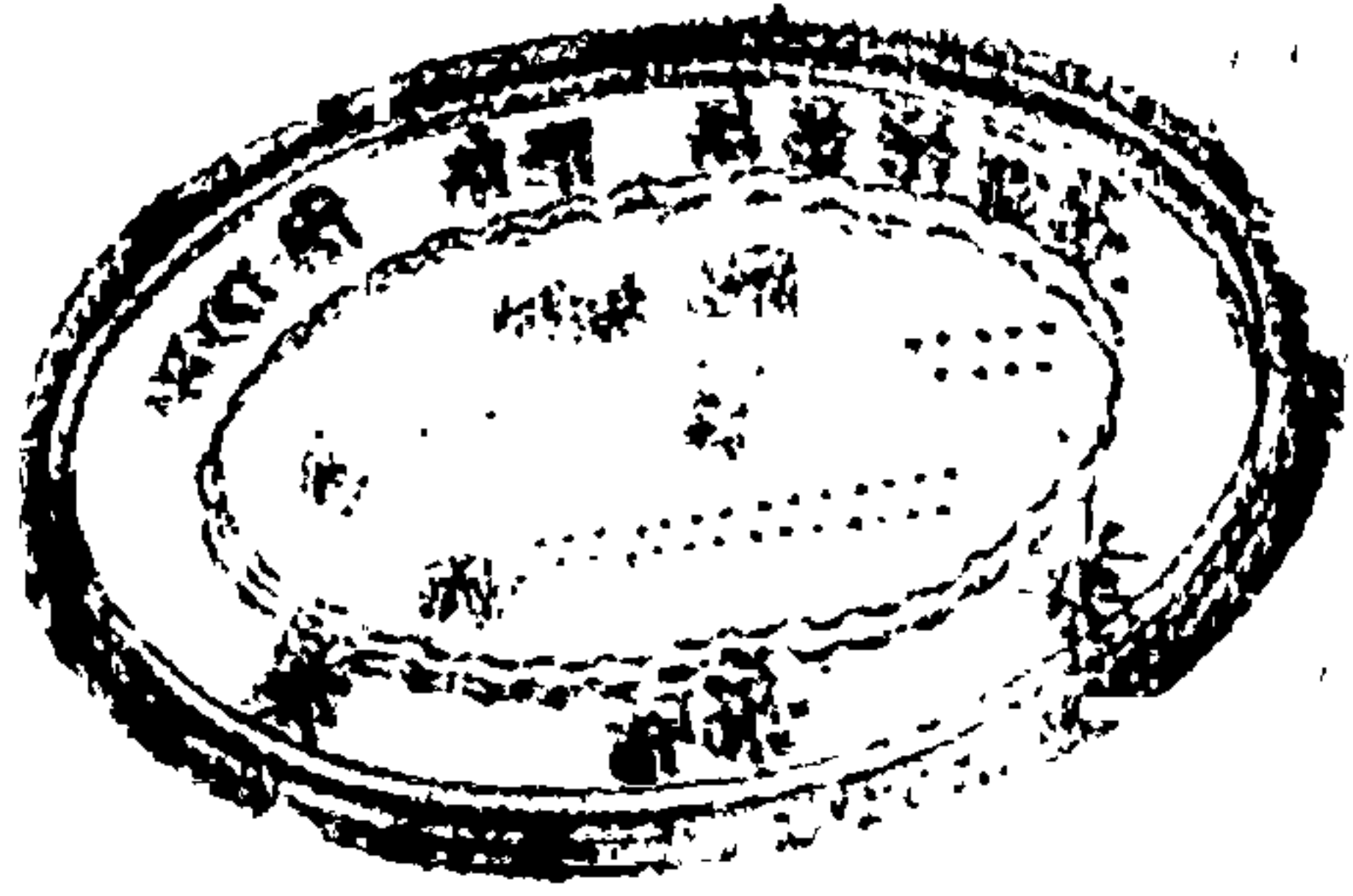
आंठ्याच पडतात. ऊन पाण्यानें आंघोळ करण्याची सवय असणाराच्या अंगावर, थंड पाणी पाहूनच, कांटा उभा राहतो. उन्हाळ्याच्या दिवसांत दमून घामानें ओलेचिंब झाल्यावर नदीच्या डोहांत उडी मारण्याचा आनंद त्यानें अनुभविलेलाच नसतो ! गुलाबाचे फुललेले ताटवे रमणीय दिसतातच ! पण जास्वंदीला लटकलेलीं फुलें काय कमी शोभिवंत असतात ? प्रोफेसर फडके आणि डॉक्टर केतकर यांचें लेखन मी आजपर्यंत सारख्याच उत्सुकतेनें वाचत आलों याचें कारण तरी हेंच नाहीं का ?

असें असूनहि जून गोवाच्यांच्या शेंगा माणसें कशीं खातात याचें आश्चर्य मला वाटलें हें मात्र खरें ! सामान्य मनुष्यानें आपलें मन कितीहि मोठें केलें तरी जग त्याच्यापेक्षां अनंतपटींनीं विशालच असतें. तथापि प्रत्येक नव्या अनुभवाला तरी आपल्या मनांत आपण सहानुभूतीनें जागा घायला हवी ! बस्स ! ठरलें ! उद्यां मुद्दाम जून चिटक्या घेऊन त्यांची भाजी करायला सांगायचें !

मन व्यापक करण्याचा माझा हा अभिनव उपक्रम मी पत्नीला सांगतांच ती म्हणाली, ' करायला काय जातंय माझं ? पण पैज लावतें हवी तर. ती भाजी खाऊन दाखवावी आपण ! आज भाजींत थोडंसं मीठ कमी पडलें तर—

या 'तर' नेंच जगांतल्या साऱ्या तत्वज्ञानाला पांगळें केलें आहे !

चांदण्यांत

सुष्टींतील सर्वांत सुंदर वस्तु कुठली याविषयीं एकमत होणें कठिण आहे असें प्रथमदर्शनीं प्रत्येकाला वाटतें. प्रवेश-परीक्षेला वसणाऱ्या पांचपन्नास विद्यार्थ्यांचेंच काय तें संस्कृत चांगलें असतें. पण जगन्नाथ शंकरशेट शिष्यवृत्ति कित्येक वेळां दोनदोन विद्यार्थ्यांत वाटण्याची पाळी येतेच कीं नाहीं? निसर्ग म्हणजे तर नावीन्याचें निधान, भव्यतेचें भांडार, सौंदर्याचा सागर, रमणीयतेचा रसनिधि ! निसर्गांतल्या विविध वस्तूंतलें वैचित्र्यहि इतकें सौंदर्यपूर्ण असतें कीं त्यांची एकमेकांशीं तुलना करणें रसिकतेला हास्यास्पद वाटल्यावांचून राहत नाहीं. फुललेला बटमोगरा आणि भरतीच्या लहरीनीं फेंसाळणारा समुद्र यांत अधिक रम्य काय आहे हें कसें ठरवायचें ? तारकांनीं शोभणाऱ्या आकाशाच्या विस्तीर्ण वेलापेक्षां एखादें चिमणें

चांदण्यांत

फुलपांखरूच अधिक मोहक दिसतें असें म्हणणाऱ्याला काय तुम्हीं वेड्यांतच काढाल ? प्रातःकाळ आणि सायंकाळ यांना तर कवींनीच देव्हाऱ्यांत बसविलें आहे. पण मध्यान्ह आणि मध्यरात्र स्वभावानें इतकी रंगेल नसलीं तरी त्यांच्या शांत गांभीर्यांतहि तेवढीच मोहकता असते असा माझा अनुभव आहे.

जों जों अधिक विचार करावा, तों तों हा प्रश्न अधिकच विकट आहे असें मनाला वाटतें. पण खरें पाहिलें तर तो मुळींच तसा नाही ! एखाद्या उखाण्याचें उत्तर अगदीं सोपें असतें. नेहमीं डोळ्यापुढें असणारी एखादी वस्तु ! पण अतिपरिचयासुळें तें उत्तर आपल्याला सुचतच नाही ! तसेंच याहि बाबतींत होतें. समुद्रमंथनांतून देव-दानवांनीं सौंदर्याचें सारसर्वस्व धारण करणाऱ्या कितीतरी वस्तु बाहेर काढल्या—लक्ष्मी, पारिजात, कामधेनु, अप्सरा, अमृत. रमणीयतेचीं हीं सर्व रूपें ज्याच्यांत समरसतेनें एकवटलीं आहेत त्याला सौंदर्याच्या सिंहासनावर अभिषेक करायला काय प्रत्यवाय आहे ?

तुम्हीं म्हणाल ' पुरे झाला हा लपंडाव. नांव सांगा कीं त्या वस्तूचें.' कुठलें नांव सांगावें हीच तर पंचाईत पडली आहे मला ! म्हणजे लोकांनीं एकसारखी नांवे ठेवल्यासुळें नांवांची संख्या वाढली आहे असें नाहीं हं ! आई आपल्या बाळाला किती नांवांनीं हांक मारते ? राजा, चिमण्या छकुल्या, सोनुल्या—सृष्टिमातेनेंहि आपल्या लाडक्याचें कौतुक करतांना त्याला इतक्या विविध नांवांनीं आळविलें आहे कीं—चंद्रमा, इंद्रु, सोम, हिमकर, सुधाकर, शशांक, रजनीनाथ,

तारापति ! लहानपणीं अमरकोशाचें भारी भय वाटत असे मला ! माझ्याप्रमाणेंच धास्ती घेतलेले अनेक लोक असतील. तेव्हां ही यादी इथेंच पुरी करणें बरें ! नाही ?

माझी चंद्राची निवड अनेक सोंवळ्या वाचकांना पसंत पडणार नाहीं हें मी जाणून आहे ते एकमेकांकडे डोळे मिचकावून तोंडांतल्या तोंडांत कांहीं तरी पुटपुटतील, कुठल्या तरी पुराणांची नांवे उच्चारतील आणि म्हणतील, छी: ! डाग लागलाय त्याला ! छे: छे: ! असल्या कलंकित वस्तुला सौंदर्याच्या सिंहासनावर बसवावयाचें ! अब्रम्हण्यम् !' विचार्यांना कल्पनाहि नसेल कीं हा कलंक हेंच चंद्राचें सर्वांत मोठें भूषण आहे. विश्व निर्माण झालें तेव्हां सर्व वस्तूंना चंद्राचा आतिशय मत्सर वाटूं लागला ! तेव्हां आपल्या लाडक्या राजाला दृष्ट लागूं नये म्हणून सृष्टीमातेनें त्याची दृष्ट काढून तीट लावली आहे ही त्याला ! सर्वांच्या मत्सराचा विषय होणें विशेष गुणावांचून शक्य तरी आहे का ? हवें तर सध्याच्या अनेक साप्ताहिकांना विचारा ज्यांच्या वरतीं वेळोवेळीं अवास्तव टीका करतात तींच माणसें लोकांचीं अधिक आवडतीं असतात.

आमच्या रसिक संस्कृत कवींनीं चंद्राविषयींचे संकेतसुद्धां किती सुंदर कल्पिले आहेत. चंद्र हा मदनाचा सखा. तसें पाहिलें तर वसंत हा मदनाचा अधिक जिवलग मित्र आहे. पण चंद्र हाहि बारा महिने हंसणारा मूर्तिमंत वसंत ऋतूच नाही कां ? चतुर्थीचें चांदणें पृथ्वीला नवपल्लवांनीं नटवितें, तर पौर्णिमेचें चांदणें चराचराला वासंतिक धुंदीनें

चांदण्यांत

उन्मत्त करून सोडते. दुसरा चंद्रकांताचा संकेत पहा. चंद्रोदय झाला कीं चंद्रकांत पाझरुं लागतो. नुसत्या दर्शनानें दगडालाहि पाझर फुटावा हा सौंदर्याचा केवढा मोठा विजय आहे ! घरांतल्या चिमण्या पाडसानें आपणहून दिलेला पापा, रमणीचें चोरून घेतलेले चुंबन आणि भाईनें अगर वडिलांनीं मायेनें पाठीवरून फिरविलेला हाताचा स्पर्श या सर्वांचा मनोहर संगम चांदण्यांत झालेला आहे यांत शंका नाही. चकोराचा संकेत सुद्धां कांहीं कमी आकषक नाही. आकाशांतून पाझरणाच्या अमृताचें या ध्येयवादी पांखराला एवढें विलक्षण वेड असतें कीं पृथ्वी-वरील सर्व गोष्टी तुच्छ मानून तो चंद्रिकेची आतुरतेनें मार्गप्रतीक्षा करीत असतो.

चकोराच्या या वेडाचें मला तरी हंसूं येत नाही. [दिव्य सौंदर्याचें वेड म्हणजेच प्रतिभा.] (ज्याला चंद्रानें वेड लावलें नाही, असा कवीच झाला नाही अजून) ! शेले त्याचा फिकटपणा पाहून तो प्रेमविह्वल झाल्याचा तर्क करतो, तर कालिदास चंद्रावरील कलंकहि त्याची शोभा वृद्धिंगत करतो म्हणून सांगत सुटतो. प्रिय माणसांचें सारेंच प्रिय वाटतें हें अशा वेळीं पूर्णपणें पटतें. माझ्यासारख्या गधाळ-लेल्या मनुष्यानेंहि 'चंद्रकोर नीरांजन लावि रजनि चपल चरण' असें भाऊबीजेच्या चंद्रकोरीचें जातां जातां वर्णन केलें; मग कोल्हटकरांनीं मूकनायकांत अष्टमीच्या चंद्राची जी शोभा वर्णन केली आहे ती किती बहारीची असेल ! 'चंद्र चवथिचा', किंवा 'चंद्र किं ग ढळला' हे अर्धे मुर्धे चरण सुद्धां संजीवनीमंत्रानें प्राणसंचार व्हावा त्याप्रमाणें

आपलें मन अवर्णनीय सौंदर्यानें भाखून टाकतात. मग मंदिराच्या खिडकींत बसलेली रमणी व आकाशांत चमकणारा चंद्र पाहून एका संस्कृत कवीला आपण मयसभेंत आहों असा भास झाला यांत नवल कसलें ? आकाशांतला चंद्र खरा कीं खिडकींतला चंद्र खरा यांचें कोडेंच पडलें त्याला ! इतक्यांत आकाशातील चंद्राला ग्रहण लागलें, बिचारा खिडकीकडे आशेनें पाहतो तो केशकलापानें रमणीचा मुख-चंद्रमाहि झांकून गेलेला ! थोड्या वेळानें दोन्ही ग्रहणें सुटलीं; पण त्यामुळें कोडें सोडवायला कवीला कांहीं फारसें साहाय्य झालें नसेल. श्यामसुंदर कादंबरींत आईला सोडून दूर गेलेला श्याम, पौर्णिमेच्या दिवशीं तूं तेथून चंद्राकडे पाहत जा, मी येथून पाहत जाईन, म्हणजे आपल्याला एकमेकांच्या भेटीचा आनंद होईल असें जें लिहितों तें केवळ काव्य नाहीं. मानवी भावनांचा सृष्टींतला अगदीं जवळचा सखा चंद्रच आहे.

पुंडरीकाला भेटायला महाश्वेता अपरात्रीं तरलिकेसह गेली तेव्हां चंद्रानेंच तिला मार्ग दाखविला. लहानपणापासून आपण आवडीनें पाहिलेलें मृच्छकटिकच घ्या ना ! वसंतसेनेला घरीं पौंचविण्याकरितां दिवटीची जरूरी असते. पण चारुदत्ताचा नोकर म्हणतो, ' महाराज, घरांत तेलाचा एक थेंबहि नाहीं. मग दिवटी कसली पेटवूं ? ' पण घर स्नेहशून्य झालें तरी चंद्र कांहीं तसा होत नाहीं. तो झटकन् वर येतो आणि दरिद्री चारुदत्त गाऊं लागतो—

रजनिनाथ हा नभिं उगवला

राजपथीं जणु दीपचि गमला ॥

चांदण्यांत

नवयुवतीच्या निटिलासम किति
विमल दिसे हा ग्रहगण भोंवति
शुभ्रकिरण घन तिमिरीं पडति
पंकीं जेंवि पयाच्या धारा ॥

चंद्र हा लहानपणापासून प्रत्येकाचा जिवलग मित्र असतो.

‘चांदोबा चांदोबा भागलास कां
निंबोणिच्या झाडामागें लपलास कां
निंबोणिचें झाड करवंदी
मामाचा वाडा चिरेवंदी.’

हें गाणें लहानपणीं मी पहिल्यांदा ऐकलें तेव्हां निंबोण्यांची
करवंदे करणाऱ्या या जादूगाराविषयीं मला विलक्षण प्रेम वाटूं लागलें.
आपल्या संगमरवरी वाड्यांतून मामानें एकदां तरी खालीं यावें आणि
मेतकुटानें कालवलेल्या गोड आटवलाचा माझ्या ताटांतील एक तरी
गोड घांस खाऊन जावें म्हणून मी किती आशाळभूतपणानें त्याच्याकडे
पाहात असे. पुढें खेळून उशिरां घरीं परततांना काळोखाचें भय मनांत
येई तेव्हां चंद्राची स्वारी आभाळांतल्या एखाद्या कोंपऱ्यांतून ‘भिऊं
नको, बाळ हो उगी’ असा धीर देत मला सोबत केल्यावांचून राहात
नसे. माझ्या कॉलेजांतल्या वर्षांत व्यावहारिक आपत्तींचीं भुतें मला
अशी भिववीत कीं कित्येकदां रात्रभर माझ्या डोळ्याला डोळ्या लागत
नसे. अशा वेळीं खोलींतून बाहेर आलों कीं चंद्र आपल्या शीतल करानीं
मला गोंजारून म्हणे ‘पहा, जरा पलीकडे पहा ! झाडांच्या सांवल्यांशीं

चांदणें कसें खेळत आहे. आयुष्यांतल्या आपत्तींशीं माणसाने असेंच खेळायला नको का ?'

वाद्यांचा विलाप आणि भटांचे आलाप यांचें पार्श्वसंगीत सुरू झाल्यावर गोरज मुहूर्तावर माझे लग्न झालें. पण त्यावेळीं शांत चांदणी रात्रच भोंवतालीं पसरल्याचा भास झाला मला ! जीवनमार्गावरल्या सखीचीं माझीं सर्व सुखस्वप्नें खरीं झालीं. पण ती पाहण्याकरितां

जलवल्याचे तरल रुपेरी नुपुर पदिं बांधुनी

खळखळत गुंग झरा नर्तनीं

पांढरा पारवा हूं हूं कोठें करी

क्षण मंद वायुनें लता हले कांपरी

जणुं शांतताच ही निःश्वासनातें करी

लपत छपत विधुकिरण खेळती हिरव्या पानांवरी

अशा गंधर्व सृष्टींत कांहीं जावें लागलें नाहीं मला ! माझ्या पत्नीच्या डोळ्यांतच चांदण्याचा झरा आहे हा शोध मला गृहप्रवेशाच्या वेळींच लागला. आतां तें चांदणें माझ्या मनांतलें होतें असें ती मुद्दामच तुम्हांला सांगेल. मी तिला मुळींच विरोध करणार नाहीं. मात्र 'चोराच्या मनांत चांदणें' या म्हणीची तिला हळूच आठवण मात्र करून देईन. मग पाहूं या—पहायला कशाला हवें ? चांदण्याला आपोआपच अधिक बहर येईल.

घरांत दोन चंद्रकोरी उदय पावल्यामुळें आतांशी आकाशांतल्या चंद्रकोरीकडे माझे मधूनमधून दुर्लक्ष होऊं लागलें आहे हें खरें !

चांदण्यांत

पण वृद्ध शंकरानें त्याला आपल्या मस्तकावर आदरानें स्थान दिलें आहे हें काहीं मी विसरलों नाहीं. कर्तृत्वाचें वय मागें पडलें कीं जगाकडून माणसाची उपेक्षा होऊं लागते. अहंकारानें ग्रस्त झालेल्या मनाला उतरवयांत ही उपेक्षा किती दुःसह होते हें मोठ्या मोठ्या लोकांच्या वावर्तींत मी पाहिलें आहे. अशा मनःस्थितींत चंद्रासारखा मनुष्याचें सांत्वन करणारा तत्वज्ञ कोणी नाहीं असें मला वाटतें. उगवत्या सूर्याची लोक पूजा करितात, मावळत्या सूर्याला भाविक अर्घ्य देतात, पण अंधाराला शांतपणानें उजाळा देणारा चंद्र त्यांच्या विजगणतींतहि असत नाहीं. मध्यरात्रीनंतर आकाशांत हंसत हंसत प्रवास करणाऱ्या चंद्राचा मला कितीदां तरी हेवा वाटला आहे. अनेकदां मनांत येतें— आयुष्याचा असा प्रवास करणें मला कधींतरी साधेल कां ?

चांदण्याचा ऊन आणि पाऊस यांच्यासारखा जगाला प्रत्यक्ष उपयोग होत नसेल कदाचित् ! पण चंद्रावांचून जगाचें कधींच चाला यचें नाहीं असें मला वाटतें. बुद्धिवादाचा कितीहि उत्कर्ष झाला तरी शेवटीं भावनांनींच जीवनाला शीतलता लाभते. मोतिलाल आणि जवाहिरलाल यांनीं हंसत हंसत कारागृहांत पाऊल टाकल्याची वर्णनें रोमहर्षण आहेत. पण जवाहिरलाल तुरुंगांत जाणार म्हणून आपल्या खोलींत जमिनीवर साध्या शेंदरीवर पडून राहिलेल्या मोतिलालांच्या मनाची जी तळमळ चालली होती ती त्या वर्णनापेक्षां कमी हृदयस्पर्शी आहे असें कोण म्हणेल ? महर्षि कर्वे दशदिशा दणाणून सोडणारे वक्तृत्व करूं शकत नाहींत. पण हिंगण्याच्या माळावरला प्रत्येक दगड

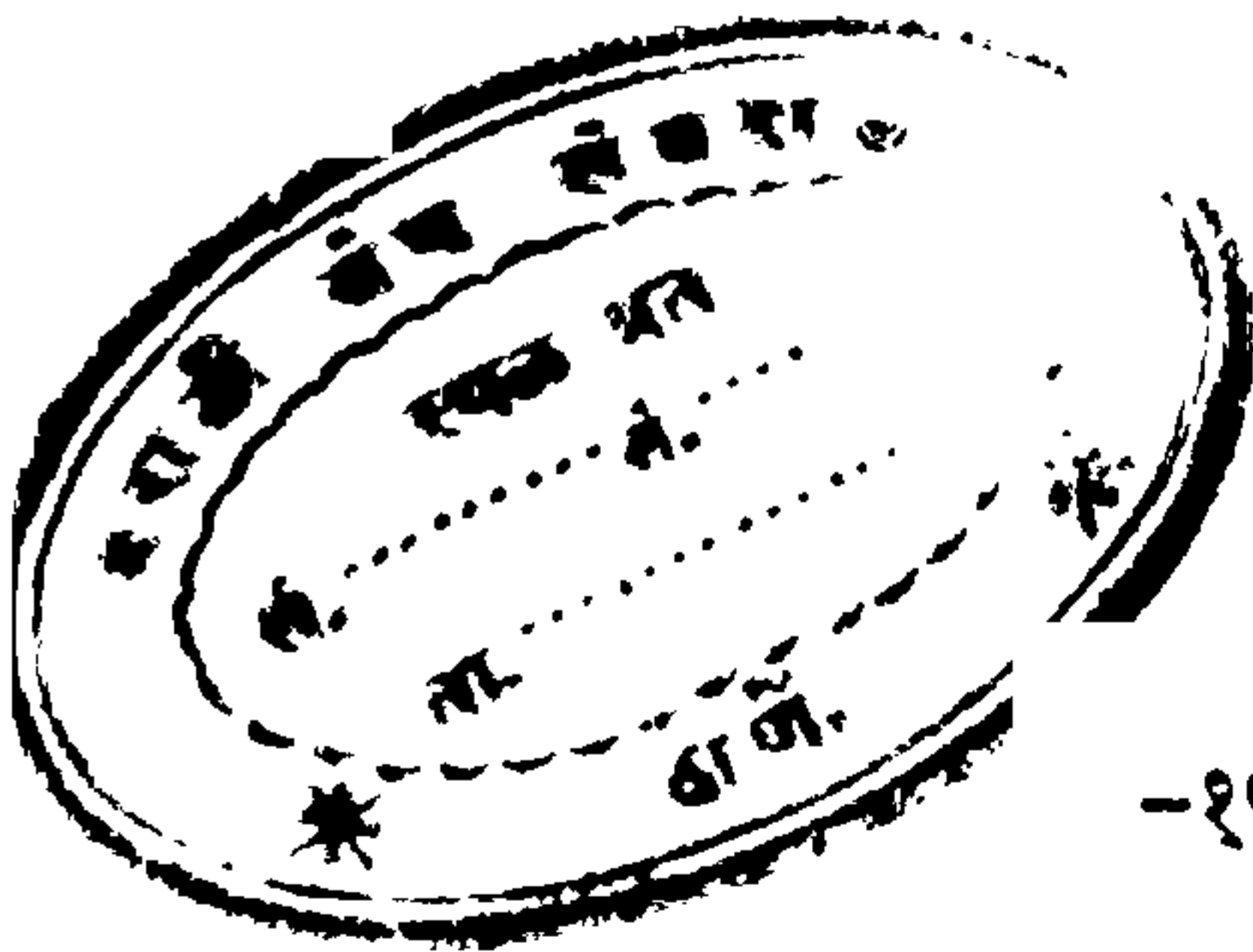
त्यांनीं बोलका केला आहे तो काय भावनांच्या उत्कटतेवांचून ? गांधीजींनीं दांडीयात्रेच्या वेळीं हातांत घेतलेला दंड आजच्या भारताला कुठल्याहि राजदंडापेक्षां अधिक वंदनीय वाटतो तो उगीचच का ? सेनापति बापट रस्ते साफ करण्याचें काम हंसतमुखानें करूं लागतात तेव्हां जनाबाईचें दळण विठ्ठलानें स्वतः दळल्याची अद्भुत कथा एका दृष्टीनें खरी आहे असेंच नाहीं कां आपल्याला वाटत ?

भावना हेंच जीवनांतलें चांदणें आहे.) चंद्रिका मातीच्या घरांत संगमरवरी सौंदर्याचा साज चढविते आणि बाभळीच्या झाडांना नंदन-वनांतील पारिजातकाइतकी मोहकता प्राप्त करून देते. नाहीं कां ! अमावास्येलाच सारी भुतावळ बाहेर पडते ही जुनी कल्पना कांहीं अगदीं अर्थशून्य नाहीं. चांदण्यांत पिशाच्चे बाहेर पडतील तर त्यांचें चटकन् यक्षगंधर्वांतच रूपांतर होईल.

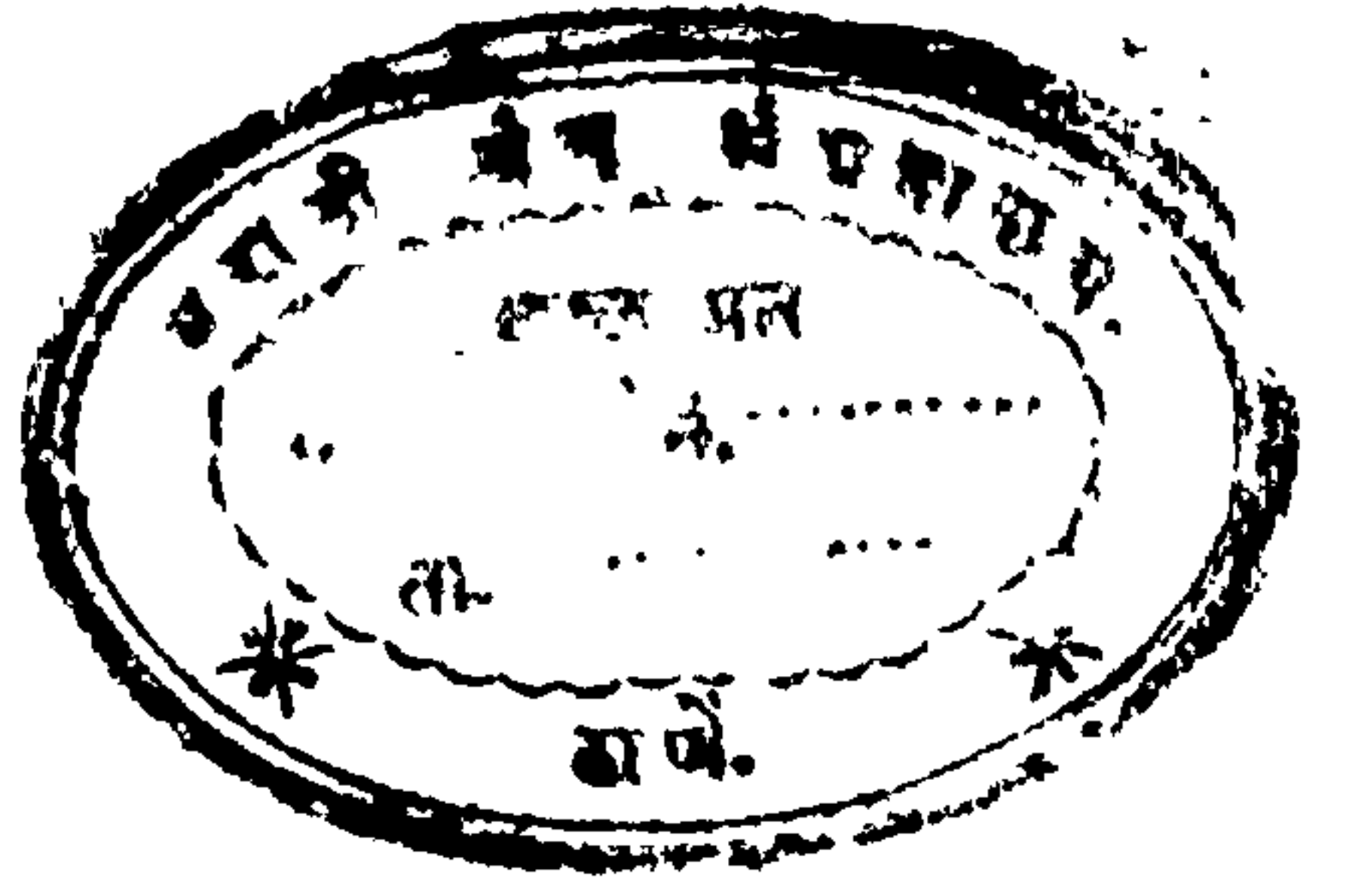
मला एक विचित्र स्वप्न वारंवार पडत असतें. प्रलयाचें भयंकर दृश्य दिसतें त्यांत ! गगनचुंबीं गिरिशिखरें मातीला मिळत आहेत, आकाशांतल्या तारका दंभबिंदूप्रमाणें टपटप खालीं पडत आहेत, राजमंदिरांचे आणि देवळांचे कळस, अजस्र विमानें आणि प्रचंड तोफा लांकडाच्या मोडक्या तुकड्यांप्रमाणें पाण्याच्या राक्षसी लाटांत पडत आहेत आणि बुडत आहेत—त्या दृश्यांतल्या भव्यतेपेक्षां भयानक-तेचाच पगडा मनावर अधिक बसतो. इतक्यांत कुठून तरी प्रेमळ शब्द येतात—‘ भिऊं नकोस. तुझ्या आवडीच्या एका वस्तूचें नांव घे. ती आणि तूं सुरक्षित रहाल. ’ मी चटकन् चंद्रांचें नांव घेतों.

चांदण्यांत

स्वप्न खरें ! पण त्यांत फार अर्थ भरला आहे असें तुम्हींसुद्धां म्हणाल. एका आंधळ्या म्हातारीनें नातवाच्या डोक्यावर छत्रचामरें पहायला मिळवीत असें मागणें देवाजवळ मागितलें होतें ना ? तशीच मागणी आहे ही ! एका चंद्रामुळें साऱ्या सृष्टीचा पुनर्जन्म होऊं शकतो. त्याच्या किरणांत अमृत असतें या कल्पनेमुळें नाहीं मी असें म्हणत. अगदीं तर्कशास्त्राच्या दृष्टीनें पहा—प्रलयांतून चंद्र सुरक्षित राहिला म्हणजे सूर्याला काडीचाहि धक्का पोंचणें शक्यच नाहीं. सूर्यावांचून चंद्र कसा प्रकाशूं शकेल ? सूर्यकिरणामुळें पृथ्वीवरील पाणी आकाशांत जाऊन मेघांचें रूप घेणार, योग्य वेळीं पाऊस पडणार, मग आपोआपच गवतापासून देवदारापर्यंत सर्व वनस्पती निर्माण होणार, इत्यादि इत्यादि भविष्य सांगायला कांहीं ज्योतिष्याची जरूरी नाहीं ! सर्व निर्जीव सृष्टीच अशी निर्माण होईल असें नाहीं. एक पुरुष एकलकोंडेपणानें पृथ्वीवर भटकत असलेला पाहून चंद्र अस्वस्थ होईल, मग मदन आपल्या मित्राच्या समाधानाकरितां या पुरुषाची सोबतीण म्हणून एक लावण्यमय रमणी निर्माण करील आणि मग— मग पृथ्वीवर जिकडे तिकडे चांदणेंच चांदणें फुलेल.

१९३७

Ek Paisa .

एक पैसा

माझ्या मित्राचा तो लेख उलट टपालानें पाठविण्यासाठीं मी लगेच वाचला आणि बुकपोस्ट करण्याकरितां तो गुंडाळूं लागलों. त्याच्यावरचा कागद अर्धवट फाटलेला असा पलीकडेच पडला होता. मी तो सहज उचलून पाहिला. तीन पैशांचें तिकिट होतें त्याच्यावर ! लेख गुंडाळतां गुंडाळतां खिडकींतून सहज बाहेर दृष्टि गेली. मुसळधार पाऊस पडत होता नुसता ! आकाशाचा चेहरा पुनः पुन्हां काळवंडे आणि तावातावानें उच्चारलेल्या शिव्याश्रापांप्रमाणें पावसाच्या धारा कोसळत ! क्षणभर स्वारीचा राग निवळला असाहि भास होई. पण पुन्हां ये रे माझ्या मागल्या. त्याच काळ्याकुट्ट आंठ्या आणि तेच ताडताड शब्द !

कुठल्याहि अलौकिक दृश्यांत मनुष्याला कवि करण्याचें सुप्त

चांदण्यांत

सामर्थ्य असावें ! नाहीतर टीचभर दोन्यानें चार कागद गुंडाळीत बसलेल्या माझ्या मनांत पर्जन्याच्या रजरतज्जूनीं स्वर्ग पृथ्वीला आपल्या-कडे ओढीत आहे अशी कल्पना कां यावी ? रुद्राला प्रलयकाळची अधिदेवता मानणाऱ्या पौराणिक संकेताचें सौंदर्यहि याच वेळीं मला प्रचीत झालें. मधून काळें, मधून पांढरें दिसणारें आकाश नव्हतें तें ! भस्मचर्चित कृष्ण जटांनीं अलंकृत झालेल्या भगवान शंकराच्या मस्तकाचा भास होत होता तिथें ! सळसळ खालीं कोसळणाऱ्या त्या काय पर्जन्यधारा होत्या ? छेः ! शंकरानें कंठांत धारण केलेल्या सर्पांच्या माळाच असाव्यात त्या ! त्यामधून लखकन् चमकणारी ती वीज ! शंकराच्या तृतीय नेत्राची उघडझांप अशीच असायची !

या जगांत काव्याला हां हां म्हणतां व्यवहाराची दृष्ट लागते. नववधूनें वडील माणसाचा डोळा चुकवून स्वारीला गोविंद विडा देण्याकरितां यावें आणि खाशांनीं आंबट तोंडांनो आमटी खारट झाल्याची तक्रार करावी असें नेहमींच घडतें. आतांहि तसेंच झालें. मी जो लेख पाठवीत आहे तो या पावसानें भिजला तर ? एकदम हा प्रश्न माझ्यापुढें उभा राहिला. या पावसांत एका पातळ कागदाच्या मलमली सदऱ्यापेक्षां त्याच्या अंगावर अधिक कांहींतरी असणें जरूर आहे हें मला पटलें. एक जुनें वर्तमानपत्र घेऊन त्याचा ओव्हरकोटच चढविला मी त्याच्या अंगावर !

लेख बांधून झाला. पण एक शंका मनांत उभी राहिली. आतां या बुकपोस्टाला तीन पैशांचें तिकिट चालेल का ? घरांत वजनाचा

कांटा नाही. रविवार असल्यामुळे पोस्टांतहि वजन करण्याची सोय नाही. या ओव्हरकोटामुळे त्या लेखाचें वजन वाढलें तर आहेच. मग तीन पैशाऐवजीं चार पैशांचें तिकीट लावूनच द्यावा तो पोस्टांत टाकून. उर्गाच एका पैशाकरितां—

एका पैशांकरितां मी किती वेळ विचार करीत होतो हें आतां इतरांना तर खरें वाटणार नाहीच, खुद्द मलाच माझ्या त्या मनःस्थितीचें आश्चर्य वाटतें. पण एक तीन पैशांचें तिकीट व एक चार पैशांचें तिकीट समोर ठेऊन, जगावें कीं मरावें याचा विचार करणाऱ्या—हॅम्लेटप्रमाणें मी त्यांच्याकडे पाहत होतो खरा ! शेवटीं जोहार करणाऱ्या रजपूताच्या आवेशानें मी त्या बुकपोस्टाला तीन पैशांचें तिकीट लावून लगेच तें पोस्टांत टाकण्याकरितां पाठवूनहि दिलें. हेंसुद्धां मी विसरलों नाहीं अजून !

तुम्हीं म्हणाल, आपल्या चिक्कूपणाचें इतकें रसभरित वर्णन कशाला करतो आहे हा गृहस्थ ? पण मी चिक्कू नाहीं हीच तर यांतली मखली आहे. ज्याच्याकडे तो लेख पाठवायचा होता तो मित्र माझ्या घरीं आला असता तर त्याच्या आदरातिथ्याकरितां पांच सोडून दहा रुपये खर्च करायलाहि मी मार्गें पुढें पाहिलें नसतें. बारीक अक्षर काढलें कीं पाकीटाचा मजकूर काढांत मावतो, ही युक्ति मी पाहिली होती पण तिचा अवलंब मी कधींच केला नाहीं. अशीं पत्रें लिहिणें म्हणजे आपल्या स्नेहासोबत्यांना सूक्ष्मदर्शक यंत्राच्या खर्चात घालणेंच नव्हे का ? पत्रानें काम भागण्यासारखें असतांना तार करण्याइतका

चांदण्यांत

माझा उधळा स्वभाव ! पण त्या दिवशीं मात्र तें चार पैशांचें तिकीट लावायला कांहीं माझा हात पुढें झाला नाहीं.

मला वाटतें, ज्याला आपण मनुष्याचा स्वभाव म्हणतो, तो असा एकजिनसी, एकरूप असतो ही कल्पनाच मुळांत थोडीशी चुकीची आहे ! शेषाला हजार डोकीं आहेत व तो आपल्या सहस्र मस्तकांवर पृथ्वी धारण करतो या जुन्या कल्पनेंत काय अर्थ आहे हें मला ठाऊक नाहीं ! कदाचित् तें मनुष्याच्या मनावरील रूपकहि असेल. तसें पाहिलें तर मनुष्याला तरी एक मन आहे कुठें ? समुद्रावरल्या लाटांप्रमाणें त्याच्यांतहि हजारों मनें एकसारखा पाठशिवणीचा खेळ खेळत असतात.

प्रत्येक मनुष्य आपल्या आयुष्यांत एक तरी चटकदार कादंबरी लिहूं शकेल असें म्हणण्याचा तरी अर्थ हाच नाहीं का ? डोक्यावर इरलें घेऊन मुसळधार पावसांत शेतांत नडणी करणाऱ्या अशिक्षित बाईचें जीवन अथवा काळा झगा घालून शेंकडों विद्यार्थ्यांसमोर घरीं पाठ केलेलें प्रवचन करणाऱ्या पंडिताचें आयुष्य बाह्यतः किती रुक्ष —अगदीं कायम ठशाचें दिसतें. क्षणोक्षणीं पालटणारें, आनंदानें फुलणारें आणि दुःखानें कोमेजणारें, कुणाला कल्पनाहि नसेल अशा कोलांट्या घेणारें मन जर नसतें तर अशा माणसांचें आयुष्य हा यंत्रशास्त्रावरील ग्रंथ झाला असता एक. पण शेतकऱ्याच्या दरिद्री शोंपडींतहि नवरस नाचतात आणि प्रोफेसराच्या काळ्या झग्यांतूनहि फुलपाखरांचे थवे बाहेर पडतात ! मनुष्याच्या बहुरूपी मनाचीच ही किमया नाहीं का ?

आणि म्हणूनच कुणी शांत स्वभावाबद्दल मला शिफारसपत्र दिले कीं मी मनांतल्या मनांत हंसतो ! लहानपणीं थोरल्या भावाबरोबर आपल्याला गांवाला नेत नाहीत असें कळतांच मीं विहिरीच्या कांठावर आंत पाय सोडून बसलों होतो, हें त्या विचाऱ्याला कुठें ठाऊक असते ? लहानपणींची गोष्ट कशाला हवी ? अगदीं १९३७ ची. हा लेख लिहायला बसलों त्याच्या आधीं घटकाभर घडलेलीच गोष्ट पहा ना ! मी माझ्या खोलींत येऊन दार लावून घेतलें. इतक्यांत बाहेरून कुणी तरी चहाची आठवण केली. मी एकदम उत्तर दिलें; ' आतां नकोय चहा मला ! ' हें काय शांतपणाचें लक्षण ? सुप्त ज्वालामुखीचे कढ पृथ्वीलाच जाणवतात. त्याच्या पृष्ठभागावरील द्राक्षाच्या मळ्यांत फिरणाऱ्या माणसांचीं तोंडे गोड व्हायला कांहींच हरकत असत नाही, हें मनुष्याच्याहि बाबतींत नेहमींच अनुभवाला येतें.

या अनेक मनांमुळेच कुणाहि विषयींच्या आपल्या कल्पना थोड्या फार चुकीच्याच ठरतात ! डोक्यावर कर्जाचा डोंगर असून मान लवभरहि न लवविणारा आणि हितशत्रूंच्या वाग्वाणांनीं आनंदित होणारा एक गृहस्थ मला नुकताच भेटला ! सहज मागच्या गोष्टी सांगतां सांगतां तो म्हणाला, ' मी एकदां आत्महत्या करायला गेलों होतो ! ' ' स्वप्नांत काय वाटेल तें दिसतं ' मी म्हणालों. ' स्वप्न नाही, अगदीं सत्यकथा आहे ही ! सावत्र आईनें पांच रुपये चोरल्याचा आळ घातला माझ्यावर ! कांहीं केल्या झोंप येईना मला त्या रात्री. जीव घायला म्हणून मध्यरात्रीं नदीवर गेलों—'

चांदण्यांत

साध्या मनुष्याचें आयुष्यहि कादंबरीसारखें रंगूं लागतें तें असें ! मानवी संस्कृतीचीं आणि आयुष्यांतील अनुभवांचीं विविध पुटें वर वसल्यामुळें प्रत्येक मनुष्य आपल्याला विशिष्ट स्वभावाचा वाटतो खरा ! पण प्रत्येकाच्या आयुष्यांत काहीं क्षण असे येतात कीं, त्यावेळीं सुधारणेच्या सुंदर वस्त्रांचा संभार दूर रहातो आणि मनुष्याचें खरेंखुरें स्वाभाविक रूप प्रकट होतें. अर्थात् हें रूप रानटी असतें हें सांगायलाच नको. नाहींतर चित्रपट पहायला अगर प्रवास करायला चार मित्र असल्याशिवाय ज्याला गंमत वाटत नाहीं, त्या मनुष्यानें पोष्टाच्या तिकीटांत एक पैसा वांचविण्याचा प्रयत्न कशाला केला असता ?

एक मोठे सत्यनिष्ठ गृहस्थ आहेत. मराठी भाषेचा कोश करण्याचें काम त्यांच्याकडे दिलें तर 'सत्य,' 'तत्व,' 'ध्येय,' 'शास्त्र,' 'तर्क,' 'बुद्धिवाद' वगैरे शब्दांनींच तो ते भरून काढतील. लक्ष्मीला पसंतच पडणाऱ्या धंद्यांत पडल्यामुळें तर त्यांची तत्वनिष्ठा अधिकच खुलून दिसते ! परवां या गृहस्थांना एका शाळेच्या संमेलनांत बोलण्याचा प्रसंग आला. शाळा चार पांच गृहस्थांनीं काढली होती. त्यांतील प्रमुखांशीं कशामुळें तरी विनसलें होतें याचें ! उरलेल्या पैकीं एक होते त्यांचे जिवश्वकंठश्च मित्र ! बाकीचे आपले साधारण ओळखीचे ! भाषणांत शाळेच्या संस्थापकाचा उल्लेख करण्याची वेळ आली. तेव्हां या आधुनिक युधिष्ठीरानें आपल्याशीं रहस्य नसलेल्या प्रमुख मनुष्याचें नांव अजिबाद गाळून टाकलें. "आपल्या मित्राचें नांव अभिमानानें उच्चारलें आणि पक्षपाताचा आरोप येऊं

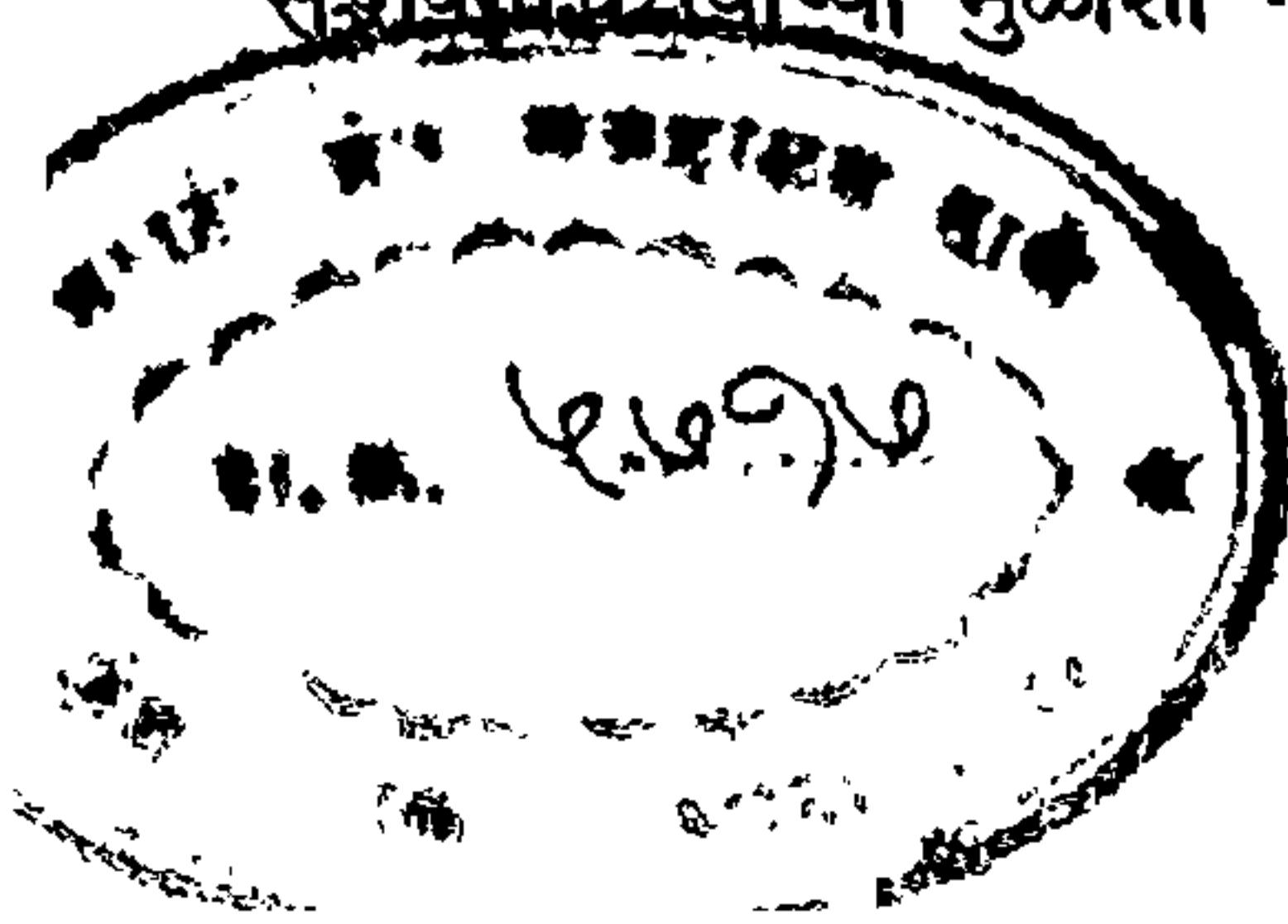
नये म्हणून त्याला 'वगैरे' या शब्दाची जोड दिली ! जगांत सत्य-निष्ठ लोकांकडूनच सत्याचें किती सहजासहजीं विडंबन होऊं शकतें; मनुष्यांतल्या रानटी मनानें थोडीशी हालचाल केली कीं सुधारणेची तलम वस्त्रें हां हां म्हणतां फाटून जातात हेंच खरें !

पंचपतिव्रतांत गणना होणाऱ्या सीता-द्रौपदीच्या कथा तरी हेंच दर्शवीत नाहींत काय ? मायावी राक्षसाच्या हांका ऐकूनहि लक्ष्मण जाईना, तेव्हां सीतेनें त्याच्याविषयीं भलताच संशय घेतला अगर द्रौपदीच्या मनांत कर्णाविषयीं अभिलाष उत्पन्न झाला इत्यादि वर्णनें मानवी मनाचें यथार्थ स्वरूप चित्रित करतात ! मनुष्याचें मन हा अनंत नद्यांचा सागर आहे. तें विचित्र रंगांनीं रंगलेलें चित्र आहे ! व्हिक्टर ह्युगोच्या Les Miserables कादंबरीतील नायकाप्रमाणें तें पोटाकरितां पावाच्या तुकड्याची चोरी करील, शिक्षा भोगित असतांना प्राणाची पर्वा न करतां पळून जाईल, संकटांत आश्रय देणाऱ्या मनुष्याच्या घरींच चोरी करील, आणि आपल्या चोरीकडेहि आईच्या प्रेमळ दृष्टीनें पहाणारे हृदय दिसतांच पश्चात्ताप पावून इतका त्याग करील कीं तो पाहून साधुसंतांनींहि आश्चर्यचकित व्हावें.

याचा अर्थ मानवी मन निव्वळ लहरी आहे असा नाहीं ! त्यांच्यातील देवदानव कसे जागृत होतात, त्याच्या तुमुल युद्धांत अनेकदां राक्षसांचाच विजय कां होतो, किंबहुना मानवी मनांतल्या राक्षसांचें निर्मूलन करण्याची कल्पना व्यवहारांपेक्षां काव्यांतच अधिक शोभणारी आहे किंवा नाहीं इत्यादि प्रश्नांचीं उत्तरें समाजशास्त्र व मानसशास्त्र यांतील तज्ञांनींच दिलेलीं बरीं !

तिकिट लावतांना एका पैशाची बचत करूं पाहणारें माझे मन अगदीं अस्सल राक्षस कुळांतीळ नसेल ! पण त्याला निदान सातव्या आठव्या दर्जाच्या एखाद्या भुतानें तरी पछाडलें असावें खास ! मात्र शास्त्रीय दृष्टीला माझ्या त्या क्षणिक क्षुद्रपणाचे समर्थन करतां येणारच नाहीं. असें नाहीं. मी चिक्कू नसेन, पण माझ्या पणजोबाचे खापरपणजोबा तिमजी नायकांचे परात्पर गुरु शोभण्याइतके कृपण असतील. ती आनुवंशिकता तर त्या क्षणाला जागृत झाली नसेल ना ? त्या दिवशीं पावसामुळें माझे फिरणें चुकलें होतें. त्या कंटाळलेल्या मनःस्थितिमुळेंहि मला त्या एका पैशाचा मोह उत्पन्न झाला असेल ! नाहीं कुणी म्हणावें ? कदाचित्—कदाचित् कां बहुधा—माझ्या सुप्त मनानें त्या मित्राविषयींचा कसला तरी राग, हिरवळींत लपून बसणाऱ्या जिवाणूप्रमाणें, दडून राहिला असेल. अरे हो ! आतां आठवलें सारें ! मागें मी मुंबईला गेलों होतो तेव्हां बंदरावर यायचें कबूल करूनहि स्वारीनें गुंगारा दिला होता. त्याचा सूड—रानटी मनुष्याला बाणांचा उपयोग केल्याशिवाय कुणाचाहि सूड घेणेंच शक्य नव्हतें. पण आतां विसाव्या शतकांत जग इतकें सुधारलें आहे कीं बाणांचें काम न लावलेलें पैशाचें तिकीटहि करूं शकतें नाहीं ? पण हा एका पैशाचा प्रश्न तरी कां उद्भवला ? माझ्या मित्राचा लेख पावसांत भिजूं नये ही सद्भावनाच त्याच्या मुळाशीं नव्हती का ?

१९३७

शुद्धिपत्र

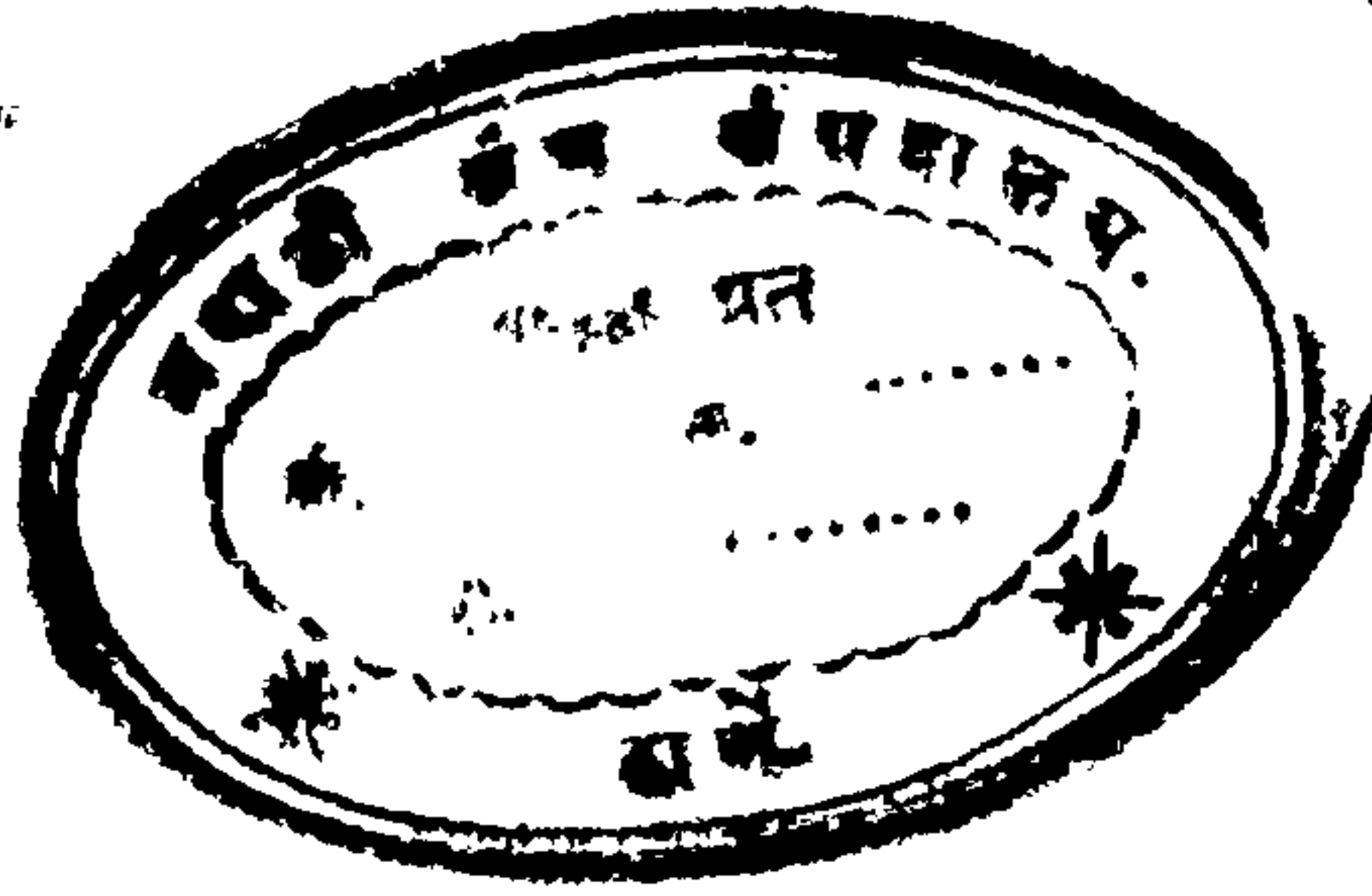
श. अ.

अतिशय महत्वाचीं अशुद्धेंच खालीं दुरुस्त करून दिलीं आहेत.

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
१०	५	असतील	असलीं
२३	७	आच्छादित	अच्छादिलेल्या
२३	२१	पृथ्वीवर	पृथ्वीवरच
२५	४	हां	हं
२६	१०	बोचक	बोचकें
३२	१५	तिच्यामुळें	तिच्यामुळेंच
३४	८	सोडतींत त्या	सोडतींतल्या
३५	११	सुरंगार्ची	सुरंगीचीं
३५	१४	भणभर	क्षणभर
३६	१८	इतपर्यंत	इथपर्यंत
३८	१९	दुग्ध	दग्ध
३९	७	समजतांच	समाजांतच
४१	९	मात्र नेमहि	नेमहि
४१	१८	मुलगी देणारा	मुलगी मला देणारा
४४	१	देठांचें	दादांचें
"	४	दातांच्या	दात्यांच्या
"	१३	करणारे	करणारे तरी
४६	५	आम्रफुलें	आम्रफळें

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
४८	१४	व्यवहांत	व्यवहारांत
५२	३	देवभाषेंत	देवभाषेंत दिलेल्या
६०	६	माणसांत	माणसांना
६०	८	मानसशास्त्रज्ञ	मानसशास्त्र
६२	१	पत्राला पहा	पत्र पहा
८०	५	गजमुज्जहार	गज उज्जहार
८१	५	सुमनांत	सुमनांतला
८२	१७	खळबळ	सळसळ
९३	१४	बापुढें	बापुडे
९९	७	मनहि	मनुष्याचें मनहि
१२२	७-८	कृतशतेचा..... .....जातो	कृतशतेच्या पाकळ्या केव्हांच गळून जातात.
१२३	२१	‘ इतकी ’	इतकी
१३०	१४	पूर्णपणें	जवळ जवळ
१३९	११	खडकांतून	खडकांवरून
१४२	१८	किती	कितीतरी
१४३	१५	आवास्तव	तीं अवास्तव
१४६	२०	अशा वेळीं	अशा वेळीं मी
१४८	१	त्याला	चंद्राला
१५०	७	शक्यच	शक्य

REFBK-0005717